

8
9(L)13/17

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA

LATVIJAS
AGRĀRĀ VĒSTURE
(XVI—XIX gs.)

IZDEVNIECĪBA „ZINĀTNE”

66-42.920

0

B
9(4)13/17

LATVIJAS PSR ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES INSTITŪTS

B

LATVIJAS
AGRĀRĀ VĒSTURE
(XVI—XIX gs.)

LAUKSAIMNIECĪBA UN TIRGUS
FEODĀLISMA LAIKĀ

IZDEVNIECĪBA «ZINĀTNE»
RĪGĀ 1966

9(L)
La805

Viļa Lāča Latv. PSR
Valsts bibliotēka

66—42.920

Коллектив
АГРАРНАЯ ИСТОРИЯ ЛАТВИИ
(XVI—XIX вв.)

Сельское хозяйство и рынок
в период феодализма

Издательство «Зинатне»

На латышском языке

Atbildīgais redaktors vēst. zin. kand. T. ZEIDS

Publicēts saskaņā ar Latvijas PSR ZA Redakcijas
un izdevumu padomes 1964. g. 12. novembra lēmumu.

V. DOROSENKO

**LAUKSAIMNIECĪBAS PREČU EKSPORTS NO RĪGAS
1562.—1630. g.
(statistiski dati)***

XVI un XVII gadsimtam Latvijā raksturīga muižas kļaušu saimniecība, kuras pamatā bija dzimtkļaužu ekspluatācija. Šī saimniecība orientējās uz preču produkcijas ražošanu kā vietējam, tā arī ārzemju tirgum. Muižas dzīvi — tās iekšējo organizāciju, attiecības starp tās valdītāju un «pavalstniekiem», feodālās rentes struktūru, zemnieku kļaušu raksturu un apjomu utt. — mēs pazīstam diezgan sīki, pateicoties tādiem pirmšķirīgiem avotiem, kādi ir 1582., 1586., 1590. un 1599. g. revīziju materiāli (Lietuvas metrikā), vecākais zviedru kadastrs (1601. g.) u. c. Sliktāk ir ar ziņām par muižas kļaušu saimniecības saitēm ar pilsētu tirgu, it sevišķi ar ārzemju tirgu. Taču tieši pieprasījuma pieaugums pēc lauksaimniecības ražojumiem vai izejvielām Nīderlandē un citās Rietumeiropas zemēs bija viens no nozīmīgiem faktoriem muižas saimniecības attīstībā XVI gs.

Tiesa, literatūrā minēti daudzi fakti par muižas (retāk — zemnieku) ražojumu pārpalikumu realizāciju tirgū (piem., pēc Bērzaunes un citu muižu īpašnieka Heinriha Tīzenhauzena 1578.—1593. g. saimniecības norēķiniem). Bet tie paliek tikai atsevišķi fakti, kas nedod priekšstatu ne par eksporta apjomu no Austrumbaltijas, ne arī par tā sastāvu, kas laiku gaitā, protams, mainījās. Eksportu ietekmēja vietējās lauksaimniecības stāvoklis, sakaru stabilitāte ar Baltijas ostu attālāku saimniecisko aizmuguri (krievu un lietuvišu zemēm), kā arī militāri politiskā situācija Baltijas jūras baseinā.

* Tā kā šī raksta objekts — Rīgas tirdzniecības apjoms un struktūra XVI un XVII gs. mijā — var interesēt visus Baltijas tirdzniecības pētniekus, raksta beigās sniegts īss kopsavilkums vācu valodā.

Dati par šo eksportu noder Austrumeiropas lauksaimniecības ieguldījuma attēlošanai vairāk attīstīto Rietumeiropas zemju ekonomiskajā attīstībā, kā arī parāda ar Rietumiem izveidoto ekonomisko sakaru iedarbību uz sabiedrisko attiecību evolūciju Austrumeiropā (kur saglabājās un pat pastiprinājās feodālisms).

Aplūkojamās problēmas atrisināšanu kopš XVII gs. 30. gadiem ievērojami atviegļina vairāki pētījumi par Rīgas tirdzniecību, sākot ar šiem gadiem.¹ Turpretim Rīgas tirdzniecība laikā, kad Latvija un Dienvidīgaunija bija pakļauta Polijai (1562.—1629. g.), izpētīta ļoti vāji. Daži fragmentāri dati atrodami R. Ribarska,² M. Malo-
vista,³ A. Kristensena,⁴ A. Atmana⁵ un dažu citu autoru darbos. Par to, cik lieli ir robi vēstures literatūrā par Rīgas tirdzniecību XVI gs. otrajā pusē un XVII gs. pirmajā trešdaļā, liecina jau tas vien, ka pat tik vērtīgu, turklāt jau samērā sen publicētu avotu kā Zunda (Erezunda) muitas reģistru,⁶ kas satur sistemātiskus skaitļu datus par kuģniecību kopš 1557. g. un par preču plūdumu no Baltijas caur Zundu kopš 1562. g. (ar pārtraukumu 1570.—1573. g.), neviens no vēsturniekiem šai ziņā nav daudz maz pamatīgāk pētījis. J. Jenša saturīgajā apcerējumā par Latvijas saimniecības vēsturi,⁷ kā arī «Latvijas PSR vēstures» I sējumā (Rīgā 1952) minētas tikai atsevišķas šī avota liecības, kas nedod skaidru priekšstatu par Rīgas eksporta apjomu, raksturu un dinamiku visā pētījamā perioda laikā. Nav arī bijis mēģinājuma novērtēt Zunda muitas reģistru no vēstures avotu ticamības viedokļa, izmantojot dokumentāciju Rīgas vēstures avotu krātuvēs.

Pēdējā uzdevuma nozīme ir visai liela. Nav jāaizmirst, ka preču eksports caur Zundu (Erezundu) uz Rietumiem (uz Ziemeļjūras ostām, Nīderlandi un pat tālāk) aptvēra tikai daļu visa Rīgas eksporta. Pārējā tā daļa gāja uz citām Baltijas ostām, pirmām kārtām uz veco Hanzas centru Lībeku. Bet noteikt, cik liels bija preču plūdums no Rīgas tieši uz Rietumeiropu (caur Erezundu ar holandiešu kuģiem) un kāda daļa no Rīgas precēm palika Baltijas

¹ G. Jensch. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Riga 1930; E. Dundorfs. Der Aussenhandel Rigas im 17. Jahrhundert. — Conventus primus historicorum Baltiorum. Rigae, 16—20. VIII. 1937. Rigae 1938, p. 457—486.

² R. Rybarski. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, t. I. Poznań 1928, s. 31.

³ M. Malowist. Riga und Danzig vom Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. — Conventus primus historicorum Baltiorum. Rigae, 16—20. VIII. 1937. Rigae 1938, p. 312—320.

⁴ A. E. Christensen. Dutch trade to the Baltic about 1600. Studies in the Sound toll register and dutch shipping records. Copenhagen 1941.

⁵ A. Atman. Den ryska marknaden i 1500: talets baltiska politik. 1558—1595. Lund 1944, s. 34—39.

⁶ N. Ellinger Bang. Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497—1660, I, II. København 1906, 1922.

⁷ Latviešu konversācijas vārdnīca, 11. sēj. Rīgā 1935, 21931.—21941. sl.

jūras robežās (vai arī nokļuva tālāk uz rietumiem caur Lībeku), var vienīgi pēc vietējiem avotiem.

Ar šeit iespiesto tabulu materiālu mēģināts pēc svarīgākajiem pašlaik zināmajiem dokumentiem raksturot Rīgas eksportu (uz visa Austrumbaltijas eksporta fona) — pirmām kārtām no kvantitatīvās puses. Svarīgākais no izmantotajiem avotiem ir jau minētais Zunda muitas reģistrs (ZMR). Tabulu lielākajā daļā (1.—10., tāpat 21. tabulā) iestrādāti skaitliskie dati, kas smelti N. Ellingeres-Bangas publikācijā. Šie dati (ne vienmēr pilnīgi) attiecas uz to Rīgas tirdzniecības daļu, kas gāja caur Zundu, un ļauj noteikt Rīgas eksporta sastāvu, tā īpatsvaru Baltijas kopējā eksportā, tāpat kā dinamiku visā pētījamajā periodā (1562.—1630. g.). Lai cik pesimistiski arī būtu atsevišķu vēsturnieku (piem., A. Frises) vērtējumi par ZMR nepilnību attiecībā uz reģistrēto kuģu preču uzskaiti (sevišķi tas attiecas uz dārgākām precēm, kuras kuģinieki, t. s. šķiperi, centās noslēpt Zunda muitnieku acīm), tomēr šie dokumenti bija un paliks galvenais un vērtīgākais avots visiem mūsu spriedumiem par Baltijas (tai skaitā arī Rīgas) XVI—XVII gs. tirdzniecību. Kā pareizi aizrādījis jau A. Kristensens,⁸ tādas ZMR īpašības kā datu ietveršana par plašām Eiropas teritorijām, hronoloģiski ilgs apskatāmais laika posms (gadsimtus aptverošās skaitļu sērijas!) un beidzot — samērā liela datu vienveidība, kas ļauj salīdzināt tirdzniecības apgrozījuma līmeņus visdažādākos aspektos, — padara Zunda muitas reģistru par neatvietojamu avotu.

Savā laikā E. Dunsdorfs, pārbaudījis ZMR sniegto skaitļu ticamību par Rīgas tirdzniecību XVII gs., konstatēja Zunda statistikas «labu sakrišanu» ar zviedru dokumentiem, proti, ar Rīgas ostas 1636.—1718. g. «licenču grāmatām».⁹ Bet kā tas ir iepriekšējā periodā? Zināmā mērā atbildi uz šo jautājumu dod XVI gs. 90. gadu dokumenti Rīgas arhīvos (rezultāti, kas gūti, apstrādājot šos dokumentus, parādīti tabulās).

Tie ir vispirms ieraksti par muitas nodevas (portorium) ievākšanu Rīgā, kuru noteica 1582. g. pēc Rīgas līguma ar poļu valdību ($\frac{2}{3}$ ieguva karaļa kase — «skarbs», bet $\frac{1}{3}$ — pilsēta). Dati par portorija ievākšanu saglabājušies kopš 1588. g., bet parasti uzrādīta tikai ieņēmumu kopsumma un laiks, kad tie ienāca pilsētas kasē (pa mēnešiem).¹⁰ Pilnīgāki ir 1591. un 1594.—1597. g. ieraksti. 1591. g. uzrādītas ne vien portorija summas, bet arī kuģu skaitis, kas ienāca ar kravu Rīgā no dažādām Rietumeiropas ostām,¹¹ bet par 1594.—

⁸ A. Christensen. Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. — Hansische Geschichtsblätter, 59. Jahrgang. Lübeck 1935, S. 28—142.

⁹ E. Dunsdorfs. Der Aussenhandel Rīgas im 17. Jahrhundert, p. 463.

¹⁰ Latvijas Centrālajā valsts vēstures arhīvā iekļautie bijušie Rīgas pilsētas vēstures arhīva fondi (turpmāk: LCVVA A), 1. fonds, 1. apraksts, 32. lieta (1593.—1654. g.) un 2. f., 1. apr., 1253. l., 1.—36. lapa (1588.—1605. g.).

¹¹ J. Chr. Brotze. Livonica, XV, p. 177—178 (1591) (Latv. PSR ZA Fundamentālās bibliotēkas rokrakstu un reto grāmatu sektorā).

1597. g. minēta kā ienākumu kopsomma katrā gadā, tā arī muitas nodevas lielums no katra kuģa, atzīmējot ostu, kurai tas «pierakstīts» («von Lübeck», «von Amsterdam» utt.), kuģinieka vārds un muitas nodevas ievākšanas laiks (divos sarakstos bez portorija figurē vēl arī cita nodeva — t. s. Kayengeld, ko ievāca no katra ienākušā kuģa Daugavas krastmalas uzturēšanai kārtībā).¹² Eksporta kravu specifikācija, t. i., saraksti par precēm, kas tika izvestas no Rīgas, kuros norādīts to daudzums, ir tikai par diviem gadiem. Te jāmin summārais 1595. g. preču saraksts, kas saglabājies pazīstamajā J. Broces kolekcijā,¹³ un neparasti sīkais (visvērtīgākais) Rīgas 1596. g. eksporta saraksts. Pēdējais atrodas bij. Rīgas pilsētas arhīvā¹⁴ un satur to rietumu kuģinieku vārdus, kas šai gadā bija apmeklējuši Rīgas ostu. Viņu vārdi (resp. kuģi) ierakstīti tādā secībā, kādā viņi ieradās Rīgā. Ļoti svarīgi, ka tur sīki atzīmēta katra kuģa krava — visu galveno izvesto preču nosaukums un šķirne (no importa precēm tādā veidā atzīmētas tikai siļķes un sāls), kā arī to daudzums. Starp eksportprecēm 1596. g. Rīgas muitnīcā minēti pelni (trijos veidos: Spiegel-, Boll- und Wrackasche), darva (Teer), labība (rudzi un auzas), līnu un kaņepju sēklas, līni (trīs šķirnes: Heiligen-, Littowisch- und Estnisch-, kā arī Undeutsche Flachs), kaņepāji (divas šķirnes: Pass- und Reinhenpf), tauvu dzija jeb ķierumi un pakulas (Kabelgarn, Torssen), kaņepeļļa (Oyl), ādas (trīs šķirnes: Elend-, Kop- und Reussische Leder, arī juhtāda), vasks (Wachs) un, beidzot, dzīvnieku tauki (Talg). Minēto avotu un arī ZMR savstarpējā salīdzināšana ļauj vismaz XVI gs. 90. gadu robežās (Rīgas eksporta vislielākā uzplaukuma posmā XVI gs.!) gūt pilnīgāku un vispusīgāku priekšstatu par Rīgas pilsētas tirdzniecības apjomu un raksturu, nekā to atļauj Zunda muitas reģistrs vien.

Zemāk publicēto tabulu konkrētais saturs ir īsumā šāds. 1. un 2. tabula rāda tirdzniecības kuģu kustību caur Zundu rietumu virzienā 1557.—1630. g. Spriežot pēc gada vidējiem rādītājiem pa piecgadēm, 6,0—13,3% (vidēji — 8,6%) no visiem kuģiem, kas izgāja caur Erezundu, bija kuģi no Austrumbaltijas, pie kam no Rīgas bija izgājuši 40,0—90,0% (vidēji — 66,8%) no visiem kuģiem, kas bija devušies uz Austrumbaltiju pēc lauksaimniecības ražojumiem. Otrajā vietā no Austrumbaltijas nākošo kuģu starpā bija kuģi no Kurzemes (Liepājas un Ventspils, vidēji — 15,8%), trešajā — kuģi

¹² LCVVA A, 2. f., 1. apr., 1252. a l., 12.—22. lapa: Verzeichnis des von den Schiffen gezahlten Kayen-Geldes; 1253. l., 38.—51. lapa: Rechnung des Empfanges und der Aussgab im kgl. Portorio, wieviel nemblich ein jedes Schiff eingebracht und dagegen den Kastenherren geliefert worden und sonst auffgangen, Anno 1594; 52.—59. lapa: Einkunft des kgl. und Stadt Portorij zu Riga im 1595. J.; 76.—83. lapa: Einkunft des... Portorij... im 1597. J.

¹³ J. Chr. Brotze. Livonica, XV, p. 107 (1595).

¹⁴ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 1253. l., 67.—76. lapa: Designation den eingebrachten und abgeschifften Waren, Ao. 1596.

no Igaunijas Hanzas pilsētām (Tallinas un Pērnavas, vidēji — 12,7%) un ceturtajā vietā — kuģi no Narvas (vidēji — 4,8%). Liela Tallinas ārējās tirdzniecības pagrimums izskaidrojams ne vien ar postījumiem Livonijas kara laikā, bet arī ar dāņu valdības politiku, kura centās nelaist caur Zundu kuģus no Zviedrijas un tās kolonijām Baltijā, tāpat ar Narvas kuģniecības uzplaukumu, it sevišķi XVI gs. 60.—70. gados, kad Narva bija pakļauta Krievijai (1558.—1581. g.); tādēļ arī dati par Narvu doti tabulās atsevišķi.

3.—5. tabula satur ZMR gadskārtējās ziņas par svarīgāko Rīgas eksportpreču — labības, linu un kaņepāju, linu un kaņepju sēklu, pelnu un darvas, kokmateriālu (t. s. vančosu un mucu dēlīšu — Wagenschoss, Klappholz), vaska un ādu — pārvadājumiem caur Erezundu 1562.—1630. g. Tā kā avotos bieži vien uzdoti kopā lini un kaņepāji vai arī pelni, darva un piķis un nav iespējams tos izdalīt, tad tas atspoguļojas arī 4. un 5. tabulā. Tie paši dati, sagrupēti pa piegādu posmiem, parādīti 6. tabulā (Rīgas gada vidējais eksports absolūtos skaitļos) un 7. tabulā (Rīgas eksporta dinamika indeksos, kur par bāzi, t. i., par 100, ir ņemts Rīgas eksporta līmenis XVI gs. 60. gadu pirmajā pusē). Še var skaidri saskatīt, no vienas puses, Rīgas eksporta dažādu intensitāti (kāpuma posmi 1562.—1577., 1586.—1600. un 1611.—1620. g., liela depresija 1578.—1585. un it sevišķi 1601.—1605. g.), bet, no otras — svarīgas pārmaiņas eksporta struktūrā (linu un kaņepāju, kā arī linu un kaņepju sēklu eksporta milzīgs pieaugums, it īpaši kopš 80. gadu beigām, un gandrīz tai pašā laikā visāda veida «meža izstrādājumu», pirmām kārtām pelnu un darvas, izveduma samazināšanās). Kā jau savā laikā to atzīmējis E. Dunsdorfs, zviedru valdīšanas laikā lini un kaņepāji sastādīja apmēram $\frac{3}{5}$ no visa Rīgas eksporta (ņemot vērā šo preču svaru un vērtību).¹⁵ Šāda Rīgas eksporta «seja», kā to rāda mūsu tabulas, sāka izveidoties, visvēlākais, jau XVI gs. pēdējā ceturksnī.

Lai novērtētu, no vienas puses, Austrumbaltijas preču īpatsvaru caur Zundu uz Rietumeiropu transportēto preču starpā un, no otras puses, Rīgas un citu ostu īpatsvaru Austrumbaltijas eksportā caur šo pašu šaurumu, ievietotas trīs (8.—10.) tabulas, kurās doti absolūtie vidējie rādītāji (pa desmitgadēm) par eksportu no vietējām ostām ar Rīgu priekšgalā, pēc tam tie paši rādītāji procentuālajā izteiksmē (par 100 pieņemot Austrumbaltijas eksporta summu attiecīgajā desmitgadē), beidzot — šo ostu eksporta summārie rādītāji par visu 65 gadu ilgo periodu salīdzinājumā ar visu Austrumbaltijas eksportu un visu pārvadājumu caur Zundu. Šie skaitļi pārlicina vairāk nekā komentāri. Visa Austrumbaltija (Latvija un Igaunija) šai laika posmā ir piegādājusi 5,6% labības, 31,5% linu un kaņepāju, 58,0% linu un kaņepju sēklu, 29,2% pelnu un darvas,

¹⁵ E. Dunsdorfs. Der Aussenhandel Rigas im 17. Jahrhundert, p. 460.

4,6—26,2% kokmateriālu, 10,9% vaska un, beidzot, 15,8% no visa ādu daudzuma, kas atzīmēts Zunda muitnīcā. Austrumbaltijas eksporta ietvaros Rīga izveda, skaitot pēc atsevišķiem gadu desmitiem, 59,8—97,7% (vidēji — 62,8%) labības (izņēmums ir posms no 1621. līdz 1630. g., kad atzīmējams dziļš pagrimums Livonijas zemkopībā), 26,4—98,5% (vidēji — 81,6%) linu un kaņepāju, 92,3—99,6% (vidēji — 97,0%) linu un kaņepju sēklu, 35,9—98,5 (vidēji — 90,9%) pelnu un darvas, 17,4—97,7% (vidēji — 47,9%) vaska, 18,5—75,6% (vidēji — 32,1%) ādu. Rīgas valdošais stāvoklis linu, kaņepāju, kā arī linu un kaņepju sēklu eksportā, spriežot pēc 9. tabulas datiem, sāka izveidoties pat jau XVI gs. 70. gados.

1.—10. tabulu materiāls atspoguļo Rīgas eksportu caur Zundu. Šis eksports bija gandrīz tikai holandiešu rokās. Sākot ar 11. tabulu, mēs ieejam vietējo avotu sfērā (galvenokārt no Rīgas pilsetas arhīva), kas parāda Rīgas tirdzniecības un kuģniecības apjomu, tiesa, gan tikai XVI gs. 90. gados. Kā redzams no šīs tabulas, 5 gadu laikā (1591., 1594.—1597. g.) pavisam no Rīgas tika nosūtīti 1932 kuģi (vidēji gadā — 386). No minētā daudzuma caur Zundu izgāja mazākais ap 58%, bet Baltijas jūras robežās brauca ap 37% no visa kuģu skaita. 12. tabulā mēģināts parādīt lielāko un mazāko kuģu reisu virzienus. Kuģu skaita un nomaksātā portorija apmēru salīdzinājums ļauj secināt, ka kuģi ar lielāku (katrā gadījumā ar vērtīgāku) kravu brauca no Rīgas līdz Lībekai un atpakaļ, bet kuģi ar mazāku kravu apkalpoja Rīgas tirdzniecību ar citām Baltijas jūras piekrastes ostām (Štrālzundu, Rostoku u. c.). Tāds pats secinājums izdarāms, salīdzinot datus par kuģiem no Nīderlandes un kuģiem no citām ostām rietumos no Zunda, lai gan šie dati arī neuzrāda tik krasas atšķirības.

13.—16. tabula, kas pamatojas uz Rīgas 1596. g. eksporta pilnīgā saraksta (LCVVA A), parāda ne vien Rīgas eksporta apjomu šajā gadā, bet arī tā galvenos virzienus. Ar Nīderlandes kuģiem un kuģiem no citām ostām rietumos no Zunda pārvadāja Rīgas eksporta lielāko daļu. Tomēr vecajiem Rīgas partneriem Hanzas tirdzniecībā — Baltijas jūras ostām — palika vēl sava tiesa — 93,1% dzīvnieku tauku, 88,7% ādu, 27,3% labības, 26,5% tauvu dzijas un pakulu, 25,3% kaņepāju, 16,4% linu, 15,0% vaska un 8,8% pelnu, kas faktiski bija izvesti no Rīgas 1596. g. Nīderlandiešu kuģi visbiežāk uzņēma kaņepājus, linus, pelnus, vasku, rudzus un darvu; kuģi no Ziemeļrietumvācijas — kaņepājus, linsēklas, rudzus un linus; kuģi no Lībekas — kaņepājus un linus, tauvu dziju, ādas, taukus un linsēklas; beidzot, kuģi no citām Baltijas jūras dienvidu piekrastes ostām deva priekšroku liniem un kaņepājiem, tauvu dzijai, linsēklām un ādām. Atsevišķās tabulās parādīta kuģu piekraušanas norma. Tās ir detaļas, kas iepazīstina ar preču pārvadāšanas tehniku Baltijas jūras tirdzniecībā XVI—XVII gs.

17.—19. tabula ataino materiālu, kas ļauj pārbaudīt Zunda muitas reģistra datus par Rīgas tirdzniecību XVI gs. beigās. Vispirms jākonstatē, ka ZMR dati par kuģniecības raksturu Rīgas ostā ir pietiekami droši. 1591. un 1594.—1597. g. Erezunda muitnīcā «uzķēra», t. i., fiksēja savos dokumentos praktiski visus no Rīgas izbraukušos Nīderlandes, Ziemeļrietumvācijas, Frīzijas, Anglijas, Skotijas un Francijas kuģus. Sarežģītāks ir jautājums ar dāņu kuģiem: no tiem caur Zundu izbrauca, cik redzams, tikai 22%. Beidzot, kuģi no Baltijas jūras dienvidu piekrastes ostām ar Libeku priekšgalā, tāpat Zviedrijas kuģi iekļuva Zundā tikai retos gadījumos. Cita lieta — jautājums par ZMR ticamību paša Rīgas preču eksporta raksturošanas ziņā. Še iegūstam, var teikt, negaidītu rezultātu. No paralēliem datiem (ZMR un vietējie Rīgas dokumenti) par 1595.—1596. g. izriet, ka no visām precēm, ko izveda no Rīgas, dāņu muitnīcā praktiski pilnā mērā fikseja tikai «meža izstrādājums» (pelnus un darvu). Kas attiecas uz citām precēm, tad, ja ticēt ZMR datiem, caur Zundu gāja 65—72% labības, līdz 36% linu un kaņepāju, 25—28% linu un kaņepju sēklu, 14—17% vaska un tikai 1—4% tauku un ādu, ko izveda ar kuģiem no Rīgas visos virzienos. Salīdzinot Rīgā esošos avotus par preču eksportu no Rīgas 1596. g. ar Nīderlandes un citiem kuģiem, kas noteikti gāja caur Zundu, ar ZMR datiem par to pašu gadu, redzams, ka Zunda muitnīcā uzskaitīja patiešām pilnīgi tikai labību un «meža izstrādājumus», t. i., masīvās un smagās preces, kuras nebija iespējams noslēpt no kontroles. Toties muitnieki kontrolējot uztvēra tikai 42,3% linu un kaņepāju, 31,5% linu un kaņepju sēklu, 22,1% vaska un 33,7% ādu no tā daudzuma, kam vajadzēja būt nogādātam caur Zundu, spriežot pēc Rīgā iebraukušo kuģu piederības. Vai tas nozīmē, ka šeit minēto preču pārējo daļu kuģinieki spēja noslēpt Zunda ierēdņu acij? Vai arī to, ka daļa kuģu devās uz Ziemeļjūru nevis caur Zundu, bet gan caur citiem jūras šaurumiem — Beltiem? Vai arī notika tā, ka daļa Nīderlandes kuģu vienkārši devās uz citām Baltijas jūras ostām (piem., uz Libeku)? Precīzu atbildi uz šiem jautājumiem mūsu rīcībā esošie avoti pagaidām vēl neļauj dot; ticamākais liekas pirmais no variantiem (vērtīgu kravu nobēdzināšana), vismazāk ticams pēdējais (holandiešu reisi uz Libeku, kurai pašai bija liela flote un kuras attiecības ar Nīderlandi parasti nebija draudzīgas).

Divās pēdējās tabulās (20. un 21.) ir mēģināts noteikt, kaut arī aptuveni, Rīgas eksporta struktūru, t. i., izvedamo preču īpatsvaru, izejot no preču toreizējās vērtības. Visvairāk ticama, šķiet, ir par 1595.—1596. g. iegūtā aina: attiecībā uz šiem gadiem zināms viss Rīgas eksports, arī tā laika cenas ir diezgan labi pazīstamas. Šais gados izvestie līni un kaņepāji (kopā ar sēklām) pēc vērtības sastādīja 55,8—64,3% no visa Rīgas eksporta, labība — 14,8—

19,0%, ādas un tauki — 8,7—12,0%, «meža izstrādājumi» — 5,7—6,3% un vasks — 6,4—6,9%. Mazāk droši ir mūsu aprēķini pa gadu desmitiem (1562.—1569., 1591.—1600. un 1611.—1620. g.), jo šē ņemta vērā tikai Rīgas eksporta «Zunda daļa», bez tam arī cenas, sevišķi 60. gados, zināmas daudz mazāk. Šo aprēķinu nozīme meklējama nevis absolūtos skaitļos (tie ir acīm redzami samazināti, salīdzinot ar Rīgas eksportu visumā), bet gan vienas vai otras preces īpatsvara izmaiņās, kas notikušas laika gaitā. Nenoliedzama ir linu un kaņepāju lomas pieaugšanas tendence Rīgas eksportā, kā arī pastāvīga pelnu un darvas nozīmes samazināšanās (pirms Livonijas kara pelniem un darvai Rīgas eksportā, šķiet, piederēja vis-svarīgākā vieta). Kas attiecas uz labības eksportu, tad labībai visā apskatāmajā posmā, t. i., laikā no 1562. līdz 1630. g., bija vairāk vai mazāk pastāvīga (kaut arī ne svarīgākā) vieta.

1. tabula

Kuģu kustība caur Zundu rietumu virzienā 1557.—1630. g.

Gads	Izgāja kuģu caur Zundu			Gads	Izgāja kuģu caur Zundu		
	pavisam	to skaitā			pavisam	to skaitā	
		no visas Austrumbaltijas	no Rīgas			no visas Austrumbaltijas	no Rīgas
1	2	3	4	1	2	3	4
1557.	1275	153	94	1589.	2785	203	141
1558.	1017	164	153	1590.	2496	270	158
1560.	1409	148	113	1591.	2392	331	187
1562.	1883	234	195	1592.	2619	255	178
1563.	2170	115	100	1593.	3077	355	236
1564.	1614	135	118	1594.	3094	411	281
1565.	1674	109	63	1595.	3143	350	230
1566.	1975	255	135	1596.	2873	302	220
1567.	1766	305	205	1597.	3336	321	226
1568.	1795	226	147	1598.	2873	358	229
1569.	1583	160	138	1599.	2323	343	238
1574.	2300	229	201	1600.	2154	361	259
1575.	1878	222	202	1601.	2300	148	16
1576.	1928	173	160	1602.	2000	150	72
1577.	2360	253	217	1603.	2111	137	99
1578.	2521	105	69	1604.	1785	118	69
1579.	1918	135	83	1605.	1955	84	38
1580.	1876	134	89	1606.	2223	113	58
1581.	2126	177	121	1607.	2571	190	117
1582.	2454	138	97	1608.	3248	163	90
1583.	2640	170	138	1609.	2178	207	142
1584.	2489	163	112	1610.	2044	127	91
1585.	1967	171	123	1611.	2057	181	134
1586.	2758	260	195	1612.	2433	144	107
1587.	3279	276	206	1613.	1917	167	127
1588.	2220	198	119	1614.	2757	181	122

1. tabulas turpinājums

1	2	3	4	1	2	3	4
1615.	2479	188	133	1623.	2322	106	23
1616.	2398	163	118	1624.	1926	160	98
1617.	2182	122	81	1625.	1444	106	74
1618.	2964	139	108	1626.	1696	75	15
1619.	2635	130	92	1627.	1589	81	29
1620.	2614	208	145	1628.	1193	78	18
1621.	2506	164	81	1629.	1364	164	45
1622.	2004	84	15	1630.	1165	179	122

2. tabula

Kuģu kustība vidēji gadā caur Zundu rietumu virzienā 1557.—1630. g.
(pa piegadēm)

Gadi	Izgāja kuģu caur Zundu			No Austrumbaltijas nākušo kuģu sadalījums pa ostām				
	pa- visam	to skaitā no Austrumbaltijas		no Rīgas		no Kurzemes ostām	no Igaunijas ostām	no Narvas
		abs. skaitļos	%	abs. skaitļos	%			
1557.—1560.	1234	155	12,5	120	78,5	2	27	6
1562.—1565.	1838	148	8,0	119	80,3	7	7	15
1566.—1569.	1780	236	13,3	156	66,1	15	3	62
1574.—1575.	2089	225	10,8	201	90,0	1	5	18
1576.—1580.	2121	160	7,6	124	77,3	20	4	12
1581.—1585.	2335	164	7,0	118	72,2	31	12	3
1586.—1590.	2707	241	8,9	164	67,9	48	26	3
1591.—1595.	2865	340	11,2	222	65,4	55	62	1
1596.—1600.	2712	337	12,4	234	69,6	44	57	2
1601.—1605.	2030	127	6,3	59	46,1	33	22	13
1606.—1610.	2453	160	6,5	100	63,0	42	11	7
1611.—1615.	2329	172	7,4	125	72,4	37	9	1
1616.—1620.	2558	152	6,0	109	71,6	31	12	—
1621.—1625.	2040	124	6,1	58	46,7	29	36	1
1626.—1630.	1401	115	8,2	46	40,0	21	47	1
Vidēji katru gadu	2207	190	8,6	127	66,8	30	24	9

Labības eksports no Rīgas caur Zundu 1562.—1630. g. (lastos)

Gads	Rudzi	Auzas	Mieži	Kvieši	Pārējā	Kopā
1	2	3	4	5	6	7
1562.	4871	—	—	—	—	4871
1563.	2360	—	—	1	—	2361
1564.	1108	—	—	—	20	1128
1565.	333	—	—	—	—	333
1566.	4511	—	—	—	—	4511
1567.	5168	12	—	36	—	5216
1568.	2801	—	—	50	—	2851
1569.	2029	—	—	—	—	2029
1574.	4174	34	—	—	1	4209
1575.	3157	—	—	—	—	3157
1576.	2160	—	—	—	—	2160
1577.	3003	—	—	1	—	3004
1578.	119	—	—	—	—	119
1579.	—	—	—	—	—	—
1580.	630	—	—	—	—	630
1581.	344	10	—	—	—	354
1582.	791	—	—	—	—	791
1583.	1139	1	—	1	1	1142
1584.	320	—	—	2	—	322
1585.	62	—	—	—	9	71
1586.	3532	—	—	15	17	3564
1587.	4821	—	5	—	—	4826
1588.	653	—	—	—	—	653
1589.	58	—	—	—	—	58
1590.	1799	—	—	6	16	1821
1591.	3936	206	426	50	—	4618
1592.	2537	113	92	76	36	2854
1593.	5863	553	162	27	74	6679
1594.	4291	342	57	—	21	4711
1595.	3025	613	207	32	178	4055
1596.	2538	805	23	5	—	3371

3. tabulas turpinājums

1	2	3	4	5	6	7
1597.	2053	368	87	2	—	2510
1598.	1646	—	89	—	—	1735
1599.	1623	—	3	2	—	1628
1600.	3520	181	96	23	15	3835
1601.	—	—	—	—	—	—
1602.	—	—	—	—	—	—
1603.	43	—	—	—	—	43
1604.	432	—	—	—	—	432
1605.	49	—	—	25	—	74
1606.	671	—	—	—	—	671
1607.	1933	—	8	—	—	1941
1608.	2389	239	—	—	—	2628
1609.	3259	15	—	—	—	3274
1610.	1589	6	12	—	—	1607
1611.	1777	69	442	—	—	2288
1612.	1578	814	490	3	—	2885
1613.	1901	354	—	—	—	2255
1614.	3297	214	38	1	—	3550
1615.	3251	342	217	3	453	4266
1616.	2080	69	—	—	9	2158
1617.	772	—	—	—	—	772
1618.	1972	414	5	4	—	2395
1619.	1596	—	—	—	—	1596
1620.	1566	63	28	28	10	1695
1621.	1575	—	—	—	—	1575
1622.	16	—	—	—	—	16
1623.	—	—	—	—	—	—
1624.	33	11	92	14	—	150
1625.	—	—	29	—	27	56
1626.	325	—	22	—	—	347
1627.	—	—	—	—	—	—
1628.	357	—	80	—	—	437
1629.	37	—	—	—	—	37
1630.	289	49	51	—	—	389

Linu un kaņepāju (birkavos), linu un kaņepju sēklu (lastos)
eksports no Rīgas caur Zundu 1562.—1630. g.

Gads	Lini	Kaņepāji	Lini un kaņepāji	Kopā visi lini un kaņepāji	Sēklas	
					linu	kaņepju
1	2	3	4	5	6	7
1562.	779	2942	—	3 721	6	—
1563.	499	750	12	1 261	7	—
1564.	319	772	144	1 235	—	—
1565.	159	1214	—	1 373	11	—
1566.	1175	1847	4	3 026	103	—
1567.	1181	2069	1 146	4 396	81	—
1568.	1225	1866	316	3 407	32	—
1569.	118	213	21	352	11	—
1574.	1230	425	221	1 876	59	—
1575.	1093	650	239	1 982	87	—
1576.	914	622	175	1 711	74	—
1577.	902	928	260	2 090	49	—
1578.	710	307	32	1 049	16	—
1579.	575	83	403	1 061	16	—
1580.	673	142	246	1 061	60	—
1581.	771	147	431	1 349	14	—
1582.	281	379	335	995	9	—
1583.	436	591	365	1 392	39	—
1584.	1116	734	1 428	3 278	41	—
1585.	1177	690	2 661	4 528	102	—
1586.	2082	1008	2 995	6 085	100	—
1587.	1528	1323	2 423	5 274	52	—
1588.	647	1017	4 103	5 767	8	—
1589.	939	1234	3 340	5 513	75	—
1590.	588	1748	5 648	7 984	250	22
1591.	2859	1190	4 652	8 701	196	—
1592.	860	518	10 324	11 702	230	5
1593.	1169	855	6 905	8 929	269	18
1594.	1420	2196	8 100	11 716	163	4
1595.	658	1199	11 003	12 860	280	85
1596.	1038	1857	8 985	11 880	362	309
1597.	614	1798	10 387	12 799	270	493
1598.	2029	4167	17 365	23 561	530	230
1599.	1501	2326	13 345	17 172	393	147
1600.	1883	1723	15 217	18 823	450	451
1601.	504	128	2 259	2 891	13	12
1602.	825	2442	830	4 097	45	136
1603.	771	1439	3 673	5 883	221	30
1604.	1235	1020	1 575	3 830	98	—
1605.	936	1099	179	2 214	141	48
1606.	1130	2581	620	4 331	219	67
1607.	1565	4462	1 549	7 576	403	205
1608.	716	1834	2 662	5 212	47	217
1609.	1007	2988	1 478	5 473	150	86
1610.	1552	2119	3 352	7 023	309	220
1611.	2340	4741	2 084	9 165	399	206

4. tabulas turpinājums

1	2	3	4	5	6	7
1612.	1387	6 470	5 747	13 604	295	261
1613.	1787	6 637	3 129	11 553	320	362
1614.	1419	4 383	940	6 742	251	703
1615.	2639	3 359	2 549	8 547	368	343
1616.	1602	3 314	2 894	7 810	359	382
1617.	1608	2 818	2 427	6 853	349	587
1618.	2784	6 150	6 621	15 555	632	318
1619.	4397	9 107	13 073	26 577	408	808
1620.	5415	5 194	17 772	28 381	621	292
1621.	1589	5 375	13 699	20 663	164	532
1622.	1973	963	407	3 343	564	—
1623.	3772	427	459	4 658	322	134
1624.	3704	8 646	7 200	19 550	633	228
1625.	1795	2 856	7 163	11 814	353	220
1626.	2483	113	1 229	3 825	—	—
1627.	5905	205	856	6 966	667	—
1628.	4396	102	—	4 498	284	—
1629.	4303	1 645	4 289	10 237	337	1
1630.	4964	12 822	3 291	21 077	698	266

5. tabula

Meža materiālu, vaska un ādu eksports no Rīgas caur Zundu 1562.—1630. g.

Gads	Pelni	Darva, piķis	Pelni, darva, piķis	Kopā visi pelni, darva, piķis	Koki (sim- tos)	Vasks (birkavos)	Ādas (desmitos)
	lastos						
1	2	3	4	5	6	7	8
1562.	4228	2602	7 334	14 164	248	95	2510
1563.	1867	2468	5 577	9 912	23	78	1520
1564.	707	468	12 209	13 384	43	71	695
1565.	837	1686	6 043	8 566	—	121	1075
1566.	834	3681	3 448	7 963	226	191	897
1567.	810	3292	2 679	6 781	116	104	642
1568.	1920	2612	4 762	9 294	3	61	999
1569.	1711	841	8 875	11 427	—	69	800
1574.	3229	813	2 191	6 233	—	41	217
1575.	3284	909	3 152	7 345	33	19	392
1576.	1965	1322	2 473	5 760	41	26	83
1577.	2557	1494	3 568	7 619	16	23	87
1578.	223	1928	1 193	3 344	—	8	326
1579.	585	578	1 337	2 500	11	8	111

5. tabulas turpinājums

1	2	3	4	5	6	7	8
1580.	679	580	1093	2352	2	18	79
1581.	695	354	2638	3687	7	12	108
1582.	785	251	1587	2623	17	14	101
1583.	1038	899	2072	4009	21	10	18
1584.	469	1105	2536	4110	8	14	219
1585.	1250	821	3252	5323	2	11	134
1586.	3063	340	900	4303	3	61	389
1587.	1819	408	641	2868	9	41	184
1588.	2474	428	510	3412	17	126	377
1589.	3317	870	1502	5689	1	148	864
1590.	2017	825	775	3617	6	174	494
1591.	2792	384	218	3394	4	131	498
1592.	3476	609	80	4165	12	247	675
1593.	3701	425	159	4285	75	132	375
1594.	6461	697	30	7188	—	184	217
1595.	4529	578	23	5130	8	136	82
1596.	4634	951	—	5585	35	149	219
1597.	4283	556	—	4839	132	168	157
1598.	4447	722	30	5199	141	134	362
1599.	4015	725	—	4740	357	93	450
1600.	5571	617	—	6188	70	163	273
1601.	183	62	—	245	56	17	123
1602.	2664	93	—	2757	34	8	62
1603.	3129	74	—	3203	140	24	411
1604.	2997	32	—	3029	71	4	143
1605.	2180	—	—	2180	7	1	52
1606.	2228	6	—	2234	46	2	9
1607.	4099	—	—	4099	96	6	40
1608.	2936	—	—	2936	5	3	13
1609.	5323	—	—	5323	92	4	18
1610.	2947	1	—	2948	25	4	269
1611.	3513	71	—	3584	121	37	414
1612.	2358	55	—	2413	55	72	145
1613.	2941	18	—	2959	120	111	147
1614.	2403	1	—	2404	54	21	119
1615.	1856	67	—	1923	135	20	85
1616.	2067	5	13	2085	124	32	95
1617.	2148	2	—	2150	56	42	97
1618.	1960	—	—	1960	98	106	208
1619.	2110	8	—	2118	122	192	652
1620.	2098	—	—	2098	271	246	1234
1621.	1230	—	—	1230	26	134	1190
1622.	—	—	—	—	4	24	459
1623.	32	—	—	32	39	111	237
1624.	290	9	—	299	309	73	307
1625.	117	—	—	117	258	29	301
1626.	—	—	—	—	5	42	396
1627.	16	—	—	16	10	21	857
1628.	3	3	—	6	1	10	697
1629.	20	2	—	22	5	33	1103
1630.	605	21	—	626	357	46	820

Rīgas gada vidējais eksports caur Zundu 1562.—1630. g. (pa piecgadēm)

Gadi	Labība (lastos)	Lini un kaņepāji (birkaivos)	Linu un kaņepju sēklas (lastos)	Pelni un darva (lastos)	Koki (sim- tos)	Vasks (birka- vos)	Ādas (des- mitos)
1562.—1565.	2173	1 490	6	11 506	79	91	1450
1566.—1569.	3652	2 500	57	8 866	86	106	835
1574.—1575.	3682	1 929	73	6 789	16	30	305
1576.—1580.	1183	1 394	43	4 315	14	17	137
1581.—1585.	536	2 308	41	3 950	11	12	116
1586.—1590.	2184	6 124	101	3 978	7	110	462
1591.—1595.	4583	10 782	250	4 832	20	166	369
1596.—1600.	2616	16 849	727	5 310	147	141	292
1601.—1605.	109	3 783	149	2 283	61	11	158
1606.—1610.	2024	5 923	384	3 508	53	4	70
1611.—1615.	3049	9 922	722	2 657	97	52	182
1616.—1620.	1723	17 035	951	2 082	134	123	462
1621.—1625.	360	12 006	630	336	127	74	499
1626.—1630.	242	9 321	451	134	76	30	775
Vidēji katru gadu	1903	7 644	347	4 031	68	70	421

Caur Zundu izgājušā Rīgas gada vidējā eksporta dinamika 1562.—1630. g.
(piecgadu indeksi salīdzinājumā ar 1562.—1565. g. līmeni)

Gadi	Labība	Lini un kaņepāji	Linu un kaņepju sēklas	Pelni un darva	Koki	Vasks	Ādas
1562.—1565.	100	100	100	100	100	100	100
1566.—1569.	168	168	950	77	109	116	58
1574.—1575.	170	129	1 216	59	20	33	21
1576.—1580.	54	94	720	38	18	19	9
1581.—1585.	25	155	683	34	14	13	8
1586.—1590.	100	411	1 683	34	9	121	32
1591.—1595.	211	724	4 416	42	25	182	25
1596.—1600.	120	1131	12 116	46	186	155	20
1601.—1605.	5	254	2 483	19	76	12	11
1606.—1610.	93	400	6 400	31	67	4	5
1611.—1615.	141	666	12 036	23	123	57	13
1616.—1620.	80	1143	15 850	18	170	135	32
1621.—1625.	17	805	10 500	3	161	81	36
1626.—1630.	12	625	7 516	1	96	33	53

Eksports no Austrumbaltijas caur Zundu

Gadi	Ostas	Labība (lastos)	Lini	Kaņepāji
			birkavos	
1	2	3	4	5
1562.—1569.	Rīga	23 299	2 779	11 662
	Kurzemes ostas	342	88	—
	Igaunijas ostas	211	960	840
	Narva	3	31 274	8 188
	K o p ā	23 855	35 101	20 690
1574.—1580.	Rīga	13 278	6 097	3 156
	Kurzemes ostas	727	29	5
	Igaunijas ostas	266	571	4
	Narva	—	3 323	1 510
	K o p ā	14 271	10 020	4 675
1581.—1590.	Rīga	13 602	9 565	8 870
	Kurzemes ostas	988	90	30
	Igaunijas ostas	3 382	2 149	1 560
	Narva	—	204	216
	K o p ā	17 972	12 008	10 676
1591.—1600.	Rīga	35 996	14 032	17 829
	Kurzemes ostas	1 917	84	—
	Igaunijas ostas	22 110	7 506	2 975
	Narva	131	700	4
	K o p ā	60 154	22 322	20 808
1601.—1610.	Rīga	10 669	10 242	20 111
	Kurzemes ostas	2 047	441	17
	Igaunijas ostas	4 095	4 173	2 214
	Narva	—	9 705	5 494
	K o p ā	16 811	24 561	27 836
1611.—1620.	Rīga	23 860	25 378	52 173
	Kurzemes ostas	1 604	808	—
	Igaunijas ostas	4 129	914	189
	Narva	37	—	—
	K o p ā	29 630	27 100	52 362
1621.—1630.	Rīga	2 981	34 883	33 154
	Kurzemes ostas	4 035	2 534	17
	Igaunijas ostas	26 997	9 860	887
	Narva	247	293	518
	K o p ā	34 260	47 570	34 576

1562.—1630. g. (pa desmitgadēm)

Lini un ka- ņepāji (birkavos)	Linu un kaņepju sēklas	Pelni, potaša	Darva, piķis	Pelni un darva	Koki (Wagen- schöss, Klapp- holz) (simtos)	Vaski (bir- kavos)	Ādas (desmī- tos)				
								Iastos			
								6	7	8	9
1 523	251	12 915	17 649	50 926	659	789	9 138				
—	2	1 257	48	134	4 647	1	—				
287	—	—	17	—	2	23	371				
2 719	—	—	—	—	—	3719	39 929				
4 529	253	14 172	17 714	51 060	5 308	4532	49 438				
1 576	360	12 522	7 624	15 007	101	143	1 295				
—	—	266	106	6	963	6	45				
—	2	—	114	30	3	—	20				
513	—	—	—	—	—	623	2667				
2 089	362	12 788	7 844	15 043	1 067	772	4 027				
23 528	712	16 926	6 301	16 413	91	611	2 888				
—	12	1 604	3 290	36	3 262	—	23				
251	—	33	739	—	9	15	549				
11	—	—	—	—	—	6	362				
23 790	724	18 563	10 330	16 449	3 362	632	3 822				
106 282	4 884	43 909	6 264	540	833	1537	3 307				
152	2	71	5 212	—	4 646	1	22				
1 157	49	99	1 224	—	—	70	1 662				
—	—	—	—	—	—	10	280				
107 591	4 935	44 079	12 700	540	5 479	1618	5 271				
18 176	2 665	28 686	270	—	571	73	1 140				
—	42	84	3 331	—	3 631	14	190				
356	1	—	1 161	—	5	28	403				
—	—	65	39	—	—	252	2 763				
18 532	2 708	28 835	4 801	—	4 207	367	4 496				
57 236	8 264	23 453	226	13	1 156	879	3 220				
—	143	44	1 432	—	3 857	20	905				
160	10	—	1 604	—	90	—	484				
—	—	—	—	—	—	—	—				
57 396	8 417	23 497	3 262	13	5 103	899	4 609				
38 594	5 402	2 309	35	—	1 013	523	6 363				
—	423	16	1 200	—	2 518	80	3 473				
3 941	22	138	2 835	—	11	20	2 679				
—	—	—	—	—	—	—	121				
42 535	5 847	2 463	4 070	—	3 542	623	12 636				

Atseišķu Austrumbaltijas ostu nozīme (%) visā eksportā no Austrumbaltijas caur Zundu 1562.—1630. g. (pa desmitgadēm)

Gadi	Ostas	La- bība	Lini un kaņep- pāji	Linu un kaņep- ju sēklas	Pelni un darva	Koki	Vasks	Ādas
1562.—1569.	Rīga	97,7	26,4	99,4	98,2	12,4	17,4	18,5
	Kurzemes ostas	1,4	0,2	0,6	1,8	87,6	—	—
	Igaunijas ostas	0,9	3,5	—	—	—	0,5	0,7
	Narva	—	69,9	—	—	—	82,1	80,8
1574.—1580.	Rīga	93,1	64,5	99,6	98,5	9,8	18,5	32,1
	Kurzemes ostas	5,1	0,2	—	1,1	90,2	0,7	1,2
	Igaunijas ostas	1,8	3,4	0,4	0,4	—	—	0,5
	Narva	—	31,9	—	—	—	80,8	66,2
1581.—1590.	Rīga	75,7	90,3	98,5	87,5	2,9	96,8	75,6
	Kurzemes ostas	5,5	0,3	1,5	10,8	97,1	—	0,4
	Igaunijas ostas	18,8	8,5	—	1,7	—	2,3	14,5
	Narva	—	0,9	—	—	—	0,9	9,5
1591.—1600.	Rīga	59,8	91,6	99,0	87,6	15,3	94,8	62,6
	Kurzemes ostas	3,2	0,2	—	9,2	84,7	—	0,5
	Igaunijas ostas	36,7	7,7	1,0	3,2	—	4,3	31,6
	Narva	0,3	0,5	—	—	—	0,9	5,3
1601.—1610.	Rīga	63,5	68,4	98,6	86,3	13,8	19,7	25,3
	Kurzemes ostas	12,2	0,7	1,4	10,1	86,2	3,9	4,2
	Igaunijas ostas	24,3	9,5	—	3,6	—	7,9	9,0
	Narva	—	21,4	—	—	—	68,5	61,5
1611.—1620.	Rīga	80,5	98,5	98,2	88,6	22,6	97,7	70,0
	Kurzemes ostas	5,4	0,6	1,7	5,5	75,7	2,3	19,4
	Igaunijas ostas	13,9	0,9	0,1	5,9	1,7	—	10,6
	Narva	0,2	—	—	—	—	—	—
1621.—1630.	Rīga	8,7	85,6	92,3	35,9	28,5	83,9	50,4
	Kurzemes ostas	11,7	1,9	7,2	18,7	71,2	12,8	27,4
	Igaunijas ostas	78,9	11,8	0,5	45,4	0,3	3,3	21,2
	Narva	0,7	0,7	—	—	—	—	1,0

Rīgas un visas Baltijas eksporta nozīme preču pārvadājumos caur Zundu
1562.—1630. g.

Preces	Mēru vienības	Visi izveidums caur Zundu apskatāmajā laikā	Tai skaitā izvests no Austrumbaltijas				Kopējais izveidums no Austrumbaltijas	Austrumbaltijas daļa (%) kopējā izveidumā caur Zundu	Rīgas daļa (%) eksportā no Austrumbaltijas caur Zundu
			no Rīgas	no Kurzemes ostām	no Igaunijas ostām	no Narvas			
Rudzi	Lasti	2 759 995	113 765	9 540	44 400	322	168 027	6,1	67,7
Auzas	„	21 938	5 894	142	1 342	—	7 378	33,6	79,7
Mieži	„	141 501	2 760	1 861	14 482	80	19 184	13,6	14,4
Kvieši	„	343 263	407	45	586	16	1 053	0,3	37,7
Pārējā labība	„	265 155	859	70	380	—	1 310	0,5	65,6
K o p ā	„	3 531 852	123 685	11 658	61 190	418	196 952	5,6	62,8
Lini	Birkavi	960 021	102 975	4 075	26 133	45 500	178 683		
Kaņepāji	„	588 034	146 957	69	8 669	15 929	171 624		
Lini un kaņepāji	„	379 354	246 914	152	6 152	3 243	256 461		
K o p ā	„	1 927 409	496 846	4 296	40 954	64 672	606 768	31,5	81,6
Linsēklas	Lasti	23 808	14 114	602	62	—	14 778	62,2	95,3
Kaņepju sēklas	„	16 137	8 426	19	23	—	8 468	52,5	99,5
K o p ā	„	40 045	22 540	621	85	—	23 246	58,0	97,0
Potaša	Lasti	22 346	352	3	—	—	355		
Pelni	„	477 209	140 367	3 339	270	65	144 041		
Piķis	„	144 496	213	138	345	—	696		
Darva	„	218 355	38 156	14 481	7 350	39	60 026		
Pelni un darva	„	125 027	82 899	176	30	—	83 105		
K o p ā	„	987 433	261 987	18 137	7 995	104	288 223	29,2	90,9
Vančosi (Wagenschoss)	Simti	89 134	3 058	20 093	111	—	23 262	26,2	12,9
Mucu galdiņi (Klappholz)	„	82 251	1 367	3 430	10	—	4 807	5,8	27,0
Plankas	Šoki	46 005	267	1 857	13	—	2 137	4,6	12,5
Vasks	Birkavi	85 985	4 554	122	156	4 611	9 443	10,9	47,9
Ādas	Desmiti	533 854	27 351	4 658	6 167	46 122	84 298	15,8	32,1

No Rīgas ostas 1591. un 1594.—1597. g. izbraukušo kuģu piederība
(pilsētas un zemes)

Vietas, no kurām nākuši kuģi	1591. g.	1594. g.	1595. g.	1596. g.	1597. g.	5 gadus kopā
1	2	3	4	5	6	7

A. Uz rietumiem no Zunda

Horna	15	19	29	30	30	123
Stavorena	19	17	20	18	17	91
Tershellinga	13	23	14	13	13	76
Fenheizena	21	13	12	12	12	70
Amsterdama	12	10	12	17	16	67
Molkverema	15	14	8	12	12	61
Enkheizena	14	13	11	9	9	56
Vlilande	5	16	7	3	3	34
Grafta	6	7	7	6	6	32
Monikendama	3	9	5	4	4	25
Medemblika	6	6	7	2	3	24
Roterdama	2	6	5	4	4	21
Shellingvoude	5	8	7	2	2	24
Harlingena	3	2	4	6	6	21
Reipa	1	4	4	8	8	25
Citas Nīderlandes ostas	18	33	21	31	30	133
Kopā no Nīderlandes	158	200	173	177	175	883
Hamburga	12	17	12	9	9	59
Brēmene	3	8	4	8	8	31
Emdene	8	14	9	13	14	58
Olborga	12	16	13	10	10	61
Citas Dānijas ostas	2	1	—	3	3	9
Anglija un Skotija	3	4	4	6	6	23
Francija	1	4	3	—	—	8
Kopā uz rietumiem no Zunda	199	264	218	226	225	1132(58,5%)

B. Baltijas jūras robežās

Libeka	82	75	66	63	64	350
Štralzunde	6	8	11	14	15	54
Rostoka	7	13	12	10	10	52
Vismāra	7	3	8	10	10	38
Gdanska	5	5	10	4	4	28
Kolberga	3	6	4	3	3	19
Štetīne	4	5	5	4	4	22
Greifsvalde	4	3	4	5	5	21

11. tabulas turpinājums

1	2	3	4	5	6	7
Citas Baltijas jūras dienvidu piekrastes ostas	8	5	7	5	7	32
Flensburga	7	13	10	13	13	56
Kopenhāgena	6	2	2	4	4	18
Zviedrijas ostas	6	—	2	5	6	19
Kopā Baltijas jūras robežās	145	138	141	140	145	709 (36,7%)
Pārējās (grūti noteicamās) ostas (lielākoties, jādōmā, Nīderlan- des)	10	26	27	14	14	91
Kopā Rīgu apmeklēja	354	428	386	380	384	1932 (100%)

12. tabula

Rietumos no Zunda esošajām ostām un Baltijas jūras ostām pierakstīto kuģu īpatsvars Rīgas eksportā 1594., 1595. un 1597. g. (pēc paralēliem datiem par kuģu skaitu un kuģu nomaksātās portorija summas Rīgas mārās)

Ostas	Kuģu skaits 3 gados		Portorija kopsumma 3 gados	
	abs. skaitļos	%	abs. skaitļos	%
A. Zemēs rietumos no Zunda	707	59,0	319 808	59,0
tai skaitā: Nīderlandē	548	45,7	262 551	48,5
pārējās	159	13,3	57 257	10,5
B. Baltijas jūras piekrastē	424	35,4	193 780	35,8
tai skaitā: Lībekā	205	17,0	131 273	24,6
pārējās	219	18,4	62 507	11,1
C. Ostas, kuras nav izdevies noteikt	67	5,6	28 151	5,2
Kopā	1198	100	541 739	100

Rīgas eksporta galvenie virzieni

Nr. p. k.	Preču nosaukumi avotos	Mēru vienības	Dau- dzums	Izvests ar kuģiem, rietumos	
				kopā	
				abs. skaitļos	% no visa Rīgas eksporta
1.	Heiligen-Flachs	Birkavi	1 535	1 208	
2.	Littowisch-Estnisch Flachs	„	5 295	4 634	
3.	Undeutsche Flachs	„	4 443	3 328	
	Kopā lini	„	11 273	9 170	81,4
4.	Paß-Hanf	„	13 842	9 365	
5.	Rein-Hanf	„	13 670	9 565	
	Kopā kaņepāji	„	27 512	18 930	68,8
6.	Kabelgarn	„	1 233	318	
7.	Torßen	„	2 780	530	
	Kopā 1—7	„	42 798	28 948	67,6
8.	Lein-Samen	Lasti	1 238	711	
9.	Hanf-Samen	„	1 454	1 420	
	Kopā sēklas	„	2 692	2 131	80,0
10.	Oyl	Mucas	2 209	2 013	90,1
11.	Roggen	Lasti	4 073	2 825	69,3
12.	Hafer	„	610	276	45,9
	Kopā labība	„	4 683	3 101	65,9
13.	Spiegel-Asche	„	1 605	1 508	
14.	Boll-Asche	„	1 700	1 451	
15.	Wrack-Asche	„	837	334	
	Kopā pelni	„	4 142	3 293	80,5
16.	Teer	„	874	807	93,1
17.	Elendheute	Desmiti	279	110	
18.	Kopleder u. Juften	„	1 705	215	
19.	Reupische Bockleder	„	3 007	325	
	Kopā ādas	„	4 991	650	13,0
20.	Wachs	Birkavi	866	674	77,0
21.	Talg	„	1 745	138	7,9

1596. g. (pēc kuģu piederības)

kas pierakstīti ostām no Zunda		Izvests ar kuģiem, kas pierakstīti Baltijas jūras ostām				Izvests ar kuģiem, kas pierakstīti nenoteiktām ostām
tai skaitā ar Nīderlandes kuģiem		kopā		tai skaitā ar Lībekas kuģiem		
abs. skaitļos	% no Rīgas eksporta ar kuģiem no ostām rietumos no Zunda	abs. skaitļos	% no visa Rīgas eksporta	abs. skaitļos	% no Rīgas eksporta ar kuģiem no Baltijas jūras ostām	
1 004		268		177		59
4 501		639		426		22
3 110		946		384		169
8 615	93,5	1 853	16,4	987	53,5	250
8 146		4 029		2679		448
8 590		2 938		2290		1167
16 736	88,4	6 967	25,3	4969	71,3	1615
135		920		264		-5
423		1 613		812		637
25 909	89,5	11 353	26,5	7032	61,9	2497
285		536		315		-9
1 420		—		—		34
1 705	79,9	536	20,0	315	58,8	25
2 013	100	177	8,9	116	65,5	19
1 942		999	24,5	622		249
242		287	47,5	253		47
2 194	70,7	1 286	27,3	875	67,8	296
1 387		10		8		87
1 405		192		114		57
329		157		14		346
3 121	94,8	359	8,8	136	37,9	490
779	96,3	30	3,4	6	20,0	37
110		166		153		3
152		1 525		849		-35
320		2 737		2693		-55
582	89,2	4 428	88,7	3695	83,5	-87
634	94,0	127	15,0	127	100	65
81	58,6	1 619	93,1	1395	87,5	-12

Rīgas eksporta preču pārvaļājumi ar dažādu zemju kuļiem 1596. g.
(kuļu skaits, kas uzņēma attiecīgo precī)

Ostas	Kuļu kop- skaits	No tiem uzņēma												
		linus	kaņepā- jus	tauvu dziju	linsēklas	kaņepju sēklas	kaņep- ciju	rudzus	auzas	peļņus	darvu	vasku	taukus	ādas
Nīderlandes*	109	88	101	16	29	34	30	49	15	71	39	66	5	31
Ziemeļrietumvācijās**	30	16	26	12	22	2	—	18	5	7	7	1	7	6
Lībeka	64	54	60	56	44	—	7	34	24	17	3	20	52	54
Baltijas jūras dienvidu piekrastes***	53	43	45	44	37	—	4	20	5	4	—	—	24	37

* Septiņas Nīderlandes ostas: Horna, Stavorena, Amsterdama, Tershellinga, Molkverema, Fenheizena, Enkheizena.

** Hamburga, Brēmene, Emdene.

*** Štrālunda, Rostoka, Vismāra, Greifsvalde, Štetīne, Gdanska, Kolberga, Ķīle.

1596. g. no Rīgas izbraukušo dažādu zemju kuļu noslogojums
(preču daudzums vidēji uz viena attiecīgās zemes kuļa)

Ostas	Katrs kuļis vidēji uzņēmis												
	linu	kaņepāju	tauvu dzijas	linsēktu	kaņepju sēktu	kaņepēllas (mucās)	rudzu	auzu	peļņu	darvas	vaska	tauku	ādu (desmi- tos)
	birkavos	lastos	lastos	lastos	birka- vos								
Nīderlandes	49	95	3	1,5	8	11	11	1,5	18	4,5	3,6	0,5	3,3
Ziemeļrietumvācijās (iepriekšējā tabulā mi- nētās)	5	38	3	14	—	—	25	1	4	1	0,6	2	4
Lībeka	16	79	17	5	—	2	10	4	2	—	2	22	59
Baltijas jūras dienvidu piekrastes (iepriekšējā tabulā minētās)	12	23	21	4	—	1	6	0,5	1	—	—	4	14

1596. g. no Rīgas izbraukušo dažādām ostām pierakstīto kuģu noslogojums (preču daudzums vidēji uz viena kuģa, kas uzņēmis attiecīgo preci)

Ostas	Kuģu skaits, kuri no attiecīgās ostas bija iebraukuši Rīgā un pēc tam 1596. g. izbraukuši	Vidēji katrā kuģī, kas uzņēmis attiecīgo preci, bija												
		linu	kaņepāju	tauvu dzijas	linsēklu	kaņepju sēklu	kaņepēļas (mucās)	rudzu	auzu	pelnu	darvas	vaska	tauku	āķu (dēsmitos)
Horna	29	56	124	29	4	29	31	26	15	27	15	4	7	2
Amsterdama	16	56	73	10	3	40	96	24	10	34	11	6	—	12
Emdene	13	13	40	4	14	—	—	48	8	19	2	1	10	14
Hamburga	9	—	71	99	14	—	—	36	1	—	6	—	—	—
Lībeka	63	18	80	19	7	—	17	18	11	8	2	7	27	70
Štrālzunda	14	7	47	26	7	—	12	12	2	7	—	—	6	25

Zunda muitas reģistra datu kritika par kuģniecību Rīgas ostā 1591. un 1594.—1597.g.: kuģu skaits, kuri atzīmēti Zundā kā nākuši no Rīgas (Z.), un kuģu skaits Rīgā pēc Rīgas pilsētas arhīva datiem (R.)

Ostas, kurām pierakstīti attiecīgie kuģi	Kuģu skaits										Zundā uzskaitēņemto kuģu %		
	1591. g.		1594. g.		1595. g.		1596. g.		1597. g.			5 gados	
	Z.	R.	Z.	R.	Z.	R.	Z.	R.	Z.	R.		Z.	R.
A. Nīderlandes	155	158	224	200	191	173	173	177	179	175	922	883	112,3
Brēmene, Hamburga un Emdene	19	23	39	39	22	25	25	30	30	31	135	148	91,2
Anglijas, Skotijas un Francijas	4	4	9	8	7	7	5	6	5	6	30	31	96,8
B. Lībeka	2	82	2	75	2	66	4	63	3	64	13	350	3,1
Pārējās Baltijas jūras dienvidu piekrastes ostas	2	44	1	48	2	61	2	55	—	58	7	266	
Zviedrijas	—	6	—	—	—	2	—	5	—	6	—	19	
C. Dānijas	3	27	5	32	5	25	10	30	9	30	32	144	22,2
D. Pārējās un nenoteiktas	2	10	1	26	1	27	1	14	—	14	5	91	
K o p ā	187	354	281	428	230	386	220	380	226	384	1144	1932	59,7

Zunda muitas reģistra datu kritika par Rīgas eksportu 1595. un 1596. g.:
preču izvedumi no Rīgas caur Zundu pēc ZMR datiem (Z.) un šo pašu
preču eksports no Rīgas pēc Rīgas pilsētas arhīva datiem (R.)

Rīgas eksporta preces	Mēru vienības	Preču daudzums					
		1595. g.			1596. g.		
		R.	Z.	Zundā uz- skaitē ņemto preču %	R.	Z.	Zundā uz- skaitē ņemto preču %
Lini	Birkavi	12 586	} 12 860		11 273	} 11 879	
Kaņepāji	„	24 164			27 512		
Tauvu dzija	„	4 046		1 629	4 014		?
K o p ā	„	40 796	14 489	36	42 799	11 879 + ?	28 + ?
Linsēklas	Lasti	1 127	281		1 238	362	
Kaņepju sēklas	„	201	85		1 454	309	
K o p ā	„	1 328	366	28	2 692	671	25
Kaņepēja	Mucas	1 021	382		2 202	?	?
Rudzi	Lasti	4 940	3 025		4 073	2 539	
Auzas	„	1 274	613		610	804	
Pārējā labība	„	—	417		—	28	
K o p ā	„	6 214	4 055	65	4 683	3 371	72
Pelni	„	4 097	4 529		4 142	4 634	
Darva	„	1 207	601		874	951	
K o p ā	„	5 304	5 130	97	5 016	5 585	111
Vasks	Birkavi	904	136	14	866	149	17
Tauki	„	2 296	26	1	1 745	?	?
Ādas	Desmiti	8 971	82	1	4 991	219	4

Zundu muitas reģistra datu kritika par Rīgas eksportu caur Zundu 1596. g.:
ZMR un Rīgas pilsētas arhīva (LCVVA A) datu salīdzinājums

Rīgas eksporta preces	Mēra vienības	Viss eksports no Rīgas (pēc LCVVA A)	Izvests uz ostām rietumos no Zunda (pēc LCVVA A)	ZMR dati	Zundā uzskaitēņemto preču %
Lini, kaņepāji	Birkavi	38 785	28 100	11 879	42,3
Linu un kaņepju sēklas	Lasti	2 692	2 131	671	31,5
Labība	„	4 683	3 101	3 371	108,7
Pelni un darva	„	5 016	4 101	5 585	136,1
Vasks	Birkavi	866	674	149	22,1
Ādas	Desmiti	4 991	650	219	33,7

Rīgas eksporta struktūra XVI gs. beigās
(pēc preču aptuvenas vērtības)

Preces	Mēra vienības	Cena Rīgas mār- kās	1595. g.			1596. g.		
			dau- dzums	vērtība	%	dau- dzums	vērtība	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Rudzi	Lasti	180	4 940	869 200		4 073	733 140	
Auzas	„	110	1 274	140 140		610	67 100	
Kopā labība				1 009 340	19,0		800 240	14,8
2. Lini	Birkavi	75	12 586	953 950		11 273	845 475	
Kaņepāji	„	50	24 164	1 208 000		27 511	1 375 600	
Tauvu dziļa	„	70	1 077	75 390		1 233	86 310	
Pakuls	„	10	2 969	29 690		2 780	27 800	
Kaņepju sēklas	Lasti	150	201	30 150		1 454	218 100	
Linsēklas	„	400	1 127	450 800		1 237	494 800	
Kaņepēja	Mucas	200	1 021	204 200		2 202	440 400	
Kopā tehniskās kultūras				2 952 380	55,8		3 488 485	64,3

20. tabulas turpinājums

1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Pelni un potaša Darva	Lasti „	60 75	4 097 1 207	245 820 90 525		4 142 873,5	248 520 61 512	
Kopā «meža materiāli»				336 345	6,3		310 032	5,7
4. Vērša un govju ādas	Desmiti	70	2 737	191 590		1 704	119 280	
Kazādas	„	12	6 030	72 360		3 008	36 084	
Aļņa ādas	„	350	205	71 750		279	97 650	
Dzīvnieku tauki	Birkavi	130	2 296	298 480		1 745	226 850	
Kopā lopkopības preces				634 180	12,0		479 864	8,7
5. Vasks	Birkavi	904	400	361 600	6,9	866	346 400	6,4
Viss eksports (naudas novertējumā)				5 293 845	100		5 425 021	100

21. tabula

Pārmaiņas caur Zundu izgājušā Rīgas eksporta sastāvā 1562.—1620. g.
(pēc izvesto preču vērtības)

Preces	1562.—1569. g.		1591.—1600. g.		1611.—1620. g.	
	Rīgas mārkās	%	Rīgas mārkās	%	Rīgas mārkās	%
Labība	2 330 000	26,4	6 479 000	25,9	5 193 000	21,2
Lini, kaņepāji un to sēklas	556 000	6,3	9 632 000	38,4	11 871 000	48,3
Pelni, darva, koki	3 760 000	42,7	3 204 000	12,8	1 915 000	7,8
Vasks	126 000	1,5	538 000	2,1	440 000	1,8
Ādas	274 000	3,1	198 000	0,8	225 000	0,9
Pārējās preces	1 762 000	20,0	5 013 000	20,0	4 911 000	20,0
K o p ā	8 808 000	100,0	25 064 000	100,0	24 555 000	100,0

AUSFUHR VON LANDWIRTSCHAFTLICHEN WAREN AUS RIGA IN DEN JAHREN 1562—1630

(statistische Angaben)

Es wird in der vorhandenen Literatur der Agrargeschichte Lettlands oft darauf hingewiesen, dass die Entwicklung der Frongutswirtschaft im 16. und 17. Jahrhundert in engem Zusammenhang mit der Verstärkung der Bande der feudalen Landwirtschaft mit dem Markt steht. E. Dunsdorfs hat schon die Dynamik des Rigaer Aussenhandels von den 30er Jahren des 17. Jahrhunderts an dargestellt. Wie sah aber die Ausfuhr Rigas — eines der wichtigsten baltischen Häfen — in der vorherigen Periode aus? Der vorliegende Artikel enthält ein konkretes Material, welches die Möglichkeit bietet, diese Frage in bezug auf die Periode 1562—1630 zu beantworten. Die erwähnten chronologischen Rahmen werden von dem Vorhandensein einer entsprechenden Dokumentation bestimmt, die den Inhalt und Umfang des Rigaer Exports und seine Richtung charakterisiert (es fehlen Dokumente über eine frühere Zeit — die der Herrschaft des Ordens im Baltikum).

Zunächst hat der Autor die Angaben des Sundzollregisters (s. N. B a n g. Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Öresund 1497—1660, Bd. I—II) für diese Periode bearbeitet. Von dieser ausserordentlich wichtigen und schon lange bekannten Quelle wurde bis jetzt betreffs des Rigaer Handels nur wenig und vornehmlich schlecht Gebrauch gemacht: einzelne dem Kontext entnommene Beispiele konnten natürlich von dem Charakter der Ausfuhr und von ihren Haupttendenzen keine Vorstellung geben, die Frage der Authentizität der Zahlangaben des Sundzollregisters kam aber gar nicht in Betracht. Das Resultat genauer Bearbeitung der Angaben des Sundzollregisters für die Jahre 1562—1630 ist in zehn Tabellen zusammengefasst, die verschiedene Seiten der Rigaer Ausfuhr im Vergleich mit dem gesamten Export aus livländischen, estnischen und kurländischen Häfen, wie auch mit dem ganzen baltischen Export durch den Sund widerspiegeln.

Das Material ist folgendermassen systematisiert: Verkehr der Schiffe durch den Sund in westlicher Richtung jährlich (Tab. 1) und in Zeitabschnitten von 5 Jahren (Tab. 2); jährliche Kornausfuhr aus Riga (Tab. 3), Flachs-, Hanf- und Samenausfuhr (Tab. 4), «Holzwaren»-, Flachs- und Lederausfuhr (Tab. 5), durchschnittlicher jährlicher Export derselben in Zeitabschnitten von 5 Jahren in absoluten Angaben (Tab. 6) und nach Indexen (Tab. 7); Exporthandel in Perioden von 10 Jahre (Tab. 8); das spezifische Gewicht des Rigaer Hafens im Export dieser oder jener Ware im Vergleich zu anderen Häfen des Baltikums (Tab. 9) und endlich das spezifische Gewicht der Ausfuhr aus dem Baltikum in der Gesamtsumme der vom dänischen Zollamt notierten osteuropäischen Waren (Tab. 10).

Da das Sundzollregister nur einen Teil der Rigaer Ausfuhr (und zwar den, der durch den Sund ging) widerspiegelt, ist es prinzipiell wichtig, solche Quellen herbeizuführen, die den gesamten Rigaer Export schildern. Derartige Urkunden findet man im Rigaer Archiv, leider aber nur von 1591 und 1594—1597; die wertvollste von ihnen ist ein genaues Verzeichnis der Hauptartikel des Rigaer Handels von 1596, mit Angabe nicht nur der Summe dieser oder jener Ware, sondern auch des Umfanges einzelner Partien, die auf Schiffe des einen oder anderen Landes verladen wurden. Das erwähnte Material ist in 6 Tabellen zusammengefasst (Tab. 11—16), aus denen u. a. zu ersehen ist, das durch den Sund nur etwa 59% der nach Riga kommenden Schiffe fuhren, in denen nach Angaben des Jahres 1596 nur ca. 69% Flachs un Hanf (samt Samen), 66% Korn, 80% Asche, 13% Lederwaren, 77% Wachs und 8% Talg transportiert wurde. Der

Weg der übrigen Schiffe und der übrigen Waren führte nach anderen Ostseehäfen, hauptsächlich nach Lübeck.

Wie ist in solchem Fall die Bedeutung des Sundzollregisters als Quelle für die Statistik des Rigaer Handels zu bewerten? Teilweise gibt auf diese Frage ein Vergleich der Sundzollregisterangaben mit der lokalen Rigaer Dokumentation (Tab. 17—19) eine Antwort: das Sundzollregister enthält zuverlässige Angaben betreffs der Zahl der Schiffe, der Ausfuhr von Korn und Holzwaren aus Riga, offenbar aber herabgesetzte — betreffs des Transports der übrigen Waren. Zuletzt geben die Tabellen 20 und 21 das Material zu einer Bewertung der Struktur des Rigaer Exports Ende des 16. Jahrhunderts und der Abweichungen von dieser Struktur zwischen 1562 und 1620. Die Haupttendenz war einerseits krasse Vergrößerung der Rolle solcher Waren wie Flachs und Hanf und anderseits eine eben so grosse Verminderung des spezifischen Gewichtes von Asche und Teer.

DZ. LIEPIŅA

LAUKSAIMNIECISKĀ RAŽOŠANA IKŠĶILES MUIŽĀ XVII gs.

XVII gs. Latvijas laukos dzimtļaužu naturālajai saimniecībai bija dominējoša nozīme ražošanā. Sis apstākļi dziļi ietekmēja arī muižu saimniecību. Par to liecina šī laika muižu saimnieciskā dokumentācija, tai skaitā arī par Ikšķiles muižu.

Par lauksaimniecisko ražošanu Ikšķilē XVII gs. saglabājies visai bagātīgs arhīva materiāls. No tā šim rakstam izmantoti dati, kas raksturo, pirmkārt, tiešo ražotāju (zemnieku) skaitu Ikšķiles muižā, otrkārt, feodālo zemes renti, treškārt, apstrādājamo muižas lauku platību, ceturtkārt, Ikšķiles muižā iegūto produkciju.

Ikšķiles muiža kopš XVII gs. sākuma piederēja Rīgas pilsētai, un tās saimniecību šai gadsimtā raksturo bij. Rīgas pilsētas vēstures arhīva vairākas avotu grupas. No tām pirmā vietā jāmin muižas saimniecības grāmatas (Die Üxküll Hofes-Amts-Administration Rechnungen mit den Wackenbüchern, 1644—1699) par 1644./45., 1646.—1650., 1652./53., 1669./70., 1675./76., 1678.—1681., 1683./84., 1692.—1694., 1697./98. un 1699./700. g.¹ Ja par 1659.—1661. g. saimniecības grāmatu nav tāpēc, ka pēckara apstākļos (pēc krievu-poļu-zviedru kara) muižas ierēdņiem bijušas ievērojamas grūtības, atjaunojot izpostīto saimniecību, ievācot feodālo zemes renti utt. un arī sastādot pašas saimniecības grāmatas, tad pārējie robi radušies nevērīgas materiālu uzglabāšanas dēļ Rīgas rātes kancelejā un pēc tam pilsētas arhīvā.

Līdz šim publicētās Latvijas muižu saimniecības grāmatas nedaudz atšķiras no Ikšķiles muižas saimniecības grāmatām. H. Tīzenhauzena muižu saimniecības grāmatas² sastādījis pats muižu

¹ Latvijas PSR Centrālajā valsts vēstures arhīvā iekļautie bijušā Rīgas pilsētas vēstures arhīva fondi (LCVVA A), 19. fonds, 1. apraksts, 432.—436. lieta.

² Heinrich von Tiesenhausen des älteren, auf Berson und Kaltznau, Jahrsrechnungen von 1578 bis 1593. — Vidzemes saimniecības vēstures avoti 1558.—1618. g. Rīgā 1941, 75.—152. lpp.

īpašnieks savās interesēs, tādēļ Vidzemes muižniecības ienākumu un izdevumu XVI gs. beigās raksturošanai tās ir ļoti ticams un vērtīgs avots. Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas³ sastādījuši muižkungi, kas tās iesniedza pārbaudei Uksenšernam piederošās bij. Cēsu jeb Livonijas bīskapijas grāmatvedim, kurš savukārt nodeva tās tālāk visu muižu pārvaldniekam. Tā kā muižkungi dažkārt bija ieinteresēti slēpt faktisko stāvokli, tad kontroles uzdevums bija atklāt patiesību.

Ikšķiles muižas saimniecības grāmatas pēc sava rakstura un sastādīšanas veida tuvākas Uksenšernas muižu saimniecības grāmatām. Tās sastādītas pēc kolektīvā feodālā zemes īpašnieka (Rīgas pilsētas) pārvaldes orgānu norādījumiem. Muižkungam vai muižas pārvaldniekam bija jāiesniedz katru gadu ap lieldienām pārbaudīšanai nolēses par muižas saimniecību Rīgas pilsētas saimniecības pārvaldei — ķemerejai. Kādā no ķemerejas sēdēm nolasīja muižas nolēses līdz ar ķemerejas ierēdņu iebildēm, pieprasot muižkungam iesniegt rakstītā veidā paskaidrojumus par ķemerejas kungu konstatētajām kļūdām un nepareizībām. Ap 1626. g. sastādīja noteikumus muižkungiem par muižu apsaimniekošanu.⁴ Jādomā, ka drīz pēc tam radās arī Rīgas muižu saimniecības grāmatu paraugi.

Muižas nolēses sastādītas pēc noteikta parauga. Tur vispirms atrodamas vaku grāmatas, kurās atspoguļoja zemnieku māju skaitu, maksāšanas arklus, zemnieku nodevas un viņu spējas pildīt klaušas. Daudzās nolēsēs minēti arī zemnieku parādi. Tālāk fiksēti muižas ienākumi un izdevumi (rudzi, mieži, auzas un citas labības, tehniskās kultūras, iesals, alus, zivis, nauda, lopi, sāls, sviests, malka). Dažreiz uzskaitīts arī muižas inventārs (ēkas, mājturības priekšmeti un mēbeles). Retāk atrodami to klausinieku saraksti, kuri sūtīti darbos ārpus muižas robežām.

Ikšķiles muižas saimniecības grāmatas ir ļoti plašs avots par muižas, daļēji arī par zemnieku saimniecību. Tomēr šo grāmatu sniegtās ziņas ne vienmēr parāda faktisko stāvokli muižā — par to liecina ķemerejas ierēdņu atzīmes par nepareizībām muižu saimniecības nolēsēs (Errata, 1648.—1659. un 1661.—1700. g.).⁵ Jāsaka, ka Rīgas ķemerejas ierēdņi nolēses pārbaudīja formāli, cenšoties tikai panākt, lai saskanētu dažādu dokumentu dati (no pilsētas kases izsniegtie aizdevumi — ar parādu ierakstiem, iesniegtās vaku grāmatas — ar agrāk vai revīzijās fiksētajām, muižas iepriekšējā gada saimniecības grāmatu dati — ar jauno saimniecības grāmatu

³ E. Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas 1624.—1654. Rīgā 1935.

⁴ LCVVA Ā, 2. f., 1. apr., 1190. l., 10., 11., 38. lapa.

⁵ Turpat. 19. f., 1. apr., 48.—55., 122., 124., 433. l.; 123. l., 42., 57., 137., 138., 151., 152., 198., 199., 229., 256., 280., 281., 319. lapa; 501. l., 48.—49. lpp.

datiem utt.), bet arī tad atklājās daudzas un dažādas muižkungu nolēšu nepilnības un novirzes no faktiskā stāvokļa muižā.

Nolēsēs ievēroja dažādās saimniecības nozarēs vispār pieņemtās normas. Tā, piemēram, ikvienam kļaušniekam-īsteniekam bija jāiestrādā 14—18 pūru sēklas; no 7 siekiem iesala vajadzēja izdarīt mucu alus; no 6 pūriem miežu vajadzēja izgatavot 7 pūrus iesala; no 5 pūriem ar kaudzi vajadzēja iegūt 6 «striķētus» pūrus. Muižkungiem kā pamatojums bija jāpievieno nolēsēm izsējas, riju, klēšu un krogu koka birkas jeb burtkoki un dažādas kvītis. Šo noteikumu tomēr ne vienmēr izpildīja.

Muižas ienākumus nolēsēs muižkungi parasti mēģināja samazināt — protams, savtīgās interesēs. Tādēļ muižu saimniecības grāmatās minētie ienākumi ir minimālie, kas katrā ziņā bija mazāki par faktiskajiem. Sajā sakarībā jāatzīmē nedaudzi interesanti fakti, kas atklājās, Rīgas rātes ierēdņiem pārbaudes gaitā vairāk iedziļinoties muižu saimniecības grāmatās. Vispirms neskaidrs bija jautājums par muižā lietoto labības mēru. Oficiālais Rīgas muižās lietojamais mērs bija Rīgas pūrs ar kaudzes tiesu (virsmēru). 1654. g. nolēsēs atzīmēts, ka Rīgas muižās kunga tiesa ievākta lauku pūros, bet aprēķinos figurē patiesībā tikai Rīgas pūrs ar kaudzes tiesu.⁶ Ikšķīles muižas pārvaldnieks to prata izmantot savā labā. Kad 1665./66. saimniecības gadā ķemerejas ierēdņi revidēja muižu,⁷ zemnieki sūdzējās, ka pārvaldnieks ņēmis no viņiem kukuļus par dažādiem zemes rentes maksājumu atvieglojumiem un lietojis nepareizus beramos mērus. «Tā kā muižkungs mērījis labību no rijas ar puskaudzēm un vairāk nekā vienas plaukstas augstu kaudzes tiesu un ievācis ar šādu lielu mēru, bet labību aizgādājis (uz Rīgu. — *Dz. L.*) ar striķētu mēru, tad kaudzes tiesa kā pienākas iztaisa no pieciem pūriem sešus...»⁸ Pēc Rīgas rātskungu aprēķina, laikā no 1659. līdz 1665. g. muižkungs bija uzdevis nolēsēs rudzu mazāk par $287\frac{4}{5}$ pūra (ievākti 1438 pūri), miežu — par 260 pūriem (ievākti 1305 pūri), auzu — par 124 pūriem (ievākti 620 pūru), bet 1661.—1666. g. nebija atzīmējis nolēsēs arī 381 pūru iesala miltu (izgatavoja 1689 pūrus malta iesala).⁹ Arī no zemnieku nodevām 1661.—1666 g. nebija uzdoti $41\frac{1}{2}$ pūra rudzu, 32 pūri auzu un $51\frac{1}{2}$ pūra miežu. Tātad muižas saimniecības grāmatās labības ienākumi no muižas laukiem bija uzdoti par 19,9% mazāki

⁶ 1 lauku pūrs Ikšķilē līdzinājās 1,5 Rīgas pūriem, Rīgas pūra uzbers bija $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{5}$ pūra (sk. J. Zemzaris. Mērs un virsmērs kā feodālo zemnieku ekspluatācijas līdzeklis Latvijā. — *Latv. PSR ZA Vēstis*, 1957, Nr. 8, 25.—36. lpp.). Ja kunga tiesa bija ievākta lauku pūros, tad visam ienākumam 1654. g. bija jābūt 96 striķēti Rīgas pūri, bet noreķinos parādās tikai 75,5 striķēti Rīgas pūri (LCVVA A, 19. f., 1. apr., 420. l.).

⁷ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 433. l., 124.—136. lapa.

⁸ Turpat, 127. lapa.

⁹ Turpat, 126., 127. lapa.

nekā tie, jādomā, bija īstenībā, bet uzrādītais izgatavotā iesala daudzums bija par 23,5% mazāks. Ka arī citi dati nebija precīzi, liecina šāds rātskungu aizrādījums: «esot atrasts, ka muižas laukos nevarot izsēt tik daudz labības, cik uzrādīts nolēsēs», tādēļ muižkungam bija jāuzrāda izsētās sēklas birkas.¹⁰ Līdzīgā kārtā, kad 1683./84. g. pārbaudīja Ikšķiles muižas mērus (lielā zviedru kadastra sastādīšanas laikā pārbaudīja visās Vidzemes muižās lietotos svarus un mērus), atklājās, ka agrākā mēra vietā, kas kopā ar virsmēru iztaisīja no 4 pūriem 5 pūrus (virsmērs 25%), Ikšķiles muižkungs bija lietojis tādu pūru, kura kaudzes tiesa bija 32,5%. Pēc Rīgas kases kolēģijas aprēķina, muižkungs 6 gadu laikā bija piesavinājies no mēru starpības vien 603 pūrus un 2¹/₂ sieka rudzu, 352 pūrus miežu, 360 pūrus un 1 sieku auzu.¹¹ Tādējādi Rīgas kases kolēģijas aprēķinātā datu novirze no muižas saimniecības grāmatās uzrādītajiem ir 7,5%.

Rīgas ķemerejas un kases kolēģijas kontrole neiznīcināja muižkungu iespējas piesavināties zemnieku darba augļus virs «oficiālās» feodālās zemes rentes un dažreiz arī daļu no tās. Tomēr sīkie nolēsumi un pārbaudes ierobežoja muižkungu muiža ražotās un savāktās produkcijas patvaļīgā izlietošanā un radīja noteiktu kārtību feodālās saimniecības organizēšanā. Tādēļ, izmantojot muižas saimniecības grāmatu datus vēstures pētījumiem, jāievēro, ka saimniecības grāmatās minētie dati ir aptuveni, jo šajās grāmatās muižas labības ienākumi bija uzrādīti līdz pat 20% mazāki nekā tie bija īstenībā. Nav šaubu, ka arī izdevumi tika uzrādīti lielāki nekā tie patiesībā bija; tomēr «pierakstu» apmērus bija grūti konstatēt arī XVII gs. Rīgas rātes ierēdņiem. Atsevišķās vietās dokumentos minēts, ka par «pierakstiem» ir ziņojuši zemnieki. Taču, neskatoties uz visām minētām neprecizitātēm, saimniecības grāmatas ir vienīgais vēstures avots, kas plašāk raksturo muižu un daļēji arī zemnieku saimniecību XVII gs.

No pārējiem vēstures avotiem jāmin Ikšķiles muižas revīziju aktis. Revīzijas protokoli saglabājušies no 1582., 1613., 1625., 1630., 1635., 1638., 1679., 1688. un 1694. g.¹² Revīzijās galvenokārt noskaidroja zemnieku ekonomisko stāvokli, viņu spējas pildīt klaušas un dot nodevas. Atskaitot 1638., 1679., 1688. un 1694. g. revīzijas materiālus, protokolos parasti nav minēts ne zemnieku sējumu, ne arī lopu skaits, kādēļ grūti izsekot zemnieku dzīves līmeņa izmaiņām. Tomēr revīziju protokoli ļauj konstatēt zemnieku-saimnieku skaita pieaugumu. Šos revīziju datus papildina muižu saimniecību grāmatām pievienotie vaku grāmatu dati. Tādējādi var izsekot zemnieku māju skaita pieaugumam ilgākā laika sprīdī.

¹⁰ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 433. l., 136. lapa.

¹¹ Turpat, 269. lapa.

¹² Turpat, 122. l., 73.—78. lapa; 124. l.; 1. l., 309.—345. lapa.

Pārbaudīt revīziju protokolu ticamību ir iespējams, salīdzinot divu vaku grāmatu un revīziju protokolu datus. Tā, piemēram, kā 1679. g. 17. jūlija revīzijā,¹³ tā arī 1679./80. g. vaku grāmatā¹⁴ Ikšķilē atzīmētas 119 zemnieku mājas. Revīzijas materiālos minēts Švedera Jēkaba dēls kā patstāvīgs pušelnieks ar saviem lopiem un arī postažā pamestā Pantera sēta, turpretim vaku grāmatā abas sētas nav fiksētas, toties minēti Kīkuļu Jekabs un Šlanku Mārtiņš, kas nav atzīmēti revīzijā un varēja būt jaunzemnieki. Aplaužoto arklu skaits vaku grāmatā ir par $\frac{1}{4}$ arkla lielāks — sakarā ar to, ka minēti divi jauni saimnieki. Arī 1683. g. vaku grāmatas un 1694. g. vaku reģistru dati sakrīt ar datiem, kas uzrādīti revīzijās. Līdz ar to rodas priekšstats, ka vaku grāmatas veidotas pēc revīziju materiāliem, uz ko norāda arī atsauces muižas saimniecības grāmatu pārbaudes dokumentos.

* *
* *

Analizējot konkrētos datus par ražošanas attīstību Ikšķiles muižā XVII gs., vispirms jāatzīmē zemnieku saimniecību skaita pieaugums. Latvijas agrārajās apstākļos nozīmīgas bija tās zemnieku saimniecības, kas spēja pildīt kļaušas un maksāt kungiem nodevas, tādēļ arī Rīgas pilsētas lauku ienesīgumu noteica šādu zemnieku saimniecību skaits. Feodālās zemes rentes maksātāju skaita maksimāla palielināšana bija visu muižnieku mērķis. Lai gan muižnieki mēdza atņemt zemniekiem zemi un pievienot to muižas laukiem, tomēr, atsevišķus zemniekus izliekot no iekoptajām mājām, viņiem ierādīja vai nu agrākās postažas, vai arī neiestrādātus zemes gabalus. Saimnieku pilnīga padzišana no zemes, palielinot bezzemnieku skaitu, Latvijas XVII gs. vēsturē nav raksturīga parādība. Lielā zviedru kadastra revīziju aktis gan piemin gadījumu, ka daži no zemes padzītie saimnieki atteikušies iekopt jaunas sētas,¹⁵ tomēr tādu gadījumu bija maz.

Rīgas pilsētas pārvalde vairākkārt mudināja Ikšķiles muižas pārvaldniekus un muižkungus rūpēties par zemnieku skaita pavairošanu un postažu aplaužošanu.¹⁶ Tā, 1659./61. g. atzīmēts, ka, «par postažu aplaužošanu runājot, jāsaka, ka tās derīgi būtu aplaužot, ja vien varētu atrast ļaudis; postažas, kas jau aplaužotas, atkal kļūst neapdzīvotas, jo zemnieki ir sveši dzimtļaudis.»¹⁷ Toreiz, pēc krievu-poļu-zviedru kara, kad Ikšķile atradās kara darbības joslā, zemnieki bija aizklīduši uz attālākiem novadiem un nebija viegli aplaužot viņu postažā pamestās saimniecības ar ieceļotājiem no citām

¹³ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 122. l., 73.—78. lapa.

¹⁴ Turpat, 433. l., 325.—340. lapa.

¹⁵ LCVVA, 7348. f., 1. apr., 11. l.

¹⁶ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 122. l., 1. lapa.

¹⁷ Turpat, 2. lapa.

muižām, jo dzimtkungi arī tur interesējās par savu tukšo zemnieku māju aplaužošanu un cītīgi meklēja aizbēgušos zemniekus. Zemnieku kustības dēļ arī miera apstākļos XVII gs. Ikšķiles muižā nekad nebija iespējams panākt absolūti visas zemnieku zemes apstrādāšanu. Citos novados jeb draudzēs muižu saimniecībām bija raksturīga tā pati parādība, tādēļ zemnieku saimniecību skaita pieaugums Ikšķiles muižā parāda to tiešo ražotāju skaita evolūciju, kas bija raksturīga muižām gar Daugavu ar zemnieku skaitu pāri par simtu. Zemnieku apdzīvoto un postažā pamesto māju attiecību Ikšķiles muižā rāda 1. tabulas dati.¹⁸

1. t a b u l a

Ikšķiles muižas zemnieku saimniecību skaits

Gads	Apdzīvojamo māju skaits	Postažu skaits	Kopskaits
1582.	48	?	48
1613.	26	22	48
1625.	53	2	55
1630.	40	26	66
1635.	41	12	53
1644.	96	1	97
1646.	99	3	102
1647.	97	3	100
1648.	98	2	100
1649.	105	1	106
1676.	119	5	124
1679.	110	6	116
1680.	120	2	122
1683.	120	9	129
1692.	129	4	133

No tabulas redzams, ka vislielākais zemnieku apdzīvoto māju skaita pieaugums Ikšķilē XVII gs. novērojams 30. gadu beigās un 40. gadu sākumā — laikā, kas raksturīgs ar zemnieku saimniecību atvēršanos no poļu-zviedru kara cirstajām brūcēm. Jāievēro, ka tabulas skaitļi neraksturo Ikšķiles muižas saimnieku absolūto skaitu, jo vaku grāmatās un revīziju aktīs ne ikreiz uzrādīti pušelnieki, kuru uzskaitījums kļūst pilnīgāks tikai XVII gs. vidū un beigās. Krass lēcieni zemnieku saimniecību kopskaitā 1635.—1644. g. daļēji izskaidrojams arī ar teritoriāliem piegriezumiem Ikšķiles muižai; šādi piegriezumi atzīmējami arī laikā no 1649. līdz 1676. g.¹⁹

¹⁸ Tabula sastādīta pēc vaku grāmatu un revīziju datiem (LCVVA A, 19. f., 1. apr., 432.—435. un 122., 124. l.).

¹⁹ Sk. arī H. Hagemester. *Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands*, I. Riga 1836, S. 47.

Pušelnieku skaitam pieaugot, feodālās zemes rentes kadastrālo vienību — arklu skaits nepalielinājās. Tādēļ pilnīgāku un precīzāku ieskatu par zemnieku saimniecību skaita pieauguma raksturu var iegūt, aplūkojot arī arklu skaitliskās izmaiņas. 2. tabulā²⁰ minētas vairākas arklu kategorijas — aplaužotie arkli (besetzte Haken), kuru skaits noteikts, no dokumentos uzdotā visa arklu skaita atskaitot postažā pamestos un vāciešiem iznomātos arklus, un maksāšanas arkli (Zahlhaken), kuru skaits aprēķināts, no aplaužoto arklu skaita atskaitot jaunzemnieku un muižas kalpotāju (vagaru, šķil-teru, krodzinieku) arklus, jo viņi nemaksāja feodālo zemes renti. Postažā pamesto arklu skaits parāda neapdzīvoto māju un bēgļu nesen pamesto sētu ekonomiskās iespējas.

2. tabula

Ikšķiles muižas zemnieku arklu skaits

Gads	Aplaužotie arkli	Postažu arkli	Maksāšanas arkli	Videjais aplaužoto arklu skaits uz 1 saimniecību
1582.	86	4	86	1,70
1613.	24	23	—	0,92
1625.	44 ^{1/8}	1 ^{1/2}	26	0,84
1630. ²¹	24	18 ^{1/4}	—	0,60
1635.	29 ^{3/4}	10	16 ^{1/4}	0,70
1639.	40 ^{1/4}	3 ^{1/4}	23 ^{1/4}	0,88
1644.	49 ^{1/4}	1	39 ^{1/2}	0,51
1646.	48 ^{1/4}	1	44	0,48
1647.	48	1	44 ^{1/2}	0,49
1648.	46 ^{1/2}	1 ^{1/4}	43 ^{1/2}	0,47
1649.	46 ^{3/4}	1/2	44	0,44
1676.	37 ^{1/4}	1 ^{1/4}	34 ^{1/2}	0,31
1679.	37 ^{1/2}	2 ^{1/2}	31 ^{3/4}	0,35
1680.	39	1 ^{1/4}	33 ^{3/4}	0,32
1683.	38	2 ^{3/8}	34 ^{1/4}	0,31
1692.	39 ^{3/4}	1	36 ^{7/8}	0,31

2. tabulas skaitļi, salīdzinot tos ar 1. tabulas datiem, rāda, ka zemnieku saimniecību skaits Ikšķilē pieauga nozīmīgāk nekā kopējais arklu skaits, vēl vairāk, arklu skaits XVII gs. otrajā pusē pat uzrāda tendenci slīdēt uz leju, lai gan šajā laikā pieauga Ikšķiles muižas zemnieku saimniecību kopskaits. Visu XVII gs. arklu skaits ne tuvu nesasniedza 1582. g. arklu skaitu, tādēļ jāpieņem, ka bija

²⁰ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 432.—435. l.

²¹ Pēc oficiālām ziņām, ko iesniedza Zviedrijas pārvaldei, 1630. g. Ikšķilē bija 43 saimniecības ar 29 ^{23/24} arkla, un tātad vietējās revīzijas ziņās ir nesa- skaņas ar oficiālajām revīzijas aktīm.

izmainījies pats arkla saturs. Uz to norāda vidējā aplauzoto arklu skaita samazināšanās uz 1 saimniecību. Arklu skaitu bija ietekmējušas arī zviedru 1624. un 1630. g. arklu revīzijas, kaut arī to gaitā neizvirzīja speciālus principus arklu vērtējumiem. Arkls XVII gs. nebija tikai feodālās zemes rentes maksāšanas vienība — tā lielums bija atkarīgs no vairākiem faktoriem, tādiem kā zemnieku apstrādājamā zeme, viņu rocība un arī maksājamās feodālās zemes rentes lielums. Nekādas noteiktas mērauklas zemnieka saimniecības vērtējumam arklos nebija. Liela nozīme bija sākotnējam, jau sadzīvē iesakņojušamies un muižas dokumentācijā fiksētajam māju vērtējumam arklos. Saimniecībai vēlāk sadaloties sīkākās daļās pušelnieku starpā, atsevišķo sīko saimniecību kopējā arklu summa nepārsniedza agrākās lielās, nesadalītās saimniecības arklu skaitu. Nav šaubu, ka daudzos gadījumos bija pieaugusi zemnieku sējumu platība, viņu darba lopu skaits, tomēr šis pieaugums nebija tik nozīmīgs, lai palielinātu arklu skaitu un reizē ar to arī feodālo zemes renti. Tāpat kā XVI gs. beigās, arī visu XVII gs. no 1 arklu lielām mājām prasīja sūtīt ik dienas muižas darbā vīru ar zirgu un darba rīkiem. Protams, radās arī citi kļaušu veidi. XVII gs. 30. gados no 1 arklu lielām mājām ik dienas bija jādod arī kājinieks jeb otrinieks. Bez talkām, kas jau agrāk zemniekiem bija jāpilda ražas novākšanas laikā, XVII gs. otrajā pusē ieviesās ārkārtējās kļaušas jeb trešinieka sūtīšana uz muižu steidzamo sezonas darbu veikšanai, tādēļ kļaušu darba kopējais apjoms no 1 arkla XVII gs. pieauga.

Tas apstākļi, ka XVII gs. samazinājās vidējais aplauzoto arklu skaits uz 1 zemnieka saimniecību, norāda uz iekšējam izmaiņām zemnieku saimniecībā. Pakāpeniski pieauga zemnieku sētu iedzīvotāju skaits, palielinājās arī darba lopu un liellopu skaits. Līdz ar to radās iespējas zemnieku mājas pārdalīt sīkākās daļās starp pušelniekiem, kuri saimniekoja atsevišķi. Zemnieku saimniecību skaitliskais pieaugums neapšaubāmi liecina par ražošanas spēku progresu Ikšķiles muižā XVII gs. otrajā ceturksnī.

Zemnieku saimniecību skaita pieaugums nebija vienmērīgs process. Tā, 1600.—1629. g. kara laikā saimniecībai bija jāpiedzīvo nopietnāki zaudējumi. Visvairāk posta nodarīja karavīru vardarbība, bads un mēra epidēmija ap 1613. g.; šo postu padziļināja turpmāko gadu neražas un sērgas. 1630. g. Ikšķiles muižā, pēc revīzijas dokumentiem, bija vislielākais visā XVII gs. postāžā pamesto māju skaits. Saimnieciskās grūtības šajā laikā bija vērojamas visai plašā apgabalā. Arī Burtniekos, Ērgemē, Limbažos, Lugažos, Mālpilī, Mujānos, Ropažos, Rūjienā, Vainižos posms ap 1630. g. bija zemniecībai vissmagākais posta laiks.²² Kopš XVII gs. 30. gadu beigām un 40. gados, kā liecina vaku grāmatas, Ikšķiles muižā nori-

²² E. Dunsdorfs. Vidzemes arklu revīzijas 1601.—1638. LU Raksti, tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātes sērija, IV sēj., Nr. 1. Rīgā 1938, 163., 168., 174. lpp.

tēja strauja saimniecības atveseļošanās: 1639. g. arklu skaits bija pieaudzis par 67,5% un postažu skaits — samazinājies par 83,3%, bet 1644. g. arklu skaits bija lielāks par 105,2% un postažu skaits — samazinājies par 94,5%, salīdzinot ar 1630. g. Diemžēl, datu trūkums neļauj izsekot šim procesam 50. gados.

Lielu postu Vidzemes saimniecībai XVII gs. vidū nodarīja krievu-poļu-zviedru karš (1656.—1661. g.), mēris un neražas. XVII gs. otrajā pusē zemnieku arklu kopējais skaits Ikšķilē, salīdzinot ar gadsimta pirmo pusi, tikpat kā nepieauga. Ņemot vērā to, ka 70. gados Ikšķiles muižai pievienoja 11 zemnieku mājas (4^{1/2} arkla) no Špenkhuzena muižas, jāsecina, ka Ikšķiles muižas senajās vakās zemnieku arklu skaits pat samazinājās. Sakarā ar ieilgušu neražu XVII gs. 70. gados daudzu zemnieku nabadzība kļuva par raksturīgu parādību, un to regulāri atzīmēja vaku grāmatās.²³ Zemnieku saimniecību novājināšanās faktā arī meklējami galvenie cēloņi zemnieku māju un arklu skaita stagnācijai XVII gs. otrajā pusē.

Plašāku avotu trūkums par citām Vidzemes muižām neļauj izsekot minētajiem procesiem tur. Bet atsevišķās ziņas par nedaudzām Vidzemes muižām parāda interesantu ainu. Mums nav zināms ciematu (māju) skaits Uksenšernas Vidzemes muižās XVII gs. pirmajā pusē, bet kopš 1639. g., kad nostabilizējās Uksenšernas muižu kompleksa robežas, pieejami dati par zemnieku arklu un kļaušnieku skaitu. Pēc tiem redzams, ka laikā no 1639. līdz 1654. g. feodālās zemes rentes maksātāju vienību skaits bija pieaudzis, tātad zemnieku māju un apļaužoto arklu skaits bija palielinājies tāpat kā Ikšķilē (3. tab.).²⁴ Toties no Viļķenes muižas saglabājušās XVII gs. pēdējā ceturkšņa nolēses līdz ar

3. tabula

Uksenšernas Vidzemes muižu
feodālās zemes rentes maksāšanas
vienību skaits 1639.—1654. g.

Gadi	Kļaušās sūtāmo vīru skaits	Arkli, par kuriem jā- maksā feodālā rente
1639.	652	444
1640.	681	480
1641.	856	636
1642.	856	646
1643.	816	649
1644.	818	577
1645.	694	498
1646.	877	615
1647.	870	614
1650.	931	663
1652.	957	697
1653.	964	704
1654.	983	713

²³ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 433. l.

²⁴ E. Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas, 35.—41. lpp. — Arkli šajā gadījumā saskaitīti, ņemot vērā tās lokālās īpatnības, kas bija vērojamas atsevišķās muižās (Valmierā, Burtņiekos, Evely, Burtņieku jaunajā muižā, Bauņos, Mujānos, Trikatā, Brenguļos, Cēsis, Bakūzos, Apsē).

Vilķenes muižas zemnieku saimniecību un arķlu skaits XVII gs.
pēdējā ceturksnī

Gads	Apdzīvoto māju skaits	Aplauzoto arķlu skaits	Gads	Apdzīvoto māju skaits	Aplauzoto arķlu skaits
1676.	38	12	1687.	44	18
1677.	40	16	1688.	44	18
1678.	38	16	1689.	49	18
1679.	39	12	1690.	50	18
1680.	42	16	1691.	47	17
1681.	32	15	1692.	42	17
1682.	38	15	1693.	41	15
1683.	31	14	1694.	42	16
1684.	39	15	1695.	41	15
1685.	38	17	1697.	41	15
1686.	45	18	1700.	42	15

vaku grāmatām liecina par zemnieku saimniecību un arķlu skaita zināmu stabilitāti (4. tab.²⁵).

Tātad Uksenšernas muižu kompleksā un Vilķenes muižā ražošanas spēku attīstības dinamika XVII gs. bija visumā tāda pati kā Ikšķiles muižā, proti, gadsimta pirmajā pusē bija vērojams straujāks zemnieku saimniecību uzplaukums, bet otrajā pusē — zināma veida stabilizācija. Protams, mūsu rīcībā esošo faktu daudzums ir nepietiekams, lai izdarītos secinājumus attiecinātu uz plašāku teritoriju, tā ka tikai turpmākie pētījumi parādīs, cik raksturīgas visai Vidzemei bija minētās zemnieku saimniecību un arķlu skaita dinamikas līnijas.

Arķlu un apdzīvoto zemnieku māju skaits ir tikai viens no muižas saimniecību raksturojošajiem momentiem. Muižai bija vajadzīgi pārtikuši zemnieki, kas spēja nomaksāt feodālo zemes renti. Tomēr šajā ziņā stāvoklis bija slikts. XVII gs. Ikšķilē gandrīz nepārtraukti saglabājās zemnieku feodālās zemes rentes parādi. Gadu no gada daļa zemnieku palika muižai parādā kā naturālijas, tā arī naudu un dažādus kredītus, ko izsniedza muiža vai arī Rīgas pilsetas pārvalde.

Meklējot dziļākus iemeslus šādam stāvoklim, nedrīkst aizmirst, ka zemnieku saimniecību eksistence bija muižas saimniecības eksistences priekšnoteikums. Zemnieku klaušu darbs un nodotās nodevas radīja muižas un muižnieku turību. Mērķtiecīga muižnieku interesēs organizēta zemnieku ekspluatācija bija muižu ekonomiskās dzīves interešu degpunktā. Vienmēr palika spēkā patiesība, ka muižniecība ar dažādām, brīžiem ļoti rupjām metodēm centās iz-

²⁵ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 593. un 594. l.

spiest no zemniekiem visu iespējamo savā labā, tomēr šos centienus ierobežoja vairāki apstākļi, ko noteica dzimtbūtnieciskās ražošanas atpalikušais un stihiskais raksturs. Lietojot primitīvus ražošanas paņēmienus, darba ražīgums bija zems. Zemnieku saimniecībā nevarēja rasties lieli uzkrājumi, jo visu virsdarbu un virsproduktu piesavinājās muižnieki. Pati zemnieku saimniecības eksistence nekad nebija visai droša, bet jo sevišķi apdraudēta tā kļuva gados, kad bija nelabvēlīgi meteoroloģiskie apstākļi vai arī izplatījās dažādas slimības vai mājlopu sērgas. Tad zemnieku saimniecības pārdzīvoja nopietnas grūtības, kas ietekmēja arī muižu saimniecību. Priekšplānā izvirzījās jautājums par zināma skaita zemnieku saimniecību turpmāko likteni. Zemnieku saimniecības ražošanas spēju saglabāšana arī nākotnē bija galvenais motīvs, kas gan noteica zemnieku rīcību, gan pamudināja muižniekus izsniegt kredītus un svītrot agrāko gadu parādus, tāpat dažreiz samazināt zemnieku nodevas un klausas. Ikšķīles muižas saimniecības dokumenti atspoguļo muižnieku attieksmi pret zemniekiem saimniecisku grūtību gadījumos.

Ikšķīles zemniekam — pilna arkla turētājam bija ik gadus jānodod muižai no katras labības (rudziem, miežiem, auzām) 6 Rīgas pūrus ar kaudzes tiesu, jāsamaksā 26 mārkas un 2 šiliņi naudas, jānodod 2 asis malkas, 3 vezumi siena, kā arī 1 aita, 2 gaiļi, 10 olu, 100 lubiņu, 3 mārciņas linu diegu. Daži saimnieki vēl deva muižai arī zivis (5 kālus nēģu), bet tie, kuriem piederēja stropi, — arī medu. Še nav ieskaitīts staciņš, ko ievāca un nodeva zviedru pārvaldes orgānu rīcībā, atstājot muižai kaudzes tiesu. Jāatzīmē, ka tajos gados, kad muiža ievāca kunga tiesu bez grūtībām (piem., XVII gs. 40. gados), tā uzrādīta nolēsēs pilnos apmēros, pēc vaku gramatu normām. Nodevu mēru tradicionālā kaudzes tiesa sedza nabadzīgo zemnieku parādus, un naturālās zemes rentes kopievākums tuvojās summai, kādu paredzēja ievākt pēc vaku gramatām. Tikai ieilgušās neražas gados (1676.—1680.) zemnieku naturālās nodevas caurmērā no viena arkla krasi samazinājās, lai nākošajos gados, normalizējoties saimnieciskajiem apstākļiem, atkal pieaugtu un tuvotos normai (5. tab.). Tā kā vaku grāmatās paredzētajām normām tuvu stāvošus labības berus varēja iegūt, tikai ievācot no pārtikušajiem saimniekiem virsmēru (Aufmass), tad XVII gs. parādījās tendence palielināt kaudzes tiesu. Lai gan 70. gadu otrajā pusē, kad apstākļi lauksaimniecībai bija nelabvēlīgi, zemnieku parādi un nabadzība strauji pieauga, tomēr arī šajā laikā kaudzes tiesu muižas labā ievāca nesaudzīgi, pat vēl vairāk, spriežot pēc kases koleģijas izdarītās pārbaudes. kaudzes tiesa pat bija palielinājusies.

Kopš XVII gs. 60. gadu beigām kaudzes tiesa vairs nepalika muižkungam, bet to ievāca Rīgas rāte. Bez tam zemniekam bija jāmaksā staciņš pašam (līdz XVII gs. vidum to maksāja Rīga no savām labības klētīm). Tā rezultātā zemnieka maksājamās naturā-

Ikšķiles saimnieku naturālās nodevas²⁶

Nodevu veidi	1675./76. g.		1676./77. g.		1678./79. g.		1679./80. g.		1680./81. g.		1683./84. g.		
	jāievāc	ievāca	jāievāc	ievāca	jāievāc	ievāca	jāievāc	ievāca	jāievāc	ievāca	jāievāc	ievāca	
Rudzi	179	224	159	198	25	32	151	189	190	235	169	211	
Mieži	173	216	149	187	18	23	93	116	165	207	172	215	
Auzas	157	197	154	193	16	21	57	71	158	198	182	228	
Staciņa	rudzi	69	86	68	88	44	57	62	79	56	84	72	90
	mieži	71	89	69	88	46	60	55	70	51	77	75	94
	auzas	35	44	30	45	18	25	25	33	24	35	42	53

Ikšķiles muižas labības ienākumi XVII gs. vidū un otrajā pusē²⁷

Gads	Kunga tiesa		Muižas lauku raža		Kopējais labības ienākums	
	pūros	koeficients	pūros	koeficients	pūros	koeficients
1644./45.	723	100,0	1121	100,0	1916	100,0
1646./47.	777	107,4	845	74,4	1721	89,7
1647./48.	755	104,4	1032	92,0	1856	96,8
1649./50.	814	112,6	777	69,3	1675	87,4
1669./70.	587	81,2	1162	103,6	1717	89,5
1675./76.	857	110,2	1119	99,8	1919	100,1
1676./77.	799	110,5	1021	91,0	1648	86,0
1678./79.	76	10,5	1116	99,5	1310	68,3
1679./80.	376	53,4	974	86,8	1638	85,0
1680./81.	540	74,7	1105	98,5	1828	95,4
1683./84.	654	94,5	983	87,6	1858	96,9
1694./95.	875	121,0	411	36,7	1493	77,8
1699./700.	586	81,0	473	42,2	2090	109,0

²⁶ Skaitļi par ievācamo daudzumu iegūti vaku grāmatās (norma), par reālo ievākumu — noteikti pēc saimniecības grāmatas (noapaļoti — veselos pūros) (LCVVA A, 19. f., 1. apr., 433. l., 8.—9., 71.—73., 342.—356., 365.—381., 428.—429. lapa).

²⁷ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 432.—435. l. — Zemnieku nodevu summā nav ieskaitīti staciņš; XVII gs. pirmajā pusē to neatzīmēja norēķinos. No muižu lauku ražas atskaitīta sēkla. Kopējais labības ienākums noteikts, atskaitot sēklu, staciņa labību un pārpalikumu no iepriekšējā saimniecības gada. 1644. g. uzrādītās summas pieņemtas par 100. Ņemot vērā to, ka maksāšanas arķļu skaits pieauga XVII gs. 40. gados, varētu sagaidīt, ka XVII gs. beigās iegūtais labības kunga tiesas ievākums līdz ar maksāšanas arķļu skaita samazināšanos slīdēs lejup. Tomēr kunga tiesas ievākšanas veids (arvien augošā kaudzes tiesa) XVII gs. otrajā pusē sekmēja naturāliju ievākuma pieaugumu saimnieciski labvēlīgajos gados, tādējādi daļēji sedzot iztrūkumus neražu gadījumā.

lās nodevas pieauga. Tomēr kunga tiesas kopievākums zemnieku zemās maksāspējas dēļ nepalielinājās. Pieņemot 1644. g. ievāktu nodevu apjomu par 100 un salīdzinot to ar faktisko ievākumu turpmākajos gados, var iegūt mainīgo ievākuma rādītāju, kas skaidri liecina, ka kunga tiesas faktiskais ievākums XVII gs. otrajā pusē visumā nepieauga (jāievēro nelielais maksāšanas arklu skaita palielinājums atsevišķos gados sakarā ar teritoriālajiem piegriezumiem Ikšķiles muižai) (6. tab.).

Varētu sagaidīt, ka, nespējot palielināt naturālās nodevas, muižas īpašniece — Rīgas pilsēta veicinās kļaušu apjoma pieaugumu. Par kritēriju kļaušu darba efektivitātes noteikšanai noder muižas lauku raža, kas atspoguļo kļaušu darba rezultātus feodālisma nozīmīgākajā saimniecības nozarē — graudkopībā. 6. tabulas dati rāda, ka, salīdzinot ar 1644. g., turpmākajos gados muižas lauku raža pamazām slīdēja uz leju. Bet vēl vairāk kļaušu darba ražīgumu atsedz iestrādātās sēklas un iegūtās ražas (bez sēklas) salīdzinājums, rēķinot uz 1 īstnieku (7. tab.). Iegūtā raža uz 1 īstnieku pieauga. To daļēji var izskaidrot ar muižas lauku labāku apsaimniekošanu un labības rūpīgāku izkulšanu. Turpretim bija grūti palielināt 1 īstnieka iestrādājamo sēklu daudzumu. Un, tā kā īstnieku kopskaits samazinājās, tad arī muižas lauku ražas kopējais apjoms nepalielinājās.

Pēc Ikšķiles muižas vaku grāmatu datiem jāsecina, ka īstniekam parasti nācās ik gadus iestrādāt muižas laukos 10—11

7. tabula

Ikšķiles muižas īstnieka darba ražīgums XVII gs. (pūros)²⁸

Gads	Istnieku skaits	Muižā izsētā sēkla	Iegūtā raža	Iesētā sēkla, rēķinot uz 1 īstnieku	Raža, rēķinot uz 1 īstnieku	Iesētā sēkla, rēķinot uz 1 maksāšanas arklu	Raža, rēķinot uz 1 maksāšanas arklu
1644./45.	39	398	1121	10,2	28,7	10,2	28,7
1646./47.	37	395	845	10,7	22,8	9,0	19,2
1647./48.	42	411	1032	9,8	24,5	9,2	23,4
1648./49.	41	421	1046	10,2	25,5	9,7	24,3
1649./50.	43	428	777	9,9	11,0	10,2	17,6
1669./70.	31	349	1162	11,2	37,4	9,7	34,1
1675./76.	31	407	1119	13,1	36,0	11,0	30,2
1676./77.	31	317	1021	10,2	32,9	9,3	30,0
1678./79.	30	268	1116	8,9	37,2	7,9	32,8
1679./80.	26	317	974	12,1	37,4	9,9	30,4
1680./81.	31	347	1105	11,1	36,2	10,2	32,5
1683./84.	32	371	983	11,2	30,7	10,9	29,0

²⁸ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 432.—435. l. — Istnieku skaits aprēķināts pēc vaku grāmatu datiem, pieņemot, ka visi zemnieki, par kuriem nav atzīmes, ka viņi ir nabagi un nespēj pildīt kļaušas, tiešām tās pildīja.

Rīgas pūru labības. Pēc saimniecības grāmatu pārbaūžu datiem, saskaņā ar kuriem īstenieku skaits bija mazāks nekā tas bija uzdots vaku grāmatās, iznāk, ka vidējā iestrādes norma atsevišķos gados pieauga gandrīz līdz 14 pūriem. Nevienā gadījumā tomēr netika izpildīta feodālajā saimniecībā pieņemtā norma — 14—16 pūru sēklas uz vienu īstenieku. Rīgas pārvaldes iestādes vai ik gadu prasīja, lai kļaušinieki iestrādātu normās paredzēto labības daudzumu. 1639./40. g. saimniecības grāmatas pārbaudes protokolā lasām:²⁹ «Pēc nolēses spriežot, bez tiem kļaušiniekiem, kas izlietoti mājas darbos, muižā bijuši ik dienas 20 arkli, ar kuriem iestrādāts 100 pūru rudzu un 82 pūri vasarāja, pēc noteikumiem vajadzēja vēl iestrādāt 40 pūru rudzu un 60 vasarāja.» Muižkungs H. Dorhmans atbildēja, ka viņš saimniekojis Ikšķilē jau deviņus gadus, bet neviens viņu neesot pēlis un nekad savā dzīvē par tādu noteikumu viņš neesot dzirdējis; bez tam «ir zināms, ka es kļaušiniekam gulēt neļauju».

Katru gadu vairāki kļaušinieki no sēklu iestrādes teorētiskās normas viedokļa izrādījās lieki. Rīgas rātes nostāja attiecībā uz šo «lieko» kļaušinieku izmantošanu bija līdzīga privātmuižnieku nostājai, kuri centās no zemniekiem izspiest pēc iespējas vairāk. Rāte prasīja, lai «liekos» kļaušiniekus apliktu ar naudas renti, sūtītu uz Rīgu darbos vai noslogotu ar citiem pienākumiem.³⁰ Tomēr pēc vaku grāmatām var spriest, ka šie norādījumi palika neievēroti, un tas arī saprotams, jo šie kļaušinieki nemaz nebija lieki, tāpēc ka reālā iestrādes norma bija mazāka par teorētisko. XVII gs. muižai nāca kļāt vienīgi ienākumi no otriniekiem — kājiniekiem, kuri klausas nepildīja, bet tās atlīdzināja ar naudu.

Līdzīgas darba izpildes normas, rēķinot uz 1 kļaušinieku ar zirgu, novērojamas arī citās tā laika Vidzemes muižās. Izdalot Uksenšernas muižās iesēto labības daudzumu ar kļaušu vīru skaitu,³¹ iznāk, ka vidēji gadā vīrs ar zirgu iestrādāja 5—6 lauku pūrus labības, bet, pārrēķinot Rīgas pūros, — apmēram 8—11 pūrus. Ievērojot to, ka Uksenšernas muižās reāli veiktais kļaušinieku darba apjoms bija mazāks par paredzēto, šī norma varēja palielināties. Pēc E. Dunsdorfa aprēķina, 1652. g. vīrs ar zirgu iestrādāja 5,7 lauku pūrus ziemāju un 8,9 lauku pūrus vasarāja.³² Lādes muižā XVII gs. 40.—50. gados iestrādāja vidēji 11—12 Rīgas pūru labības, Viļķenē šajā pašā laikā — 12—13 Rīgas pūru un tikai 1650./51. g. — 16 pūru.³³ Palielināt apstrādājamo platību bija grūti. Te zemniekiem bija slikti zirgi, te saimniecības bija noplicinātas pēc neražīgiem

²⁹ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 46. l., 43., 44. lapa.

³⁰ Turpat, 432. l., 145. lapa.

³¹ E. Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes muižu saimniecības grāmatas, 35.—45., 232.—252. lpp.

³² Turpat, 89. lpp.

³³ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 49.—55. l.

gadiem, bet galvenais, kas kavēja kļaušu darba izmantošanu intensīvākai zemes apstrādāšanai, bija slēptais zemnieku protests pret piespiedu darbu kunga laukos. 1683./84. g. Ikšķiles muižas pārvaldnieks atzīmēja: «Pēc vaku grāmatas vajadzētu būt 30 darbiniekiem, bet gandrīz puse neierodas darbā, daļa nespējas dēļ, daļa izputēšanas dēļ, un, ja pārpalikušos pārāk nosloga (waß hart strengiret), tad viņi pārceļas pāri Daugavai,»³⁴ t. i., dodas uz Kurzemi.

Zemnieku slepenā pretestība neveicināja kļaušu saimniecības strauju paplašināšanos. Kļaušu darba mazais ražīgums galvenajā ražošanas nozarē — graudkopībā veicināja naturālo nodevu saglabāšanu un ierādīja tām nozīmīgu vietu dzimtbūtnieciskajā saimniecībā. Visumā zemnieku naturālo nodevu ievākuma summa bija ļoti atkarīga no zemnieku māju ikgadējā saimnieciskā stāvokļa. Tomēr, kā tas jau agrāk norādīts, pateicoties kaudzes tiesai, naturālās nodevas kaut cik normālos saimniekošanas apstākļos deva vaku grāmatā paredzēto labības daudzumu — caurmērā pa 6 pūriem rudzu, miežu un auzu no katra maksāšanas arkla (8. tab.³⁵).

8. tabulas dati liecina, ka, rēķinot uz 1 maksāšanas arklu, kunga tiesa deva vairāk par pusi no muižas lauku ražas (tā vidēji pārsniedza 70% muižas lauku ražas). Ienākumi no kļaušu darba muižā neizrādīja tik straujas svārstības nelabvēlīgos laika apstākļos kā naturālās nodevas. Zemnieku naturālo nodevu parādus centās piedzīt turpmākajos gados, tādēļ tikai ārkārtējos apstākļos zemnieku

8. tabula

Ikšķiles zemnieku naturālo nodevu un muižas lauku ražas (pūros) salīdzinājums, rēķinot uz 1 maksāšanas arklu

Gads	Iegūtā kunga tiesa no 1 maksāšanas arkla	Iegūtā muižas raža no 1 maksāšanas arkla
1644./45.	18,3	28,7
1646./47.	17,7	19,2
1647./48.	17,2	23,4
1648./49.	17,6	24,3
1649./50.	18,5	17,6
1669./70.	17,2	34,1
1675./76.	17,1	30,2
1676./77.	16,8	30,0
1678./79.	2,0	32,8
1679./80.	11,6	30,4
1680./81.	19,8	32,5
1683./84.	19,2	29,0
1692./93.	19,1	11,1

³⁴ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 433. l., 428., 429. lapa.

³⁵ Turpat, 432.—435. l. — No ražas atskaitīta sēkla.

naturāliju apjoms muižas ienākumu summā samazinājās. 8. tabulā atspoguļotajā laika sprīdī normāli saimniekošanas apstākļi bija 1646.—1650. g., bet pārējie skaitļi raksturo saimniecību zemniekiem grūtākos apstākļos, un tādēļ jādomā, ka visumā zemnieku naturālajām nodevām Ikšķiles muižā bija daudz lielāka nozīme nekā to parāda tabula. To apliecina divas aplēses par muižas ienesību, ko izdarījuši paši Rīgas pilsētas ierēdņi. Pēc tām redzams ienākums no visas feodālās zemes rentes dažādām formām.

1652./53. g. Rīgas ķemerejā aprēķināja, ka Ikšķile ienesusi no zemnieku nodevām un muižas saimniecības kopā 32 001 māрку 20 šiliņu jeb 2133 dālderus 2 šiliņus 39 grašus. Šie ienākumi sadalījās sekojoši:³⁶

1) no muižas saimniecības:

muižas lauku raža, atskaitot sēklu	133 118 mārkas	6 šiliņi
alus un iesals	3 790 „	30 „
lopkopība	471 „	„
zivis	240 „	„
dažādi citi ienākumi	29 „	„
	<hr/>	
	17 849 mārkas	

2) naturālās nodevas un naudas maksājumi:

labība	12 112 mārkas	
naudas nodevas (aitu, maisu, vaku, otrinieku)	967 „	11 šiliņu
malka, zivis, linu diegi	1 073 „	9 „
	<hr/>	
	14 152 mārkas	20 šiliņu

Kā redzam, pēc Rīgas ķemerejas aprēķiniem 1652./53. saimniecības gadā pašas Ikšķiles muižas saimniecība deva 55,7% no visiem ienākumiem, bet zemnieku naturālās un naudas maksājumi — 44,3%. Jāatzīmē, ka šajā laikā ne visi kļaušinieki bija noslogoti ar darbiem muižā, bet viena daļa maksāja tā dēvēto otrinieka naudu — otrinieka kļaušu izpirkumu, kas liecina par to, ka muiža nespēja pienācīgi nodarbināt visus kļaušiniekus.

70. gadu sākumā kļaušu darba nozīme nedaudz pieauga, un zemnieku kļaušu darbs joprojām deva Ikšķiles muižai galvenos ienākumus. 1673./74. g. tirie ienākumi no Ikšķiles aplēsti uz 1409

³⁶ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 8. l.

dālderiem 50 grašiem.³⁷ Šajā gadā pašas muižas saimniecība deva 57,7%, bet zemnieku nodevas — 42,3% ienākumu. Salīdzinot ar 1652./53. g., 1673./74. g. muižas ienākumi bija it kā samazinājušies, bet 1673./74. g. aplēsumā atskaitīti visi pārvaldes izdevumi, kas sastādīja 272 dālderus 54 grašus. Pieskaitot šos izdevumus kopējai ienākumu summai, iegūstam 1682 dālderus 14 grašus. Jāatzīmē, ka 1652./53. g. aplēsē ienākumos ieskaitīti kā mieži, tā arī no tiem darītais alus, turpretim 1673./74. g. — tikai no tirdzniecības ar alu iegūtā peļņa un viss iesals, tādēļ 1652./53. g. ienākumi novērtēti nedaudz augstāki nekā tie patiesībā bija.

XVII gs. pēdējā ceturksnī Ikšķiles muižas ienesību aprēķināja vairākas reizes. Saglabājies aplēsums par 1679./80. g.³⁸ Aprēķinā noteikti vidējie skaitļi par muižas lauku ražu un pēc tam tie aplēsti naudā. Ienākumi no muižas bija 1228 dālderu 56 graši, kas sastādījās sekojoši:

1) no muižas saimniecības:

muižas lauku raža bez sēklas alus (bez izdevumiem iesalam un api- ņiem)	432 dālderu 67 graši
lopkopība	151 „ 60 „
zivis	51 „ „
dažādi nomas objekti	114 „ 36 „
	50 „
	<hr/>
	799 dālderu 73 graši

2) zemnieku nodevas:

labība	250 dālderu
nauda	41 „
malka, zivis, diegi u. c.	137 „ 73 graši
	<hr/>
	428 dālderu 73 graši jeb
	35% no ienākumu kopsummas

Salīdzinot 1679./80. un 1673./74. g. ienākumus, iznāk, ka ienākumi no zemnieku nodevām bija relatīvi samazinājušies. Tā kā 1679./80. g. zemnieku saimniecībās bija liela neraža, tad, šķiet, šeit minētie skaitļi atbilda konkrēti tikai šā gada apstākļiem. Saglabājušies vēl aprēķini par Ikšķiles muižas ienesību laikā no 1681. līdz 1685. g., kas pareizāk atspoguļo stāvokli.³⁹ Par šo laiku izdarītas divas aplēses, viena — vērtējot muižas lauku ražu teorētiski (pieņemot, ka tā vienmēr dod trešo graudu un ienes gadā 1357 dālderus

³⁷ LCVVA A, 19. f., 1. apr., 446. l., 1.—4. lapa.

³⁸ Turpat, 5.—8. lapa.

³⁹ Turpat, 8. lapa.

80 grašu), otrā — aprēķinot šo ražu pēc faktiskās vidējās ražas piecos gados (1295 dālderī 67 graši gadā). Pirmās aplēses dati ir sekojoši:

1) ienākumi no muižas saimniecības:

labība	474 dālderī	13½ graši
kroga ienākumi	35	45
zveja	44	8¾
dažādi nomas objekti	8	72½
kaļķu ceplī	150	
	<hr/>	
	712 dālderī	49¾ graša

2) zemnieku nodevas 486 dālderī 30 graši

3) staciņš 159 „ 1 „

645 dālderī 31 grasis

Pašas muižas saimniecība bija devusi 52,4% no ienākumiem, bet zemnieku nodevas — 47,6%. Ņemot vērā tikai tīros ienākumus un atvelkot izdevumus feodālajai pārvaldei, iznāk, ka pašas muižas saimniecība inesa 53,2%, bet zemnieku nodevas — 46,8%.

Novērtējot visus trīs XVII gs. beigās izdarītos aprēķinus par Ikšķiles muižas ienesības avotiem, redzam, ka zemnieku naturālās nodevas un naudas maksājumi sastādīja pāri par 40% no muižas ienākumiem, tātad relatīvais ienākumu sadalījums tuvojās gadsimta vidus rādītājiem. Ievērojot zemnieku maksāšanas arklu skaita izmaiņas un arī muižas lauku ražas dinamiku, jāpieņem, ka šāds zemnieku nodevu novērtējums ir pareizs. Gadsimta laikā kļaušu darba radītā kopvērtība nebija pieaugusi. Ikšķiles muižas saimniecība, veikusi dažādus likločus kā kļaušu, tā arī zemnieku nodevu radītās vērtības ziņā, atradās tajā pašā līmenī, kādā tā bija gadsimta vidū.

Protams, šādam vērtējumam vajadzīga zināma piebilde. XVII gs. 80. gados Ikšķiles muižā strauji attīstījās būvmateriālu ieguve. Te darbojās liela Rīgai piederoša akmeņlauztuve un kaļķu ceplī, kur nodarbināja algādžus no zemnieku vidus. Tas apstākļi, ka algādži bija nemantīgi Ikšķiles un citu muižu zemnieki — piemītņi un saimes locekļi — norāda uz faktu, ka dzimtbūtnieciskajā saimniecībā nevarēja pienācīgi izmantot visas darbaspēka rezerves kļaušās. Kļaušu sistēma balstījās uz zemnieku izmantošanu, kuriem bija sava zeme un kas pārtika no savas zemes apstrādāšanas. Nebija iespējams iesaistīt bezmaksas kļaušu darbā nemantīgos zemniekus, kuriem nebija zemes un kuri varēja pārtikt tikai no algotā darba vai nu pie māju saimniekiem, vai arī citur. Muiža gan uzlika viņiem kļaušas, bet tās bija samērā necīgas: pāris nedēļas gadā viņiem vajadzēja palīdzēt novākt ražu muižas laukos.

Izdarot kopējo secinājumu par ražošanas attīstības dinamiku XVII gs. Ikšķiles muižā, jāatzīst, ka tās apjoms strauji auga XVII gs. 30. un 40. gados, bet pēc tam stabilizējās.

Ikšķiles muižas saimniecībā laikā no 1630. līdz 1700. g. iezīmējās daudzām Vidzemes muižām raksturīgās līnijas. Apcerējuma nolūks bija sīkāk parādīt ražošanas stāvokli Ikšķiles muižā uz konkrēta avotu materiāla pamata. Pētījumi par šādām ražošanas attīstības lokālām īpatnībām veidos materiālu turpmākiem pētījumiem par plašāku teritoriju.

1870-1871
1872-1873
1874-1875
1876-1877
1878-1879
1880-1881
1882-1883
1884-1885
1886-1887
1888-1889
1890-1891
1892-1893
1894-1895
1896-1897
1898-1899
1900-1901
1902-1903
1904-1905
1906-1907
1908-1909
1910-1911
1912-1913
1914-1915
1916-1917
1918-1919
1920-1921
1922-1923
1924-1925
1926-1927
1928-1929
1930-1931
1932-1933
1934-1935
1936-1937
1938-1939
1940-1941
1942-1943
1944-1945
1946-1947
1948-1949
1950-1951
1952-1953
1954-1955
1956-1957
1958-1959
1960-1961
1962-1963
1964-1965
1966-1967
1968-1969
1970-1971
1972-1973
1974-1975
1976-1977
1978-1979
1980-1981
1982-1983
1984-1985
1986-1987
1988-1989
1990-1991
1992-1993
1994-1995
1996-1997
1998-1999
2000-2001
2002-2003
2004-2005
2006-2007
2008-2009
2010-2011
2012-2013
2014-2015
2016-2017
2018-2019
2020-2021
2022-2023
2024-2025

H. STRODS

VIDZEMES MUIŽNIEKU CIŅA XIX GS. 40. GADOS PRET G. BUDENBROKA PROJEKTU PAR KLAUSU ATCEĻŠANU UN ZEMES PĀRDOŠANU ZEMNIEKIEM

Personu un vēstures notikumu vērtējums laika gaitā ir mainījies atkarībā no sabiedrības attīstības posma un tautas politiskajiem likteņiem. Tautu nacionālās atbrīvošanās un antikoloniālisma laikmetā arī bijušie kolonizatori parasti cenšas iztēlot kolonizatorus par apspiestās tautas labdariem. Līdzīgā kārtā to dara Rietumvācijas reakcionārie vēsturnieki, runājot par latviešu tautas vēsturi. Ja XVIII gs. otrajā pusē Baltijas vācu vēsturnieki latviešus parasti tēloja kā rupju, nemācītu ļaužu pūli, bet XIX gs. vācu muižnieku un birģeļu kundzības stiprināšanai un latviešu «saplūšanai» ar vāciešiem propagandēja kultūrtrēģerisma teoriju, ja hitleriešu valdīšanas laikā nacistiskie autori muižu izveidošanos un dzimtbūšanu «austrumu telpā» izskaidroja ar «šīs telpas cilvēku rases īpatnībām»,¹ tad mūsdienu Rietumvācijā vācu reakcionāro vēsturnieku aprindās kļuvusi populāra teorija par Baltijas muižniekiem kā tautas labdariem² un nesavtīgiem progresa veicinātājiem. Pie tam vienmēr tiek uzsvērts, ka muižnieki kā saimniecībā, tā politikā visos laikos esot turējušies pie mūsdienu «brīvajā pasaulē» «pieņemtajiem principiem» — nekad neesot atņēmuši zemniekiem zemi, pašreizēji atjaunojuši karu postījumus, bet muižas organizējuši «tāpat kā mūsdienu fermeri» — uz savas brīvas iniciatīvas bāzes un visas sabiedrības labklājības veicināšanas nolūkā. Atšķirībā no agrāk propagandētā viedokļa vācu muižnieku saimnieciskā un politiskā darbība Austrumeiropā vairs netiek tēlota galvenokārt kā

¹ B. Huppertz. Räume und Schichten bäuerlichen Kulturformen in Deutschland. Bonn 1939, S. 83.

² H. und G. Mortensen. Über die Entstehung des ostdeutschen Grossgrundbesitzes. — Nachrichten der Akademie in Göttingen. Phil.-hist. Klasse, 1955, Nr. 2, S. 28—31.

vācu «nacionāls varoņdarbs», bet gan vairāk kā «Rietumeiropas kultūras darbs».³

Viens no mūsdienu vācu reakcionārās historiogrāfijas iecienītajiem tematiem Baltijas muižnieku mūžsenās «labdarības» pierādīšanai ir XIX gs. pirmās puses agrārās reformas Latvijā. Iztēlojot tā laika Krieviju par «progresīvo un demokrātisko» Rietumu reakcionāro antipodu,⁴ šie autori XIX gs. pirmās puses agrāro likumdošanu izskaidro ar Baltijas vācu muižnieku ierosmi, kuri, it kā sekojot Prūsijas,⁵ visas Vācijas un vispār Rietumeiropas humānajām idejām, esot īstenojuši plašas agrārās reformas — par spīti Krievijas valdības protestiem ierobežojusi klaušas, atcēluši dzimtbūšanu, tad atcēluši klaušas un zemniekiem izdevīgā veidā pārdevuši zemi viņu īpašumā, tā izveidojot Baltijā Eiropai raksturīgu spēcīgu saimnieku kārtu.⁶ XIX gs. 40. gados visu triju Baltijas provinču landtāgi agrārām reformām esot pievērsušies brīvprātīgi un nolūkā uzlabot latviešu zemnieku stāvokli, kaut arī paši muižnieki cietuši no tām ievērojamus zaudējumus. Par agrāro reformu virzītāju spēku Baltijā rietumvācu vēsturnieki uzskata muižniecības «progresīvās galvas» — Fr. Zīversu (1748.—1823.), R. Samsonu fon Himelstiernu (1778.—1858.), T. Hānu (1788.—1866.), bet, runājot par XIX gs. 40. gadu reformām Vidzemē, — vispirmām kārtām baronu H. Felkerzāmu (1811.—1856.), kas tiek nosaukts par izcilāko XIX gs. Baltijas politiķi. Sevišķi tiek slavēti Felkerzāma nopelni «patstāvīgas», «saimnieciski veselīgas» saimnieku kārtas izveidošanā,⁷ cīņā par latviešu labklājību viņš esot iedragājis savu veselību un tāpēc miris 45 gadu vecumā.⁸ Rietumvācu autori uzsver, ka Felkerzāma darbs nekad neesot bijis revolucionārs, par kādu to iztēlojuši viņa konservatīvie laikabiedri.⁹ Sajā ziņā šie vēsturnieki seko Baltijas vācu vēsturniekam L. Arbusovam, kas rakstīja, ka Felkerzāms konservatīvi jutis un spriedis, bet liberāli darbojies.¹⁰ Ja Baltijas vācu historiogrāfija nebija vienis prātis ar lat-

³ J. Streisand. Progressive Traditionen und reaktionäre Anachronismen in der deutschen Geschichtswissenschaft. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, 1961, Nr. 8, S. 1787.

⁴ E. Lemberg. Osteuropa und die Sowjetunion. Salzburg—Linz 1956, S. 108—109.

⁵ W. Görlitz. Die Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. II. Auflage. Glücksburg 1957, S. 260.

⁶ J. Hehn. Die Baltischen Lande. Geschichte und Schicksal der baltischen Deutschen. Kitzingen/Main o. J., S. 16.

⁷ R. Wittram. Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland. München 1954, S. 164; Die Völker Ostmitteleuropas im Unterricht. Hannover 1961, S. 41—42; J. Hehn. Die Baltischen Lande, S. 16.

⁸ W. Ungern-Sternberg. Geschichte der baltischen Ritterschaften. Limburg a.d. Lahn 1960, S. 50.

⁹ R. Wittram. Baltische Geschichte, S. 164.

¹⁰ L. Arbusow. Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Riga 1908, S. 261.

viešu buržuāzisko historiogrāfiju Vidzemes XIX gs. pirmās puses agrāro reformu pirmā posma (1804.—1809. g.) un otrā posma (1817.—1819. g.) vērtējumos, tad to trešo posmu (1849. g. agrārlikumus) Baltijas vācu un latviešu buržuāziskie vēsturnieki praktiski vērtēja pilnīgi vienādi. Latviešu buržuāziskā historiogrāfija XX gs. 30. gados slavēja «latviešu zemnieku draugu» H. Felkerzāmu,¹¹ bet Baltijas vācu vēsturnieki — «lielo Felkerzāma 1849. g. reformu».¹²

Sādu un tiem līdzīgu apgalvojumu tendenciozitātes pierādīšanai lietderīgi ir izsekot Vidzemes muižnieku nostājai pret vienu no zemniekiem izdevīgākajiem ieteikumiem agrārā jautājuma risinājumam kļaušu saimniecības krīzes gados Vidzemē. To mēģināts izdarīt šajā rakstā, kurā autors balstās uz vēl nepublicētiem PSRS Centrālā valsts vēstures arhīva Ļeņingradā (ЦГИАЛ), PSRS Centrālā valsts vēstures arhīva Maskavā (ЦГИАМ), Igaunijas PSR Centrālā valsts vēstures arhīva Tartu (ERAKA), Latvijas PSR Centrālā valsts vēstures arhīva (LCVVA) un citiem materiāliem. Diemžēl, no LCVVA Vidzemes bruņniecības fonda Lielā Tēvijas kara gados daudzu citu arhivāliju starpā nozudušas mūsu izvirzītā jautājuma pētīšanai svarīgākās lietas,¹³ tāpēc bieži vien jābalstās uz blakus liecībām un centrālo valdības iestāžu arhīviem, kur jautājums neatspoguļojas visās detaļās.

Feodāli dzimtbūtnieciskās lauksaimniecības sairšanas izsauktās grūtības Vidzemes guberņā jau kopš XVIII gs. otrās puses izpaudās spilgtākās formās un izraisīja asākas ekspluatēto zemnieku masu sadursmes ar muižniekiem nekā citās Baltijas guberņās. Šo notikumu ietekmē Krievijas valdība pēc Vidzemes muižnieku ierosinājuma izdeva virkni likumu (1797., 1804., 1809., 1819. g.), kuru nolūks bija piemērot feodāli dzimtbūtniecisko lauksaimniecību un kļaušu saimniecību plašai preču ražošanai. Tai pašā laikā muižniecība centās saglabāt feodālo zemes īpašumu, neļaut darbaspēkam kļūt par precī. Pastiprinātie muižnieku kapitālieguldījumi un agrotehniskie jauninājumi muižās XIX gs. 30. gadu beigās un 40. gadu sākumā līdz galējai robežai saasināja pretrunas starp savu laiku pārdzīvojušām feodāli dzimtbūtnieciskajām ražošanas attiecībām, pirmām kārtām kļaušu sistēmu, un augošajiem jaunajiem kapitālis-

¹¹ A. Svābe. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. Rīgā 1930, 161.—164. lpp.; Fr. Zālītis. Latvijas vēsture. Rīgā 1937, 222.—224. lpp.

¹² L. Karstens [J. v. Hehn]. Die Entwicklung und Charakter der lettischen Geschichtswissenschaft. — Jomsburg, 1939, H. 1/2, S. 67; R. Wittram. Meinungskämpfe im baltischen Deutschthum während der Reformepoche des 19. Jahrhunderts. Riga 1934, S. 8, 15—22.

¹³ Vorschläge Gustav von Buddenbrocks 1848 (LCVVA, 214. f., 1. apr., 891. 1.), Verhandlungen über die Verbesserung des Bauernzustandes, vol. III, V, VI (turpat, 904., 905. u. c. lietas), 1847. un 1848. g. Vidzemes landtāga aktis (turpat, 2. apr., 82. 1.).

tiskajiem ražošanas spēkiem. Aktivizējās arī zemnieku šķiru cīņa, kura sevišķi augstu pakāpi sasniedza 1841. g. augustā, kad sākās plaši zemnieku nemieri un notika sadursmes ar kazakiem un cara zaldātiem Veselauskā, Jaunbebros, Virķenē, Rūjienā, Juratē. Lai gan 1841. g. Vidzemē zemnieku kustību apspieda ar karaspēku, muižnieki bija spiesti steidzīgi pievērsties likumdošanai, lai noregulētu agrārās attiecības «no augšas», jo visai reāli bija kļuvuši draudi, ka tautas masas mēģinās tās pēc saviem ieskatiem «neregulēt no apakšas».¹⁴

Pastāvošo agrāro attiecību noregulēšanai bija jāatrisina trīs galvenie jautājumi: 1) kļaušu sistēmas atcelšana; 2) naudas nomas ieviešana; 3) zemes nodrošināšana zemniekiem.

Attiecībā pret pirmo un otro jautājumu muižniecībā principiālu domstarpību nebija, jo visi muižnieki ar kļaušu atcelšanu un naudas nomas ieviešanu cerēja novērst kā zemnieku nemierus, tā arī ekonomiskās grūtības¹⁵ (strīdi bija tikai par kļaušu atcelšanas kārtību un termiņiem, kā arī naudas nomas lielumu). Jautājumā par muižnieku un zemnieku zemes savstarpējām attiecībām muižniecībā radās domstarpības par līdzekļiem, kas nodrošinātu muižnieku ekonomiskās un politiskās kundzības saglabāšanu. Konservatīvā muižniecības daļa cerēja saimniekot bez ievērojamiem kapitālieguldījumiem lauksaimniecībā, tādēļ joprojām lielu uzmanību veltīja zemnieku zemes pakāpeniskai pievienošanai muižas laukiem, atturoties no jebkādam reformām zemnieku stāvokļa uzlabošanai, nemaz nerunājot par zemes nodrošināšanu zemniekiem. Liberālie muižnieki, kas savās muižās centās ieviest intensīvo, kapitālistisko agrotehniku, gribēja muižām uzreiz strauji pievienot lielus zemes masīvus, lai pārvērstu muižas par kapitālistiskām fermām, un atbalstīja mērenas reformas zemnieku stāvokļa uzlabošanai, ja tās neaizskāra muižnieku «svētās privilēģijas» un palielināja muižnieku ienākumus. Šādus uzskatus pauda Vidzemes muižnieku grupa — t. s. «Junges Livland», kas radās ap 1835. g., ar muižnieku Levisu priekšgalā. Vēlāk tos aizstāvēja arī t. s. Felkerzāma partija, kas izveidojās 1839. g. landtāgā un sākumā sastāvēja no 5 cilvēkiem; tā atklāti uzstājās par izmaiņām 1819. g. likumos.¹⁶ Cara valdība savukārt, kas, lai samierinātu muižniekus un zemniekus, sekoja XIX gs. 30. gadu beigās pasāktajai t. s. «zemnieku atbalstīšanas» politikai, bija pret zemnieku zemes tālāku pievienošanu muižu laukiem un par zemnieku stāvokļa uzlabošanu. Pēc 1841. g. Vidzemes zemnieku nemieru cēloņu izmeklēšanas valdības aprindās arvien

¹⁴ Sal. A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II. Riga 1911, S. 50.

¹⁵ 1842. g. 30. martā tika izdoti t. s. «22 panti», ar kuriem centās ierobežot zemnieku kļaušas.

¹⁶ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm. Riga 1907, S. 12, 14.

vairāk izplatījās pārliecība, ka to galvenais cēlonis ir zemnieku neciešamais stāvoklis, kā arī tas apstākļi, ka viņi nav nodrošināti ar zemi. Lai gan muižnieki kategoriski uzstājās pret šo atzinumu, tomēr, valdības spiesti, 1841. g. oktobra konventā nodibināja komisiju landmaršala A. Etingena vadībā, kurai vajadzēja izstrādāt priekšlikumus par jauniem zemnieku likumiem 1842. g. februāra landtāgam. Vidzemes muižniecības konventa nodibinātajai komisijai 1842. g. janvārī bija jāsanāk Tērbatā.

Pēc komisijas locekļa Eizekilas muižnieka Zīversa uzaicinājuma 1841. g. 5. novembrī pie viņa ieradās 8 Vidzemes muižnieki, tai skaitā arī Felkerzāms. Šajā apspriedē, ko Felkerzāms vēlāk dēvēja par savas partijas īsto dzimšanas dienu, viņš izklāstīja savas idejas par zemnieku zemes norobežošanu no muižas zemes un par kvotes zemi.¹⁷ Taču domu par zemnieku sētu «spridzināšanas» ierobežošanu, kā arī zināmas daļas zemes pārdošanu zemniekiem konservatīvā muižnieku daļa, arī minētais 1819. g. likumu līdzautors un «progresīvā galva» R. Samsons fon Himelstierna, uzskatīja par nepieļaujamu kā no politiskā, tā no saimnieciskā viedokļa: ar zemes pārdošanu zemniekiem zustu Vidzemes vāciskais raksturs, rastos nepieciešamība apstrādāt muižas bez klaušām, ciestu valsts pamats — muižniecība, kuras spēks slēpjas zemes īpašumā.¹⁸ Šis «credo» tad arī palika Vidzemes konservatīvo muižnieku rīcības pamatā XIX gs. 40. un 50. gados. Arī Vidzemes muižnieku konventā 1842. g. janvārī, kuram bija iesniegti Tērbatas komisijas atzinumi, tai skaitā ieteikums ierobežot zemnieku sētu «spridzināšanu», konservatīvie muižnieki enerģiski protestēja pret to, kaut arī ar balsu vairākumu Tērbatas komisijas priekšlikumi šajā konventā tika pieņemti.

1842. g. februāra landtāgu atklāja Nikolaja I uzticības persona grāfs Benkendorfs, paziņojot ķeizara gribu, ka jāizstrādā jauns agrārlikums. 3. februārī Vidzemes landtāga sēdē Tērbatas komisija ziņoja, ka galvenais cēlonis zemnieku krišanai nabadzībā ir tas apstākļi, ka tiem nav nodrošināta zemes lietošana. Lai novērstu zemnieku nemierus un zemnieki «piekertos zemei», komisija ieteica landtāgam atgriezties pie 1804. g. zemnieku likumiem, kas nodrošināja zemniekiem, ja tie izpildīja klaušas, zemes apsaimniekošanu. Tērbatas komisija ieteica landtāgam nodalīt zemnieku zemi no muižas zemes, pievienojot atpakaļ zemnieku sētām pēc 1832. g. tām atņemto zemi. Desmito daļu zemnieku zemes komisija atzina par pareizu nodot muižnieku rīcībā. Taču landtāgā pēc ilgākiem strīdiem uzvarēja konservatīvākie, reakcionārākie muižnieki ar baronu

¹⁷ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 13—14.

¹⁸ LCVVA, 7363. f., 1. apr., 222. l., 24. lapa; sal. A. Tobien. Die Agrargebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II, S. 54.

G. fon Nolkenu priekšgalā.¹⁹ 1842. g. 12. februārī landtāgs ar 115 balsīm pret 76 pieņēma Nolkena priekšlikumu, kas atzina muižnieku neierobežotās īpašuma tiesības uz visu zemnieku zemi un noraidīja Tērbatas komisijas priekšlikumus par 1819. g. likumu 1. § revīziju.²⁰ Interesanti, ka šis balsošanas rezultātu, kurā tik spilgti izpaudās Vidzemes muižnieku savtīgās intereses, Baltijas XIX gs. agrārvēstures labākais pazinējs muižnieku apoloģēts A. Tobīns savā monogrāfijā par agrāro likumdošanu Vidzemē XIX gs. jau pēc vairākiem gadu desmitiem, XX gs. sākumā, kautrējās pieminēt.

Diskusijā, kas izcēlās 1842. g. landtāgā jautājumā par to, vai muižniekam ir tiesības padzīt no zemes visus pagasta zemniekus, ārkārtīgi spilgti parādījās muižnieku īstās tieksmes. Vairums muižnieku neatlaidīgi uzstājās pret zemes pāriešanu zemnieku īpašumā un par visas zemes saglabāšanu muižnieku rokās. 1842. g. 21. februārī landtāgs ar 107 pret 76 balsīm pieņēma 111 pantu lielu likumprojektu, kas atļāva muižniekiem pievienot zemnieku zemi muižai (līdz 10 pūrvietām aramzemes uz vienu nedēļas kļaušnieka dienu), centās nedaudz ierobežot zemnieku kļaušas, samazinot to apjomu līdz 1804. g. līmenim, ieteica sekmēt mantojamās nomas līgumu slēgšanu utt. Šo likumprojektu pārstrādāja par «77 papildu punktiem pie 1819. g. likuma», pie tam vēl ievērojami «apcērpot». Pretēji Baltijas vācu vēsturnieku apgalvojumiem par liberālo ideju uzvaru 1842. g. landtāgā jāsaka, ka šī landtāga lēmumu pamatprincipi faktiski saglabāja Vidzemē pastāvošās agrārās attiecības. Ģenerālgubernators Pālenš savā 4. marta iesniegumā landtāgam izteicās, ka muižniekam nav tiesību «uzspridzināt» visus saimniekus savā muižā un ka turpmāk ir jāmainās zemnieku sūdzību skaitam par viņu nepietiekami pamatotu izlikšanu no sētām.²¹

Taču nebija šaubu, ka pēc 1841. g. Vidzemes zemnieku nemieru apspiešanas pārsvaru Vidzemē faktiski bija guvuši konservatīvie muižnieki, kas cīnījās par pastāvošo agrāro attiecību saglabāšanu, par «prūšu ceļa» sliktāko variantu.

Liberālie muižnieki palika pie saviem uzskatiem un, piekāpjoties tālākām valdības prasībām par pastāvošās agrārās iekārtas reformu un nepieciešamību nodrošināt zemniekus ar zemi, tādējādi cerēja saglabāt muižnieku feodālos zemes īpašumus un privilēģijas. Viens no radikālākajiem šīs grupas pārstāvjiem bija Cēsu apriņķa muižnieks Gustavs-Oto Budenbroks (1780.—1864.). G. Budenbroku zināmā mērā ietekmēja franču buržuāziskās revolūcijas idejas, un viņš centās zemniekus tiesībās kaut cik pielīdzināt pārējiem sabiedrības locekļiem, izveidojot «lauku pilsoņu kārtu». «Visu pilsoņu kārtu tiesības ir svētas,» rakstīja G. Budenbroks, «un tāpēc arī brīvo

¹⁹ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II, S. 77—79.

²⁰ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 26.

²¹ LCVVA, 7363. f., 1. apr., 219. l., 67.—69. lapa.

zemnieku tiesības gan kopumā, gan daļēji viņiem nevar atņemt.»²² Tikai līgums, kas noslēgts pēc patiesi brīvas vienošanās starp tagadējo zemes īpašnieku — muižnieku un brīvo zemnieku, var noteikt attiecības starp zemes īpašnieku un nomnieku. Šis domas G. Budenbroks izteica savā projektā, ko viņš vairākos variantos sešu gadu laikā (no 1842. g. 30. decembra līdz 1848. g. 21. jūnijam) iesniedza Vidzemes muižniecībai un valdībai Pēterburgā. G. Budenbroka projekti sastāvēja no divām galvenajām daļām — ievada, kurā bija izteikta Vidzemes agrārās iekārtas un muižnieku kritika, un plāna agrārās iekārtas pārveidošanai Vidzemē.

Sastopot konservatīvo muižnieku un «konservatīvi domājošo, bet liberāli rīkojošo» Felkerzāma grupas muižnieku vienprātīgu pretestību un naidu, G. Budenbroka projekti, sevišķi to ievadi un pielikumi, laiku gaitā izmainījās, kļūstot arvien kritiskāki un agresīvāki. Taču projekta būtība un saturs palika tas pats. Tāpēc, ievērojot šā raksta ierobežoto apjomu, nav vajadzības analizēt visas izmaiņas projekta variantos. Svarīga ir divu galveno variantu analīze, kuri praktiski atšķiras tikai ar ievadiem un pielikumiem (pēdējo skaits laiku gaitā palielinājās līdz 10). Galvenokārt ir jārūnā par 1842. g. decembrī G. Budenbroka Nikolaja I «štāba priekšniekam zemnieku jautājumā» — valsts īpašumu ministram grāfam P. Kiseļovam²³ un 1848. g. 21. martā ķeizaram Nikolajam I²⁴ iesniegtajiem projektiem. Pirmais no tiem tika plaši apspriests valdības aprindās Pēterburgā, bet otrs — Vidzemes landtāgā.

1848. g. projekts sastāvēja no 4 apakšnodaļām un 103 paragrāfiem.²⁵

Sava projekta ievadā Budenbroks ar statistikas materiāliem pārlicinoši pierādīja, ka kļaušas kaitīgi ietekmē valsts, muižnieku un jo sevišķi zemnieku saimniecību. Pieņemot par pamatu 1804. g. likumos noteiktās kļaušu normas, kuras 40. gadu apstākļiem bija pavisam mērenas, un attiecinot tās uz 1842. g. Vidzemes guberņas iedzīvotāju un arklū skaitu, G. Budenbroks aprēķināja, ka zemnieki gadā muižniekiem klausā višmazākais 5 349 540 zirdzinieka un 6 877 560 kājinieka dienu. Tā kā kļaušinieku darba ražīgums, pēc

²² ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 3, д. 4, л. 5.

²³ «Проект для учреждения в Лифляндии сословия крестьян, имеющих собственность» (ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, д. 3563, лл. 5—21).

²⁴ «Allerunterthänigste Vorstellung zu einer organischen Verordnung in Livland zur Sicherstellung des freien Bauernstandes als Realbürgers des Staates» (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 119.—134. lapa, apstiprināts noraksts).

²⁵ I. Regulierung des Grundbesitzes (§ 1—29); II. Regulierung des Agrarkredits nach den Werthen der einzelnen Theile des Hypothekcomplexes in seiner Gesamt-Schuldverhaltung zur Vermittelung der Besitz-Möglichkeit für den freien Bauerstand als Realbürger (§ 30—71); III. Constituierung der Erbpacht mit dem Recht der Eigenthums-Erwerbung für den freien Bauernstand als Realbürger, zur Sicherung seiner Staatspflichten und Selbständigkeit (§ 72—86); IV. Allgemeine Bedürfnisse und Bestimmungen (§ 87—103).

muižnieku vairākuma domām, bija par $\frac{1}{3}$ zemāks nekā algotu laukstrādnieku darba ražīgums, tad, pastāvot kļaušu sistēmai, Vidzemes gubernā ik gadus ticis «laists vējā» vismaz 2 674 770 zirdzinieka un 3 438 780 kājinieka dienu. Rēķinot vienu zirdzinieka darba dienu pēc toreizējām vidējām darbaspēka tirgus cenām par 20 kapeikām sudraba naudā un vienu kājinieka dienu — par 15 kapeikām, G. Budenbroks pierādīja, ka kļaušu sistēma, nerunājot jau par tās negatīvo ietekmi uz muižu saimniecības attīstību, Vidzemē ik gadus sagādā zaudējumus minimāli 1 059 771 rubļa vērtībā.²⁶

1848. g. projekta ievadā G. Budenbroks uzstājās par kapitālistiskās lauksaimniecības izveidošanu Vidzemē, racionāli izmantojot sava darba rezultātos materiāli ieinteresētu darbaspēku, kā arī laiku un saprātu maksimālā produktu daudzuma ražošanai, jo uz tā, pēc viņa domām, balstās valsts labklājība.²⁷ Pie tam noteicošais faktors esot saprāts, ar kuru jāizmanto kā darbaspēks, tā laiks. Tā kā Vidzemē kļaušu saimniecības apstākļos zemnieks nav materiāli ieinteresēts sava darba rezultātā, jo kļaušās viņš velti patērē laiku un darbaspēku, tad neattīstās zemnieku saprāts un nav iespējams sasniegt patiesu labklājību, bet nenovēršami jāiestājas pauperizācijai.²⁸ Šāda pauperizācija Vidzemē arī iestājusies pēc 1819. g. likumiem, kad zemnieks kļuva par proletārieti. Tāpēc nevar apgalvot, ka šie likumi uzlaboja zemnieku stāvokli.

Rēķinot, ka Vidzemes muižu kļaušu saimniecību pārvēršana par kapitālistiskām saimniecībām (darba rīku un vilcējspēka iegāde, saimniecības ēku celtniecība, kalpu algošana utt.) maksātu aptuveni 25 000 000 rubļu, G. Budenbroks pierādīja, ka, atceļot kļaušas un pārejot uz naudas nomu, muižnieki pēc 1819. g. reformām par šo summu, kas mazāka par to, kura 20.—40. gados zaudēta kļaušu sistēmas dēļ, būtu līdz 40. gadu sākumam modernizējuši savas muižu saimniecības un nebūtu piedzīvojuši pašreizējās grūtības. Tāpēc G. Budenbroks ieteica bez kavēšanās atcelt kļaušas un nodibināt zemnieku zemes īpašumu,²⁹ ko zemnieki savās sūdzībās un nemieros vienmēr ir prasījuši.

1842. g. projekta ievadā G. Budenbroks norādīja, ka Vidzemes zemnieki nespēj izmantot 1819. g. zemnieku likumā viņiem piešķirtās tiesības un iegūt zemi īpašumā. Ja arī muižnieks kādreiz vēlētos zemi pārdot, zemnieks nespēj to nopirkt, jo viņam nav

²⁶ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 125.—126. lapa.

²⁷ «Der Wohlstand eines Staates beruht auf der Verwendung der Arbeitskraft in einer gegebenen Zeit und deren Produkt» (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 125. lapa).

²⁸ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 125.—126. lapa.

²⁹ «... dem Bauernstande als Realbürger des Staats irgend ein Grundbesitz gewährt und gesetzlich gesichert werden muss... Jede Verzögerung oder Erschwerung der Frohnablösung und Begründung bäuerlichen Grundbesitzes wäre ein Raub am Staatsvermögen und an Wohlfahrt des Bauernstandes» (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 126. lapa).

naudas.³⁰ Daudzi muižnieki zemi nemaz nevar pārdot, jo muižas par parādiem iekārtas privātiem auglotājiem vai kredītiestādēs. Rezultātā Vidzemes zemnieki saimnieki pēc viņu «atbrīvošanas» 1819. g. palikuši bez zemes, grimst nabadzībā un ir «tikpat maz brīvi, kā katrs pilsonis, kam nav nekustams īpašums, lai kādai kārtai arī viņš piederētu». Bez tam $\frac{4}{5}$ Vidzemes lauku iedzīvotāju ir zemnieku kalpi, kam, izņemot apģērbu, bieži nav arī nekāda kustama īpašuma. G. Budenbroks uzstājās pret zemnieku sadalīšanu saimniekos un kalpos, jo ar to liela daļa lauku iedzīvotāju zaudējot centību un darba mīlestību un nokļūstot «mūžīgā verdzībā pie viņu pašu brāļu dažām ģimenēm». Tādēļ Budenbroks ieteica no zemniekiem izveidot vienu «lauku pilsoņu» kārtu, kas būtu atbildīga tikai valsts likumiem un valdībai. Lai to sasniegtu un ar to glābtu Vidzemes guberņu no nepārvarāmām saimnieciskām grūtībām, G. Budenbroks ieteica nodibināt zemnieku zemes īpašumu³¹ un pēc Prūsijas un Saksijas parauga uz faktiski līdztiesīgas, brīvas muižnieku un zemnieku vienošanās pamata (1. §) izveidot «brīvu zemnieku kārtu Vidzemē». Tā kā muižnieku un zemnieku materiālās iespējas un garīgā attīstība ir dažāda, tad, slēdzot brīvo vienošanos, starp viņiem kā trešai personai jāstājas likumam, kam jānodrošina zemnieki pret varmācību. Izveidot Vidzemē brīvu zemnieku kārtu, kam ir zemes īpašums, rakstīja G. Budenbroks, «lūk, mūsu laikmeta uzdevums, bet nevis novecojušus ieradumus izklāstīt jaunās formās».³² Šī mērķa sasniegšanai G. Budenbroks ieteica pārdot zemniekiem $\frac{4}{5}$ vai $\frac{3}{4}$ no viņu apsaimniekošanā 1842. g. Jurgos (23. aprīlī) faktiski esošās zemes, vienalga vai tā būtu kļaušu zeme vai muižas zeme, no kuras pirms tam muižnieks 20% vēl varētu pievienot muižai kā kvotes zemi (3. §). Šinī nolūkā G. Budenbroks ieteica atgriezties pie 1801. un 1804.—1809. g. zemniekiem «visaugstāki» piešķirtajām tiesībām uz zemi un realizēt tās, nepārkāpjot citu kārtu īpašuma tiesības. Kā redzam, G. Budenbroks uzskatīja, ka, pārdodot zemniekiem visu viņu lietošanā esošo zemi, muižnieki varētu izpostīt savu saimniecību un savu pēcnācēju dzīvi, tāpēc zem zemes pārdošanas maskas ieteica atsavināt zemniekiem un pievienot muižai $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ zemnieku zemes. Šīm muižu saimniecībām pievienotām zemnieku zemēm G. Budenbroks ieteica piešķirt visas muižu zemei paredzētās privilēģijas.³³ Zemnieku kļaušas muižai bija atceļamas (5. §). Muižas publiskās kļaušas (šķūtis, tiltu, ceļu būves utt.), pēc G. Budenbroka aprēķina, sastādīja summu, kas līdzinājās ap-

³⁰ ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, л. 3563, л. 8.

³¹ «Īpašuma un tā valdīšanas (обладание) tiesību drošība un neaizskaramība ir pilsoņu sabiedrības un valsts pirmais pamats...» — rakstīja G. Budenbroks (ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 3, л. 4, л. 5).

³² ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 3, л. 4, л. 8.

³³ Turpat, л. 20.

tuvēni 8—10% ienākumu no tās zemnieku zemes, ko zemnieki iegūs īpašumā. Šai sakarā G. Budenbroks ieteica šīs kļaušas uz visiem laikiem atstāt izpildīšanai zemniekiem, attiecīgi samazinot zemniekiem pārdodamās zemes cenu par 10%.

Lai zemniekiem būtu iespējams realizēt jau 1819. g. piešķirtās tiesības iegūt īpašumā zemi sev un saviem pēcnācējiem, G. Budenbroks ieteica: 1) atbrīvot muižniekus no parādiem; 2) noteikt jaunu kārtību vairāksolišanā pārdodamo muižu vērtēšanā, zviedru laikos noteikto zemnieku zemes vērtēšanu pēc arkliem aizstājot ar tās vērtēšanu pēc zemnieku saimniecības izpildītām kļaušu dienām saskaņā ar sekojošo tabulu (sudraba kapeikās):³⁴

	zemāk.	vidēj.	augst.	kļaušu dienu skaits par 1 zemes dālderu
kājinieka diena	10	15	20	30
zirdzinieka diena	13 ³ / ₉	20	26 ⁶ / ₉	22 ¹ / ₂

Tātad vienu kļaušu dienu G. Budenbroks ieteica vērtēt līdzīgi vidējai algota darbaspēka dienas cenai. 30 kājinieka resp. 22¹/₂ zirdzinieka dienās zemnieki muižniekam atkarībā no apstākļiem nopelnītu no 3 līdz 6 sudraba rubļiem, t. i., viens zemes dālderis ienesu 3—6 sudraba rubļus gadā.

Muižu saimniecības šai laikā acīm redzot jau bija tik dziļi iekļāvušās preču-naudas attiecībās, ka to ienesību lielā mērā noteica to attālums no tirgus, no pilsētām. Tāpēc augstākos ienākumus — 6 sudraba rubļus no viena dāldera zemes, pēc G. Budenbroka aprēķina, ienesa tās muižas, kas atradās pilsētu tuvumā. Lai gan zeme, pēc G. Budenbroka aprēķina, gadā ienesa 6% no tās vērtības, viņš ieteica pārdot to zemniekiem par $\frac{1}{3}$ lētāk. Zemes pārdošanas cenu G. Budenbroks noteica, pieņemot 1804. g. vaku grāmatā noteikto kļaušu un nodevu vērtību par 4% ienākumu no noguldītā kapitāla.³⁵ Katrs arkls zemes zemniekam bija jāizpērk par samērā mērenu cenu, apmēram par 3920 sudraba rubļiem. Pusi no mājas vērtības zemniekam bija jāsamaksā tūlīt, bet otru pusi viņš varēja palikt parādā, maksājot muižniekam ne tikai kapitālu, bet arī 5% ienākumu, tāpat kā no ieguldītā kapitāla. G. Budenbroks bija spiests atzīt, ka ne visiem zemniekiem ir nepieciešamā nauda zemes iepirkšanai. Lai gan viņš iedomājās, ka sagatavošanās gados zemnieki enerģiskā darbā iegūs naudu zemes iepirkšanai, tomēr uzskatīja, ka zemnieku zemes iepirkšanas rezultāti un tempi pilnīgi atkarīgi no Vidzemes kredītiestāžu finansiālās palīdzības zemniekiem.

Lai muižnieki spētu pakāpeniski pārorientēt muižu saimniecību uz algota darbaspēka izmantošanu, G. Budenbroks paredzēja

³⁴ ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, л. 3563, л. 15.

³⁵ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 176.

ievest 16 gadu ilgu pārejas periodu (1842.—1858. g.). Muižu saimniecību reorganizēšanai kapitālisma virzienā G. Budenbroks lika priekšā izsniegt muižniekiem valsts aizdevumu 2433 sudraba rubļu vērtībā uz vienu arklu. Pirmajā, t. s. sagatavošanās periodā, kas ilgtu 6 gadus (1842.—1849. g.), agrāk noslēgtie zemnieku kļaušu nomas kontrakti varētu palikt spēkā, taču ne vēlāk kā līdz 1850. g., kad kļaušu noma jāatceļ visās privātās un kroņa muižās (72. §). Muižniekiem šajos 6 gados būtu jāizdara nepieciešamā zemes mērīšana. Nākošajos 12 gados (sākot ar 1849. g.) G. Budenbroks ieteica muižniekiem pāriet uz algota darbaspēka izmantošanu. Zemniekam pēc 6 sagatavošanās gadu izbeigšanās, ja viņa sēta un viņa lietošanā nodotais inventārs ir pilnā kārtībā, ja viņam ir nomaksāti visi nodokļi un visi parādi, ir tiesības iegūt īpašumā $\frac{4}{5}$ no viņa lietošanā līdz šim bijušās sētas. Ja zemnieks neizpilda šos nosacījumus, muižnieks var atstāt sētu saimniekam nomā vēl uz 6 gadiem, bet, ja saimnieks arī tad nesamaksā parādus, tad muižniekam atļauts šo sētu pārdot citiem pagasta locekļiem — tai skaitā arī kalpiem. Mazākais zemes gabals, ko zemnieks var pirkt, ir $\frac{1}{8}$ arkla.

G. Budenbroks bija paredzējis saglabāt muižniekiem visas viņu agrākās privilēģijas — medību un zvejas tiesības, tiesības turēt dzirnavas un kroģus utt.³⁶ Tāpat viņš paredzēja, ka gadījumā, ja zemniekam paredzētajā zemē atrastos akmeņogles, rūdas vai citi izrakteņi, muižniekam ir tiesības šo zemes gabalu atņemt un zemniekam tā vietā iedot citu tikpat lielu zemi. Muižniekam tika piešķirtas arī ūdens novadīšanas tiesības caur zemnieku zemi.

G. Budenbroka projekta nolūki visumā skaidri. Viņš prasīja līdz 1850. g. atcelt kļaušas, visas muižu saimniecības līdz 1858. g. pārvērst par kapitālistiskām lielsaimniecībām, par mērenām cenām ar muižnieku kredīt biedrības aizdevumu palīdzību pārdot zemniekiem $\frac{4}{5}$ viņu kļaušu nomā bijušās zemes. Forsējot kapitālisma attīstību lauksaimniecībā pa «prūšu ceļu» zemniekiem izdevīgāku variantu, viņš domāja radīt plašāku mantīgo zemnieku slāni, tā noklusinot zemnieku šķiru cīņu. Cerību radīšanu kalpiem, ka kādreiz viņi varēs iegūt īpašumā zemi, G. Budenbroks uzskatīja par svarīgu pasākumu Vidzemes $\frac{4}{5}$ zemnieku nomierināšanai. Tā kā, pēc G. Budenbroka domām, galvenais šķērslis zemes pārdošanai zemniekiem bija muižnieku lielie parādi un viņu bailes, ka, pārdojot zemi zemniekiem, samazināsies kļaušinieku skaits, Budenbroks ieteica paaugstināt muižnieku zemes novērtējumu un vairāk pārdot zemi zemniekiem, bet, lai izvairītos no kļaušinieku trūkuma, apstrādāt zemi ar algotiem kalpiem. Daļēji piekāpjoties valdības pasāktajai «zemnieku atbalstīšanas» un vācu muižnieku lomas ierobežošanas politikai, G. Budenbroks cerēja arī novērst

³⁶ ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, д. 3563, л. 19.

valdības tālāku radikālu iejaukšanos Vidzemes «iekšējās lietās», uz ko aicināja krievu publicists un ievērojams slavofiļu kustības pārstāvis J. Samarins (1819.—1876.). Vidzemes muižnieki, pat ieskaitot to liberalākos pārstāvjus, G. Budenbroka projektu kā neizdevīgu 1842. g. noraidīja,³⁷ norādot, ka landtāgs var apspriest tikai tādus priekšlikumus, ko tam priekšā liek ģenerālgubernators. Pēc tam G. Budenbroks 1843. g. sākumā savu projektu iesniedza Valsts īpašumu ministrijai, kas P. Kiseļova vadībā bija kļuvusi par galveno «zemnieku atbalstīšanas» politikas realizētāju. 1843. g. 26. februārī P. Kiseļovs ar Valsts īpašumu ministrijas II departamenta atzinumu G. Budenbroka projektu nosūtīja ģenerālgubernatoram Pālenam atsauksmei³⁸ un 28. maijā un 30. septembrī lūdza pasteidzināt atbildi.³⁹

Ģenerālgubernators Pālenš Budenbroka projektu 1843. g. 3. martā piesūtīja Vidzemes landrātu kolēģijai ar ieteikumu to atbalstīt. Muižnieku atbildi sagatavoja mums jau pazīstamā «progresīvā galva» landrāts R. Samsons. Šajā atbildē muižniecība norādīja, ka tā 1804. g., 1818. g. un 1842. g. februāra landtāgā deklarējusi, ka centīsies pēc iespējas pārvērst zemnieku par zemes īpašnieku («den Bauer soviel möglich grundbesitzlich zu machen»), tāpēc Budenbroka projekts neesot nekas jauns. Tāpat muižniecība noraidīja Budenbroka ieteiktos konkrētos pasākumus, norādot, ka, paaugstinot arkla apgrūtināšanas normu ar hipotēku parādiem no $\frac{2}{3}$ līdz $\frac{7}{8}$, muižas no privātiem parādiem tik un tā neatbrīvosies, toties līdz ar to pazemināsies vērtspapīru cena. Mazu zemes gabalu pārdošana zemniekiem neesot lietderīga finansiālā operācija. Rezumējot muižniecība lūdza G. Budenbroka projektu turpmāk neņemt vērā.⁴⁰

Ģenerālgubernators Pālenš tikai 1843. g. 26. oktobrī atbildēja Valsts īpašumu ministrijai, ka līdz šim neesot varējis dot savu slēdzienu par Budenbroka projektu, jo šādam slēdzienam viņam šis projekts jāsalīdzina ar to projektu, ko muižnieki 1842. g. landtāgā nolēmuši izstrādāt zemnieku stāvokļa uzlabošanai, bet kas vēl neesot iesniegts.⁴¹ Pālenš norādīja uz vairākiem trūkumiem Budenbroka projektā, sniedza savus ierosinājumus to novēršanai, taču visumā to novērtēja pozitīvi.

Bē Pālena kaut arī pozitīvā, tomēr diezgan rezervētā atzinuma G. Budenbroka projekta likteni, iespējams, negatīvi ietekmēja vietējās buržuāzijas ideologu aktivizēšanās pret muižniekiem

³⁷ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 168.

³⁸ Valdība lūdza ģenerālgubernatoru «принять в соображение проект сей при рассмотрении прочих предметов, подлежащих обсуждению Лифляндского ландтага» (ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, д. 3563, л. 25).

³⁹ ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, д. 3563, лл. 26, 27.

⁴⁰ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 168.

⁴¹ ЦГИАЛ, ф. 384, оп. 5, д. 3563, л. 28.

un cara valdības 1843. g. pasākumi šīs aktivitātes ierobežošanai, par ko ir ziņas arhīvos.

1844. g. 9. septembra Vidzemes landtāga sēdē ar 99 pret 42 balsīm pieņēma «77 papildu punktus pie 1819. g. zemnieku likumiem». Šo «papildu punktu» pirmajā paragrāfā tika skaidri pateikts, ka visa zeme pieder muižniekiem, lai gan 1842. g. dibinātā Pēterburgas komisija šajos «77 punktos» bija ievēdusi dažus noteikumus, kas ierobežoja pirmajā paragrāfā deklarētās muižnieku zemes īpašuma tiesības. Tātad Vidzemes muižnieku vairākums pieslējās konservatīvajam virzienam, pilnīgi ignorējot zemnieku intereses. Tomēr Krievijas valdība jautājumu par zemes nodošanu zemnieku ģimenēm sāka uzskatīt par svarīgu pasākumu «zemnieku atbalstīšanas» politikas realizēšanai un 1845. g. 26. aprīlī ķeizara apstiprinātā slepenā instrukcijā uzdeva Baltijas ģenerālgubernatoram Golovinam cīnīties par šī pasākuma īstenošanu.⁴²

Pēc zemnieku nemieriem un kustības par pāreju pareizticībā arī muižniekiem kļuva arvien skaidrāks, ka saglabāt status quo neizdosies, ka jānodrošina zemniekiem zemes lietošanas tiesības. Pēterburgā nodibinātā Baltijas lietu komiteja atzina, ka muižniekiem jāatkāpjas no 1819. g. likumiem, jāierobežo klaušas, jāierobežo rīcība ar zemnieku zemi, jāpāriet uz naudas nomu un jāsāk pārdot zemniekiem zeme. Tādēļ Vidzemes muižnieku pārstāvis komisijā H. Felkerzāms ieteica nodibināt zemnieku rentes banku. Turpmākais solis zemnieku zemes īpašuma tiesību atzīšanā bija 1847. g. «visaugstākie norādījumi» un uz to pamata izstrādātie komisijas priekšlikumi,⁴³ kurus 24. maijā apstiprināja ķeizars. Šajos priekšlikumos, kurus bija paredzēts apspriest landtāgā 1847. g. 25. augustā, tika atzīts, ka zemnieki var iegūt zemi īpašumā, taču ne mazāk par $\frac{1}{12}$ arkla un ne vairāk par $1\frac{1}{2}$ arkla. Daži komisijas locekļi ieteica pārdot ne vairāk par 1 arklu, bet landrāts R. Samsons — tikai $\frac{1}{2}$ arkla.⁴⁴

1847. g. ārkārtējā landtāgā 1206 paragrāfu lielo zemnieku likuma projektu pieņēma pretēji konservatīvo muižnieku iebildumiem. Šis liberālās «Felkerzāma partijas» izcīnītais likumprojekts vārdos visumā it kā saskanēja ar ķeizara norādījumiem landtā-

⁴² Центральный государственный военно-исторический архив, ф. 109, д. 54, лл. 5—11.

⁴³ Vorschläge der auf Allerhöchsten Befehl zur Durchsicht der bäuerlichen Verhältnisse in Livland niedergesetzten Commission. Riga 1847.

⁴⁴ Vorschläge..., § 257—258. — Lai panāktu Budenbroka projekta noraidīšanu, H. Felkerzāms pretēji muižniecības nostājai atzina komisijas locekļa P. Kiseļova prasību, ka muižnieki kolektīvi garantēs zemnieku rentes bankai savlaicīgu 4% nomaksu muižniekiem pēc izdotām ķīlu zīmēm (92. §). Konservatīvie muižnieki vēlāk uzstājās pret to un 1856. g. ar 70 pret 67 balsīm nolēma lūgt šo paragrāfu no likuma svītrot (ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 61—72).

gam, taču būtībā bija muižniekiem daudzsološāks par valdības ieteikumiem, nemaz nerunājot par G. Budenbroka projektu. Muižnieki oficiāli nosodīja klausas, tomēr nenoteica nekādus termiņus to atcelšanai. Klausu vietā muižnieki paredzēja izdot zemniekiem zemi naudas nomā, taču noteica, ka nomas lielums nav nosakāms ar likumu, bet par to «brīvi» jāvienojas muižniekam ar zemnieku. Zemnieku zemi saskaņā ar muižnieku projektu vajadzēja nodalīt no muižas zemes, lielu daļu zemnieku zemes pievienojot tai. Likumprojekts paredzēja zemnieku zemi pārdot zemniekiem, bet negarantēja līdzšinējam zemes nomātājam pirkuma tiesības, nenoteica zemes iepirkšanas termiņus un cenas. Muižnieki atteicās izsniegt zemniekiem aizdevumus no muižnieku kredītkases, bet pēc Felkerzāma ierosinājuma nodibināja zemniekiem mazāk izdevīgu «Vidzemes zemnieku rentes banku».⁴⁵ Lai gan 1847. g. landtāgā pieņemtais likumprojekts neapšaubāmi bija solis uz priekšu Vidzemes agrārā likumdošanā, tomēr šis solis bija daudz ierobežotāks nekā bija paredzējusi valdība, nesalīdzināmi mazāks nekā bija iecerējis G. Budenbroks un tikai nelielā mērā atbilda Vidzemes jaunajiem sociāli ekonomiskajiem apstākļiem. Vidzemes žandarmu štāba virsnieks 1847. g. 7. decembrī ziņojumā žandarmu korpusa I apgabala priekšniekam ģenerālleitnantam Polozovam, sīki aprakstījis landtāga debates un pieņemtos lēmumus, secināja, ka šie lēmumi labāki izskatās teorijā nekā praksē, jo tie atstājot lielu iespēju muižnieku patvai. Tapēc žandarmu štāba virsnieks, pozitīvi vērtējot zemnieku zemes nodalīšanu no muižas zemes, nebija augstās domās par Vidzemes landtāga nozīmi zemnieku stāvokļa uzlabošanā.⁴⁶ G. Budenbroks arī kritizēja kā Baltijas lietu komitejas priekšlikumus, tā 1847. g. landtāga lēmumus, raksturojot tos kā ne tikai kaitīgus, bet arī bīstamus valsts interesēm.⁴⁷

Neraugoties uz to, ka 1847. g. Vidzemes landtāgā H. Felkerzāma gūtā uzvara un viņa projekti Pēterburgā tika uzņemti ne-labvēlīgi, visumā zemnieku nolikuma projekts, ko iesniedza Vidzemes 1847. g. landtāgs, ar 1848. g. 8. jūlijā ķeizara apstiprināto Baltijas lietu komitejas lēmumu tika ieteikts apstiprināšanai.⁴⁸ Lai gan ar Baltijas lietu komitejas lēmumu doma par zemnieku bankas dibināšanu tika noraidīta, tomēr vēlāk landtāgam uzdeva apspriest zemnieku bankas uzturēšanas izdevumus. Ja muižnieki

⁴⁵ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 155—159.

⁴⁶ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 2—11.

⁴⁷ Nachweis der Schädlichkeit der Kommissions-Vorschläge in ihren gefährlichen Folgen... (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 147.—148. lapa, apstiprināts noraksts).

⁴⁸ Журнал высочайше учрежденного комитета для рассмотрения прозкта уложения лифляндских крестьян, составленного тамошним ландтагом 1847 г. (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 51.—68. lapa).

segtu šos izdevumus, tad pēc ķeizara norādījuma projektu par Vidzemes zemnieku bankas dibināšanu varētu iesniegt Valsts padomei apspriešanai.

Izmantojot Vidzemes baroniem neīlabvēlīgo noskaņojumu Pēterburgā, kas vēl pastiprinājās slavofilu darbības rezultātā, G. Budenbroks, prasīdams ķeizara norādījumu izpildīšanu, sāka aktīvu uzbrukumu 1847. g. landtāga lēmumiem un H. Felkerzāma liberālo un konservatīvo muižnieku samierinātajai politikai. 1848. g. pirmajā pusē sakarā ar Baltijas lietu komitejas darbību Pēterburgā atradās Vidzemes muižnieku delegācija. Šajā pašā laikā Pēterburgā separāti no delegācijas darbojās arī G. Budenbroks, kas 21. martā iesniedza ķeizaram savus priekšlikumus. Par to tika paziņots arī H. Felkerzāmam.⁴⁹ Tā kā G. Budenbroks solīja lielāku piekāpšanos cara valdības ieteikto reformu priekšā, Vidzemes muižnieku delegācija ārkārtīgi uztraucās par viņa darbību galma aprindās. Lai pierādītu savu priekšlikumu pareizību, G. Budenbroks norādīja uz Vidzemes muižniecības landmaršala, muižniecības deputātu un vairāku komitejas locekļu savtīgajām interesēm. Pārdodot zemnieku zemi pēc 1847. g. landtāga lēmumiem, šie 9 muižnieki iegūtu 1 255 048 rubļus vairāk, nekā pārdodot pēc G. Budenbroka projekta,⁵⁰ tā galīgi izputinot zemniekus.⁵¹

Pēc Baltijas lietu komitejas sesijas slēgšanas Budenbroks 1848. g. 7. septembrī ar savu projektu iepazīstināja iekšlietu un valsts īpašumu ministrus, saņemot viņu piekrišanu un ķeizara sankciju. Kad 1848. g. novembrī sanāca Vidzemes landtāgs, Baltijas ģenerālgubernators Suvorovs saņēma iekšlietu ministra L. Perovska 30. oktobra rakstu, kurā G. Budenbroka projekts tika ieteikts par pamatu pasākumiem Vidzemes zemnieku stāvokļa uzlabošanai,⁵² jo šis projekts būtībā pilnīgi atbilstot 1847. g. landtāgam «visaugstāk dotajiem norādījumiem». Ģenerālgubernatoram tika uzdots paziņot landtāgam sekojošo: 1) nākošajā kārtējā landtāgā ir jāapspriež Budenbroka priekšlikumi un, pieņemot lēmumu, jāievēro 1848. g. 8. jūlijā apstiprinātais Baltijas lietu komitejas lēmums; 2) ja landtāgs pieņems Budenbroka priekšlikumus, valdība piešķirs muižnieku bankai 1 milj. sudraba rubļu lielu aizdevumu, kā to prasīja Vidzemes muižnieki; 3) ja landtāgs nepiekristu Budenbroka priekšlikumiem, jāiesniedz ar muižnieku pārstāvju un Budenbroka parakstiem valdībai sīks paskaidrojums. Uz Pēterburgu bija jāsūta divi muižnieku deputāti muižniecības piezīmju paskaidrošanai. Budenbroka projekta galīgai redakcijai uzdeva sastādīt komisiju no Valsts īpašumu, iekšlietu

⁴⁹ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 173.

⁵⁰ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 158.—159. lapa, apstiprināts noraksts.

⁵¹ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II, S. 177.

⁵² ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 35—38.

un Finanšu ministrijas ierēdņiem, pieaicinot arī G. Budenbroku un minētos divus deputātus. Komisijas izstrādātais nolikums bija apspriežams Baltijas lietu komitejā un iesniedzams ķeizaram apstiprināšanai.⁵³

G. Budenbroks par sava projekta uzvaru triumfēja un savus priekšlikumus ķeizaram publicēja atsevišķā brošūrā.⁵⁴ Vidzemes muižniecība turpretim uzņēma šo rīkojumu ar lielu nepatiku un uzskatīja to par ķeizara izteiktu neuzticību muižnieku veicamajiem Vidzemes zemnieku stāvokļa uzlabošanas pasākumiem. Tomēr pret ķeizaru uzstāties muižnieki nevarēja, tāpēc visas dusmas viņi vērta pret Budenbroku. Felkerzāms savā 1848. g. 1. augusta ziņojumā landrātu kolēģijai par savu darbību Pēterburgā pārmeta Budenbrokam muižniecībai naidīgus centienus (feindliche Bestrebungen) — viņš mēģinot sagraut tās materiālo stāvokli un labo slavu valdībā un sabiedrībā un apvainojot muižniecību ar apgalvojumiem, ka tā ar 1847. g. landtāga likumiem gribot aplaupīt zemnieku kārtu, utt. Taču būtībā pret Budenbroka projektu Felkerzāms neko nespēja iebilst.⁵⁵

Ievērojama loma Budenbroka projekta nomelnošanā bija Baltijas ģenerālgubernatora A. Suvorova muižniekiem labvēlīgajai politikai. Jau 1848. g. 8. aprīļa ziņojumā ķeizaram ģenerālgubernators Suvorovs (viņš neilgi pirms tam bija nozīmēts Golovina vietā, kurš par savu carisma vispārējās interesēs, bet ne vienmēr tikai Baltijas muižnieku kārtas šaurās interesēs īstenoto politiku bija iemantojis muižnieku naidu), sīki aprakstījis savus un muižnieku pasākumus pret Rietumeiropas revolūcijas ideju iespiešanos Baltijā, kā vienu no svarīgākajiem to starpā minēja 1847. g. Vidzemes landtāgā pieņemto likumprojektu, ko izstrādājusi visa muižniecība. Šī mērenā likumprojekta pieņemšanu Suvorovs uzskatīja par svarīgu soli zemnieku nomierināšanā.⁵⁶ Savā ziņojumā ķeizaram Nikolajam I 1848. g. rudenī Suvorovs, stingri aizstāvēt Vidzemes vācu muižniecības intereses un pieļaujot tikai mērenas reformas patvaldības ietekmes nostiprināšanai Baltijā, 1847. g. landtāga pieņemtā likumprojekta aizstāvēšanai un Budenbroka

⁵³ LCVVA, 214. f., 3. apr., 9. l., 6.—7. lapa.

⁵⁴ G. v. Buddenbrock. Allerunterthänigste Vorstellung zu einer organischen Verordnung in Livland zur Sicherstellung des freien Bauernstandes als Realbürger des Staats, 1848.

⁵⁵ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 72.—79. lapa.

⁵⁶ «Смею думать, что хотя помянутые предположения и не могут быть безошибочными, но во всяком случае они составляют по крайней мере первый шаг к лучшему устройству крестьянского сословия, что первый шаг на поприще улучшений имеет особую важность после столь долговременной неподвижности законодательных условий, что, наконец, в настоящее время принятие подобной меры необходимо для успокоения умов крестьян, встревоженных безотчетными надеждами и долгим ожиданием благоприятных для них нововведений» (ЦГИАЛ, ф. 908, оп. 1, д. 85, ч. II, л. 56).

projekta kritizēšanai jau veltījis veselas 6 lappuses. Suvorovs norādīja, ka «tronim dziļi uzticīgā Vidzemes muižniecība» ķeizara rīkojumu ņemt Budenbroka projektu par pamatu zemnieku jautājuma kārtošānai uzņēmusi «ar dziļām skumjām» (с чувством глубокого прискорбья) kā monarha neapmierinātības un neuzticības zīmi. Atkārtojis visus muižnieku vairākuma argumentus pret Budenbroka personu, Suvorovs pilnīgi atbalstījis viņu uzskatus un rīcību. Ģenerālgubernators uzskatīja, ka Budenbroks savā projektā balstās uz patvaldībai pilnīgi nepieņemamiem principiem, jo apgalvojot, ka pēc 1819. g. «brīvlaišanas» likumiem muižnieki esot zaudējuši likumdošanas tiesības pār zemniekiem, ka zemnieku likumu izdošana ietilpstot tikai valdības kompetencē. Suvorovs rakstīja, ka, protams, patvaldnieciskajā Krievijā neviens nešaubās par valdības likumdošanas tiesībām, taču valdība vienmēr ievērojot īpašuma tiesības. Ja zemnieki kā kārta esot pakļauti valstij, tad zemes attiecību, muižnieku zemes lietošanas un šīs lietošanas aprmaksas jautājums esot saistīts ar likumīgām muižnieku tiesībām, tāpēc valdība, izstrādājot likumus par zemniekiem, arī pieaicinot muižniekus. Pamatojoties uz to, Suvorovs lūdza Budenbroka projektu neapstiprināt, bet nodot landtāga apspriešanai, labi zinādam, ka muižniecības vairākums to noraidīs.⁵⁷

Vidzemes muižnieki pret «nodevēja» Budenbroka projektu izturējās ļoti naidīgi. Viņi nepiekrita Budenbroka priekšlikumam pārdot zemniekiem arklu zemes par 3920 rubļiem, jo cerēja saņemt divreiz vairāk — 6000—7500 rubļu,⁵⁸ nostājās pret kļaušu strauju atcelšanu un algota darbaspēka ieviešanu, bija pret aizdevumu izsniegšanu zemniekiem no muižnieku kredītkases utt. Žandarmu korpusa pulkvedis Hildebrands ziņoja, ka Budenbroka projekts sastādīts vairāk zemnieku nekā muižnieku interesēs, tāpēc muižnieki Budenbroku landtāgā sagaidījuši kā ienaidnieku, kas uzbrucis viņu īpašumam.⁵⁹ Lai diskreditētu Budenbroka projektu, Vidzemes muižnieki pirms landtāga izplatījuši baumas, it kā Budenbroks dažreiz muižniekiem solījis pret atlīdzību savu projektu iznīcināt, bet saņēmis atteikumu un iesniedzis to valdībai, gaidot atalgojumu.

Budenbroka projekta apspriešana notika visai dramatiski. 1848. g. 25. novembrī projektu steigā nolasiņa Vidzemes landtā-

⁵⁷ «Дабы на этом основании вашему И. В. и в настоящем случае благоудно было вместо безотлагательного и непосредственного утверждения предложенный Будденброка всемиловнейше предать их на предварительное обсуждение Лифляндского ландтага» (ЦГИАЛ, ф. 908, оп. 1, д. 85, ч. II, л. 162).

⁵⁸ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 179. — Jāpiezīmē, ka viena zemes arkla vidējā cena Vidzemē 1841.—1845. g. bija 4407 sudraba rubļi (Eesti majandusajalugu, I. Tartu 1937, lk. 409).

⁵⁹ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 12—22, 43—44.

gam, bet 26., neizdalot muižniekiem projekta tekstu, sāka tā apspriešanu.⁶⁰ Tā kā Budenbroks labi nedzirdēja un landtāga laikā bija slims, viņš lūdza iesniegt viņam rakstiski debatēs izteiktās domas. Muižnieki to uzskatīja par atkāpšanos no landtāga reglamenta un tam nepiekrita. Tāpēc Budenbroks atstāja landtāgu. Tikai ar ģenerālgubernatora iejaukšanos konfliktu nokārtoja un Budenbroks atgriezās landtāgā.

Debatēs Budenbroks norādīja, ka viņa vienīgais mērķis ir nodrošināt zemi vietējiem «nacionālajiem iedzīvotājiem», kuru tiesības muižnieku senči atzinuši jau XIII gs. un atzinuši arī 1798. un 1802. g. landtāgi un ko muižnieki uzskatīja par «svētu lietu».⁶¹ Muižnieks Nolkens iebilda, ka zemnieki tiesības uz zemi esot zaudējuši 1819. g. un apgalvot pretējo nozīmējot uzstāties pret ķeizara apstiprinātiem likumiem un likvidēt muižnieku kārtu. Nolkens biedēja arī ar pašreizējo (1848. g.!) stāvokli Rietumeiropā. Konservatīvo muižnieku vadonim piebiedrojās arī liberālais Felkerzāms un citi, kas lielā vienprātībā nomelnoja ne tikai Budenbroka projektu, bet arī pašu tā autoru. Ar provokatoriskiem jautājumiem muižnieki mēģināja samulsināt Budenbroku; izraujot no viņa runas atsevišķus izteicienus, viņi lika tos vārdiski protokolēt un pašu Budenbroku vienprātīgi boikotēja.

Slimība un muižnieku sarīkotās obstrukcijas spieda G. Budenbroku vairākkārt atstāt landtāgu. Muižnieki turpretim katrā gadījumā ziņoja ģenerālgubernatoram, ka Budenbroks ignorējis landtāgu, to atstājis, un lūdza atļauju turpināt debates bez viņa, kam ģenerālgubernators nepiekrita.⁶² Kā vēlāk ķeizaram ziņoja žandarmu šefs grafs Orlovs, muižnieki, nepielaižot Budenbroku, tālākās debatēs izteica arvien lielāku neapmierinātību ar projektu. Budenbroks savukārt iesniedza ģenerālgubernatoram sūdzību par landtāgu, taču landtāgs, negaidot ģenerālgubernatora lēmumu, slēdza savu sesiju. Muižnieki gatavojās lūgt ģenerālgubernatoru likt priekšā ķeizaram apstiprināt viņu projektu, kaut gan tas neizdevīgāks realizēšanai nekā G. Budenbroka projekts.⁶³

Pēc septiņu dienu ilgas šādas Budenbroka projekta kritizēšanas Vidzemes landtāgs 1848. g. 2. decembrī pieņēma 11 paragrāfos ietvertu lēmumu, kurā atzina, ka Budenbroks ar savu projektu ne tikai cenšoties ierobežot muižnieku īpašuma tiesības un privilēģijas, bet mēģinot ierobežot arī zemniekiem 1819. g. piešķirto personīgo brīvību. Viņš ar varu gribot atņemt muižniekiem lielāko daļu zemes un tad par patvaļīgi noteiktu cenu pārdot to zemniekiem. No otras puses, Budenbroks gribot uzreiz visus

⁶⁰ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 267.—268. lapa.

⁶¹ Turpat, 187.—191. lapa.

⁶² Turpat, 186. u. c. lapas.

⁶³ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 50—51.

saimniekus piespiest kļūt par māju īpašniekiem un nomniekiem.⁶⁴ Tā esot zemniekiem 1819. g. «visaugstāki» dāvāto tiesību rupja ierobežošana, jo 1819. g. likumi atļaujot zemniekiem dzīvot tā, kā katram patikot. Muižnieki rakstīja, ka zemnieki «varmācīgā kārtā atkal tiks piesaistīti pie zemes».

Lai noraidītu Budenbroka projektu, Vidzemes muižnieki pat sāka tēlot kalpu draugus un aizstāvjus. Viņi apgalvoja, ka, pār-dodot zemniekiem zemi pēc Budenbroka projekta, tās pietikšot tikai saimniekiem, turpretim kalpi uz visiem laikiem palikšot par bezzemniekiem, proletāriešiem un dzīvošot ārkārtīgi grūtos apstākļos. Kalpu intereses tā tikšot upurētas nelielas saimnieku kārtas labā, bet tas varot radīt kalpu taisnīgu sašutumu un izsaukt nemierus. Tāpēc landtāgs pilnīgi noraidot Budenbroka projektu.⁶⁵

Savā lēmumā muižnieki apgalvoja, ka Budenbroka priekšlikumi esot vērsti ne tikai pret viņiem, bet vispār pret privātīpašuma drošību, ka viņa priekšlikumi neesot realizējami Baltijā, ka tie runājot pretī ķeizara atzītajiem 1847. g. landtāga lēmumiem, ka ar aizdevumu izsniegšanu zemniekiem sairtu muižnieku kredītbiedrība utt.⁶⁶ Tādā veidā Vidzemes muižnieki, tai skaitā arī Felkerzāms, kas it kā esot sekojoši Rietumeiropas demokrātiskajām idejām, atklāti uzstājās ne tikai pret Budenbroka, bet arī pret cariskās Krievijas valdības liberālajiem priekšlikumiem zemnieku stāvokļa uzlabošanai. Lēmumu landtāgs pieņēma bez Budenbroka un iepazīstināja viņu ar to tikai pēc 5 dienām, 1848. g. 7. decembra vakarā.⁶⁷

Līdz ar landtāga lēmumu Vidzemes muižniecība uzsāka plašu kampaņu galma aprindās pret Budenbroku. Muižnieki norādīja, ka Budenbroks iesniedzis savu projektu tikai tāpēc, ka pats nolaidis savas muižas un viņam nebūšot jāpiedalās tajos muižnieku upuros zemnieku labā, ko viņš ieteicis. Muižnieku un viņu piekukuļoto cara augstāko ierēdņu intrigu rezultātā valdības uzskati par G. Budenbroku un viņa projektu mainījās. Vidzemes muižnieki pārliecināja Baltijas muižnieku privilēģiju aizstāvi ģenerālgubernatoru A. Suvorovu, ka Budenbroka projekts nav vērsts pret Vidzemes muižniecības privilēģijām, bet ka tas ir vērsts vispār pret muižniecības, tai skaitā arī krievu muižniecības «pamatiem». A. Suvorovs 1848. g. 2. decembrī nosūtīja ziņojumu caram Nikolajam I, kurā ar lielām bažām runāja par Budenbroka projekta realizēša-

⁶⁴ LCVVA, 214. f., 3. apr., 9. l., 33.—36. lapa.

⁶⁵ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 186—187.

⁶⁶ «Beschluss der zum Landtage versammelten livländischen Ritterschaft, betreffend die auf Allerhöchsten Befehl derselben zur Erklärung übergebenen Vorschläge des Herrn v. Buddenbrock» (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 235.—266. lapa).

⁶⁷ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 229. lapa.

nas sekām. Pašu Budenbroka personu Suvorovs attēloja ļoti drūmās krāsās un atzina par pareiziem visus Vidzemes muižnieku pasākumus, kas bija vērsti pret viņa projektu.⁶⁸

1848. g. 3. decembrī arī pati Vidzemes muižniecība iesniedza Nikolajam I paskaidrojumu, kurā atklāti izteica savu neapmierinātību ar Budenbroka projektu.⁶⁹ Paskaidrojumā muižnieki uzsvēra, ka uzskatot par ķeizara tēvišķu gādību viņa uzdevumu apspriest šo projektu un atļauju izteikt savas domas. Viņiem esot lielas skumjas un sāpes par to, ka viens viņu kārtas loceklis ne tikai apmelojis ķeizaram visu bruņniecību, bet noziedzīgā kārtā mēģinājis iegrūst postā visu guberņu.^{69a} Atsaucoties uz ķeizara norādījumu, ka muižu zeme ir «svēta un neaizskarama», muižnieki atzīmēja, ka G. Budenbroks gribot atņemt viņiem lielāko daļu zemes par tādu cenu, kas sastāda $\frac{2}{3}$ no zemes vērtības. Pēc muižniecības domām, Budenbroka projekts «... apdraud muižniecības pastāvēšanu vispār un īpašuma stāvokli Vidzemes guberņā» un tāpēc tas jānoraidot.⁷⁰

Taču muižnieku pret Budenbroka projektu vērstie argumenti landtāga lēmumā, muižniecības iesniegumā ķeizaram un citos dokumentos valdības aprindām nelikās pārliecinoši, jo runāja pret valdības pasāktajai «zemnieku atbalstīšanas» politikai. To apziņoties, muižnieki pieprasīja, lai arī Vidzemes muižnieku kredītbiedrība uzstātos pret Budenbroka projektu. Šādu dokumentu Vidzemes muižnieku kredītbiedrība izstrādāja 1848. g. beigās un 1849. g. 4. janvārī iesniedza landrātu kolēģijai, kas to nekavējoties nosūtīja Baltijas lietu komitejai Pēterburgā. Šajā dokumentā Vidzemes muižnieku kredītbiedrība kategoriski atteicās izsniegt zemniekiem aizdevumus māju iepirkšanai, kā to bija paredzējis Budenbroks.⁷¹ Šim dokumentam Budenbroka projekta noraidīšanā bija pat lielāka loma nekā landtāga lēmumam.

1848. g. revolūcija Rietumeiropā un carisma pastiprinātā cīņa pret liberālām idejām Krievijā, muižnieku ienīstā ģenerālgubernatora Golovina nomainīja ar A. Suvorovu⁷² radīja valdības Baltijas politikā pagrieziena konservatīvā virzienā, tā veicinot vispār valdības nostāšanos pret Budenbroka projektu. 1849. g. 19. marta sēdē Baltijas lietu komiteja, balstoties uz Vidzemes muižnieku kredītbiedrības iesniegumu, nolēma Budenbroka projektu atstāt

⁶⁸ ЦГИАЛ, ф. 908, оп. 1, д. 85, ч. II, л. 161.

⁶⁹ «Unterthänigste Doklad über die Bitte und Vorschläge des Herrn v. Buddenbrock» (LCVVA, 214. f., 3. apr., 9. l., 8.—13. lapa).

^{69a} LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 199.—202. lpp.

⁷⁰ ЦГИАЛ, ф. 908, оп. 1, д. 85, ч. II, лл. 212—215, 216.

⁷¹ «Widerlegung des Buddenbrockschen Projekts in sofern es das livländische Creditsystem betrifft» (LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 270.—277. lapa, kopija; 3. apr., 9. l., 14.—19. lapa).

⁷² A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. II, S. 172—173, 178.

bez ievēribas.⁷³ Šo atzinumu 1849. g. 19. aprīlī apstiprināja arī ķeizars.

Neredzēdams, ka politiskā situācija mainījusies un Vidzemes zemnieku jautājuma risināšana sākusī iet citā, Felkerzāma vadītās muižnieku grupas paredzētajā mērenajā ceļā, Budenbroks joprojām turpināja apstrīdēt landtāga un komitejas lēmumus. Agrāko panākumu iedrošināts, viņš savus projektus arī tagad iesniedza personīgi Nikolajam I.⁷⁴ Tā, savā 1849. g. 22. oktobra iesniegumā ķeizaram Budenbroks rakstīja, ka Vidzemes landtāgs, kādas frakcijas (domāta, laikam, Felkerzāma grupa) ļaunprātīgi maldināts, bez nopietnas iedziļināšanās un pārbaudes noraidījis viņa priekšlikumu. Viņš norādīja, ka personīgā brīvība, kas tagad esot Vidzemes zemniekiem, saistīta ar proletariāta un liela bezpajumtnieku skaita veidošanos. Tā faktiski esot nevis zemnieku stāvokļa uzlabošana, bet gan vēl sliktāka par dzimtbūšanu, kura tomēr nodrošinot zemniekiem noteiktas zemes apsaimniekošanu un nepieciešamības gadījumā arī muižnieka palīdzību.⁷⁵ 1819. g. zemnieku likumu postošo iedarbību vēl pastiprinot muižnieku ļaunprātības. Ļaunprātīgi izmantojot un pārkāpjot šajos likumos paredzētos kontrakta noteikumus, muižnieki esot noveduši zemniekus izmisumā — līdz 1841. un 1847. g. nemieriem. Vidzemes landtāgs, rakstīja Budenbroks, rikojoties pilnīgi pretēji ķeizara norādījumiem nodrošināt patstāvīgas zemnieku kārtas eksistenci. Pielikumā vēstulei Budenbroks iesniedza priekšlikumus zemnieku likumam.⁷⁶

Budenbroks centās pierādīt, ka zemnieku zemes vērtība Vidzemē, kā tas norādīts jau viņa pirmajā priekšlikumā, kapitalizējot ar 6% vaku grāmatās paredzētos ienākumus no šīs zemes, ir 41 737 123¹/₃ sudraba rubļa. Vidzemes muižnieki landtāgā turpretim, pārvēršot klaušas un citus ienākumus no zemnieku zemes naudas nomā un to kapitalizējot ar 4%, esot nepareizi noteikuši zemnieku zemes vērtību uz 62 605 685 sudraba rubļiem.⁷⁷ Pieņemot šo landtāga lēmumu, 281 385 Vidzemes zemnieku revīzijas dvēselēm nepamatoti tikšot uzliktas 20 868 561²/₃ sudraba rubļu lielas nastas muižnieku labā, zem kurām zemnieki arvien vairāk pagrimšot un izputēšot. Ievērojot to, G. Budenbroks lūdza Nikolaju I pieņemt viņa projektu, kā arī ar žandarmu palīdzību atņemt 1848. g. landtāga debatū protokolus, kuros fiksēti valdībai un zemniekiem naidīgie muižnieku uzskati.

⁷³ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1002. l., 298.—303. lapa.

⁷⁴ Turpat, 292.—293. lapa.

⁷⁵ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 24—25.

⁷⁶ «Motivierte Darstellung der Haupt-Prinzipien meiner Vorschläge zu einer organischen Bauer-Verordnung durch die Staats-Regierung» (ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385).

⁷⁷ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, л. 31.

1849. g. 28. oktobrī, kad Budenbroks šo savu kārtējo projektu Carskoje Selo iesniedza Nikolajam I, ķeizars pavēlēja Budenbroku arestēt un nodot Carskoje Selo policijmeistaram. Pēdējais Budenbroku kopā ar projektu un pavadrakstu konvoja pavadībā nosūtīja uz Pēterburgu žandarmu šefam grāfam Orlovam.⁷⁸ III nodaļa, izmeklējusi Budenbroka lietu, ziņoja par to ķeizaram.⁷⁹ Nikolajs I uzlika uz šī ziņojuma šādu rezolūciju: «Šis cilvēks nepelna nekādas cieņas, visus sakarus ar viņu pārtraukt, bet viņam uzdot pret parakstu, lai neiedrošinātos vairāk rakstīt, citādi viņš no turienes tiks izsūtīts kā apmelotājs.»⁸⁰ Budenbroks pēc tam 1849. g. 4. novembrī parakstīja solījumu vairs nerakstīt caram.⁸¹

1850. g. Budenbrokam atņēma arī vēlēšanas tiesības landtāgā. 1851. g. 20. novembrī viņš iesniedza III nodaļai ziņojumu, kurā želojās, ka Vidzemē viņu par viņa projektiem ienīst visi muižnieki. Muižnieki viņu vajājot, aicinot uz divkauju, provocējot dažādas saimnieciskas neveiksmes utt. Budenbroks lūdza III nodaļai kā morālu, tā materiālu palīdzību. Viņam neesot vairs ne pieklājīga apgērba, ne maizes — viņš vēloties tikai sagādāt savai ģimenei pārtiku un nomirt savas ģimenes vidū.⁸² Kā redzams no 1852. g. 12. janvāra ziņojuma, uz šo Budenbroka iesniegumu III nodaļā viņam piedāvāti 25 rubļi, no kuriem viņš atteicies.⁸³ Tā Vidzemes muižniekiem bija izdevies noraidīt Budenbroka projektu par klaušu ātrāku atcelšanu un zemes pārdošanu zemniekiem par mērenākām cenām.

Baltijas vācu vēsturnieku darbos, kas centās muižnieku saimnieciskās grūtības un zemnieku grūto stāvokli izskaidrot ar Pēterburgas nepareizo politiku un redzamākos muižnieku darbiniekus, sevišķi H. Felkerzāmu, iztēlot par zemnieku labdariem, nav atrodams Budenbroka darbības pareizs novērtējums. Šie vēsturnieki savā laikā sacentās Budenbroka nomelnošanā, viņa darbību raksturojot kā «apmelojumus», «nepatīkamus izlēcienus», «intrigas», «neatļautu rīcību» pret Baltiju.⁸⁴ Patiesībā šeit bija jārūnā par

⁷⁸ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, л. 23; sal. R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 188.

⁷⁹ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 40—51.

⁸⁰ «Этот человек не заслуживает никакого уважения, все сношения с ним прекратить, а его обязать подписью, чтобы не смел вновь писать, иначе будет оттуда выслан как ябедник» (ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, л. 43).

⁸¹ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, л. 60; ERAKA, 2054. I., I. arg., 22. l., 602. lapa.

⁸² ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 74—75.

⁸³ Turpat, лл. 81—89.

⁸⁴ A. Tobi en. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II, S. 95, 177; A. v. Tiedeböhl. Fürst Alexander Suworow, II. Abschn. Die Provinzen. Riga 1863, S. 3; J. Eckardt. Bürgerthum und Bürokratie. Leipzig 1870, S. 208—209.

Budenbroka mēģinājumu nodrošināt zemniekus ar zemi zemniekiem izdevīgākā veidā un termiņā. Tā bija cīņa par kapitālisma attīstības «prūšu ceļa» labāka varianta uzvaru Vidzemes lauksaimniecībā, lai apslāpētu zemnieku cīņu pret muižniekiem un novērstu valdības reformas. Taču Vidzemes muižniecība, daļēji nostiprinājusies kapitālisma elementu attīstības rezultātā un izmantojot savas privilēģijas un ietekmi Pēterburgā, XIX gs. 40. gados bija pietiekami spēcīga cīņai par sev izdevīgāku kapitālisma attīstības variantu. Ar valdības atbalstu apspieduši zemnieku un topošās buržuāzijas cīņu par revolucionāro kapitālisma attīstības ceļu lauksaimniecībā, kā arī atvairījuši draudus, kas saistījās viņu uztverē ar liberālās muižniecības radikālā pārstāvja G. Budenbroka projektu, muižnieki centās pāriet uz kapitalistisko ražošanas veidu, lēnām pārveidojot muižu saimniecības par kapitalistiskām saimniecībām. Līdz ar to kapitalistiskajā saimniecības sistēmā tika iepludinātas ievērojami lielas vecā feodāli dzimtbūtnieciskā ražošanas veida paliekas. Taču ekonomiskās attīstības, zemnieku šķiru cīņas un valdības politikas spiediena rezultātā Vidzemes konservatīvie muižnieki, sākot ar XIX gs. 40. gadu vidu, arvien vairāk zaudēja savu vadošo vietu. Draudošo briesmu priekšā viņi bija spiesti pakļauties H. Felkerzāma vadīto mērenāko muižnieku uzskatiem un apvienoties ar viņiem cīņai par savas ekonomiskās un politiskās varas saglabāšanu. Kā konservatīvie, tā arī mērenākie muižnieki atzina kļaušu sistēmu par ekonomiski neizdevīgu, atzina, ka ir nepieciešams pāriet uz naudas nomu un pārdot zemi zemniekiem. Taču zemi zemniekiem muižnieku vairākums vēlējās pārdot par cenām, kas stipri pārsniedza pastāvošās zemes cenas, kļaušas viņi gribēja atcelt pakāpeniski pāris gadu desmitu laikā, bet par zemniekiem iznomātām zemēm — saņemt visaugstāko nomas maksu. Šī muižnieku šķiras griba tika noformēta par likumu pēc ilgām debatēm pieņemtajos 1849. g. Vidzemes zemnieku pagaidlikumos.

1849. g. Vidzemes zemnieku pagaidlikumi veicināja kļaušu atcelšanu, naudas nomas ieviešanu un līdz ar to līdzekļu uzkrāšanos saimnieku rokās, kas, izmantojot zemnieku kredītbankas palīdzību, varēja iepirkt sētas un tā sagādāt muižniekiem kapitālus muižu saimniecību pārorganizēšanai uz kapitālisma sliekšņiem. Naudas nomas ieviešana un māju iepirkšana tuvināja kapitalistiskā ražošanas veida uzvaru lauksaimniecībā. Saglabājoties muižu saimniecībām un muižnieku privilēģijām, kapitālisma attīstība Vidzemē norisa pa lēnu, zemniekiem ļoti mocošo «prūšu ceļa» variantu. Tāpēc saprotams, ka zemnieki ar 1849. g. likumiem nebija apmierināti. 1850. g. 11. oktobrī Cēsu apriņķa deputāts Tīzenhauzens ziņoja Vidzemes landrātu kolēģijai, ka 1849. g. likumu zemniekiem neizdevīgais saturs, kuru vēl pastiprina likumu dažu pantu nepareizais tulkojums latviešu valodā, var izraisīt zemnieku

nemierus.⁸⁵ Lai zemniekus samierinātu ar 1849. g. likumiem, muižnieki veica plašus pasākumus, propagandējot labumus, kas zemniekiem it kā tikuši piešķirti ar šiem likumiem, un jo sevišķi t. s. zemnieku rentes banku.⁸⁶

Pat žandarmi Felkerzāma projektu un 1849. g. likumus uzskatīja par konservatīviem. Ziņojot par Felkerzāma projektiem un 1849. g. likumiem savai priekšniecībai, žandarmu pulkvedis Hildebrands rakstīja, ka viņš tos uzskatot tikai par spožu teoriju, kas nesolot labus rezultātus praksē.⁸⁷ Tāpat ilgā gaidīšana uz zemes iepirkšanu īpašumā nevarot būt saprotama ikkatram zemniekam (каждому простолюдину) un varot radīt nemierus. 1856. g. 26. novembrī Hildebrands ziņoja žandarmu šefam kņazam Dolgorukovam, ka 1849. g. likumu «praktiskie panākumi attiecībā uz zemes iegūšanu zemnieku īpašumā man šķiet visai apšaubāmi un jo sevišķi to realizēšana dzīvē plašā mērogā, tāpēc ka muižniekam piešķirta pārāk liela patvaļa kā pārdodamā zemes gabala novērtēšanā, tā arī pārējos noteikumos, kas attiecas uz procentu kārtīgu samaksu no zemnieku puses».⁸⁸ Hildebrands piebilda, ka visus 6 gadus, kopš viņš atrodas Vidzemē, novērojams nepārtraukts zemnieku nemiers par augšā minēto stāvokli, kā arī par zemnieku patvaļīgu izlikšanu no sētām, kas zemniekus noved neapskaužamā stāvoklī. Zemnieku neapmierinātība ar 1849. g. likumiem un muižnieku cīņa pret G. Budenbroka projektu spilgti atsedz Vidzemes muižniecības abu nogrupējumu reakcionāro lomu Vidzemes agrāro attiecību veidošanā XIX gs. 40. gados.

1863. g., gadu pirms savas nāves, Budenbroks, rūpējoties par zemnieku un buržuāzijas neapmierinātības novēršanu, anonīmi izdeva brošūru,⁸⁹ kurā oponenta «Baltische Monatsschrift» VII sējumā publicētajam rakstam, kas prasīja atjaunot muižu iznomāšanu uz 99 gadiem personām, kam juridiski nav tiesību iegūt muižas īpašumā. Budenbroks pareizi norādīja, ka šīs feodālās kārtības atjaunošana neatbilst muižnieku saimnieciskajām interesēm,

⁸⁵ LCVVA, 214. f., 1. apr., 1611. l., 75.—76. lapa.

⁸⁶ Turpat, 217. f., 1. apr., 136. l., 13.—15. lapa.

⁸⁷ «С моей стороны, я всегда почитал систему барона Фелькерзама блестящею теорию, не обещающею большого успеха в практическом применении» (ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 92—98).

⁸⁸ «Практический успех его относительно приобретения крестьянами земли в собственность мне кажется сомнительным и в особенности в применении на деле в обширном размере, именно потому, что помещику предоставлен слишком широкий произвол как в оценке продаваемого участка, так и в прочих условиях, до исправного взноса крестьянином процентов относящихся» (ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 61—72).

⁸⁹ Skizzierte Erörterung über Ausdehnung des gegenwärtigen Güter-Eigentumsbesitz-Rechts auf den Gelehrten-, Exemten- und Bürger-Stand sowie über Verhältnisse und Zeitbedürfnisse der Ostsee-Provinzen, namentlich in Livland. Dorpat 1863.

jo lauksaimniecība, lai to pārvērstu par ienesīgu preču ražošanas nozari, prasa lielus kapitālieguldījumus. Naudu muižu saimniecību pārvēršanai par ienesīgām kapitālistiskām saimniecībām Budenbroks ieteica iegūt, drošāk pārdodot zemi visu nemuižnieku kārtu piederīgajiem. Zemes pārdošana, pēc G. Budenbroka domām, atbilstu muižnieku gan politiskajām, gan arī ekonomiskajām interesēm. Taču muižnieki gandrīz vienprātīgi šos ieteikumus ignorēja.

Būtu nepareizi uzskatīt G. Budenbroku par konsekventu un nesavtīgu cīnītāju par zemnieku labklājību. Patiesībā G. Budenbrokam, cik atļauj secināt pieejamie arhīvu materiāli, piemita daudzi tā laika liberālo muižnieku trūkumi, viņa rīcībā bija nekonsekvences. Tā, 1842. g. februāra landtāgā Budenbroks piebiedrojās tiem apm. 60 konservatīvajiem muižniekiem, kas protestēja pret landmaršala rīcību, kurš pēc apspriedes ar landrātu kolēģiju atzina Felkerzāma uzstādīto jautājumu, vai muižniekam ir tiesības izlikt no sētām visus savas muižas rentniekus, par tādu, kas nobalsojams landtāgā.⁹⁰ 1848. g., pēc sava projekta iesniegšanas ķeizaram, kā redzams no III nodaļas ziņojuma, G. Budenbroks, atsaucoties uz saviem grūtajiem materiālajiem apstākļiem, saņēma uz ķeizara rīkojumu 3000 sudraba rubļu lielu aizdevumu uz 12 gadiem bez procentiem.⁹¹ Neraugoties uz šiem un citiem negatīvajiem momentiem G. Budenbroka rīcībā, viņa projekts peļņa lielāku ievērību Vidzemes XIX gs. 40. gadu agrāro reformu vēstures pētīšanā, nekā tas ir bijis līdz šim.

⁹⁰ R. Staël von Holstein. Baron Hamilkar von Fölkersahm, S. 33—34.

⁹¹ ЦГИАМ, ф. 109, III отд., I экспедиция, д. 385, лл. 40—43.

M. SVARĀNE

KURZEMES UN VIDZEMES ZEMNIEKU SAIMNIECĪBAS XIX gs. 40.—50. GADOS (pēc pagastu arhīvu materiāliem)

XIX gs. 30., 40. un 50. gados preču-naudas attiecību attīstības un t. s. zemnieku «brīvlaides» likumu (1817. g. Kurzemē un 1819. g. Vidzemē) mijiedarbībā izveidojās īpatnēja situācija. Jau XIX gs. sākumā pretruna starp tirdznieciskās zemkopības nemitīgu augšanu un pastāvošo feodāli dzimtbūtniecisko lauksaimniecības ražošanas organizāciju¹ prasīja saimniecības sistēmas pieskaņošanu tirdznieciskās lauksaimniecības interesēm. Valdošā šķira, saglabājot sen savu laiku pārdzīvojušo kļaušu sistēmu, meklēja tai piemērotu zemnieku ekspluatācijas jaunu veidu un formulēja to zemnieku «brīvlaides» likumos. Ar šiem likumiem muižnieki ekspropriēja zemnieku zemi — galveno ražošanas līdzekli, joprojām paturot monopoltiesības uz zemnieku darbaspēku un piešķirot viņiem par to personīgo brīvību, ko Baltijas vācu muižniecība praksē centās padarīt gluži fiktīvu. Zemnieki kļuva vai nu par savu sētu nomniekiem uz muižnieka diktētiem noteikumiem, vai arī par šādu nomnieku kalpiem. No lauksaimniecības zemnieks varēja aiziet tikai tad, ja kļaušu saimniecības vajadzības pēc darba rokām bija pilnā mērā nodrošinātas. Par to valdošā šķira bija gādājusi kā zemnieku likumos, tā arī likumu izskaidrojumos gubernatoru patentēs un iestāžu cirkulāros.²

Tādējādi muižnieku šķira nostiprināja sev zemnieku ekspluatācijas tiesības, neļaujot izvērsties starp ražošanas nozarēm brīvai konkurencei darbaspēka dēļ. Arī pēc «brīvlaides» zemnieku saim-

¹ Latvijas PSR vēsture, I sēj. Rīgā 1953, 324. lpp.

² Likumi Vidzemes zemniekiem doti. Jelgavā 1820, 546. §; Likumu-grāmata par Kurzemes zemniekiem. Jelgavā 1818, 553., 554. §; Vidzemes guberņas valdes 1824. g. 2. apr. patente Nr. 48 un Kurzemes guberņas valdes 1824. g. 11. apr. patente (Latvijas PSR Valsts bibliotēkas lasītava literatūrai par Latv. PSR, B 34, B 340).

niecības bija muižu ekonomiskais piedēklis, kurām bija jāgādā eksistences līdzekļi muižas laukos nodarbinātam kļaušu darbaspēkam. V. I. Ļeņins savā grāmatā «Kapitālisma attīstība Krievijā» kļaušu saimniecībai ir devis klasisku definīciju: «Zemnieku «pašu» saimniecība uz viņiem iedalītās zemes bija muižnieku saimniecības nosacījums, tās mērķis bija nevis zemnieku «nodrošināšana» ar dzīves līdzekļiem, bet muižnieka nodrošināšana ar darba rokām.»³ Muižu arvien plašākā iesaistīšanās iekšējā un ārējā tirgū, agrotehniskie jauninājumi — daudzlauku sistēma, kartupeļu un āboliņa sējumu ieviešana muižu laukos, muižnieku dzīšanās pēc peļņas palielināja zemnieku ekspluatāciju līdz galējai robežai — daļas zemnieku saimniecību ekonomiskai sagraušanai, kas savukārt negatīvi ietekmēja muižu saimniecību tālāko attīstību, kavējot ražošanas spēku augšanu. Tieši šī pretruna bija kļaušu sistēmas krīzes cēlonis, kura kulmināciju aizsniedza apskatāmajā laika posmā un kurai bija raksturīga pretēju elementu — ražošanas spēku evolūcijas un savu laiku pārdzīvojušo ražošanas attiecību diktētās saimniecības degradācijas tendenču cīņa.⁴

Sai pretrīkībām bagātājā laika posmā, kad «brīvlaides» likumi iekonservēja kļaušu saimniecību, atstājot tikai šauru spraugu saimniecības kapitalistiskajai attīstībai, bija jāatrisina kā muižu, tā zemnieku saimniecību tālākajai ekonomiskajai attīstībai kardinālais jautājums: zemnieku patēriņa tipa kļaušu saimniecības pārveidošanās par kapitalistisku saimniecību, kas ražo lauksaimniecības produktus tirgum. Šis process ietvēra sevī kļaušu darbaspēka pārveidošanos par precī un algotā darbaspēka izmantošanu virsvērtības iegūšanai kā muižu, tā zemnieku saimniecībās.

Šā rakstā nolūks ir parādīt minētos procesus Latvijas laukos XIX gs. 40.—50. gados pēc pagastu arhīvu materiāliem. Atšķirībā no daudziem citiem vēstures avotiem pagasta tiesu un valžu fondu galvenā priekšrocība ir tas apstākļi, ka tur saglabātais vēstures materiāls ļauj tieši ielūkoties pagasta sabiedrībā un tās saimnieciskajā dzīvē, atklājot zemnieku ekonomiskos un sociālos nogrupējumus un to veidošanās procesus. Te ir iespējams novērsties no abstraktajiem vidējiem skaitļiem, kas neatklāj attīstības sociālekonomiskās tendences, kā savā laikā to norādīja V. I. Ļeņins.⁵

Ar 1817. g. Kurzemes un 1819. g. Vidzemes zemnieku likumiem Kurzēmē tika nodibināta, bet Vidzemē reorganizēta pagasta tiesa.⁶ Tomēr no XIX gs. 20. gadiem dokumentu saglabājies ļoti maz. Pilnīgākais pagastu arhīvu materiāls atrodams par XIX gs. 40. un 50. gadiem. Latvijas PSR Centrālajā valsts vēstures arhīvā (LCVVA) ir ap 100 pagasta tiesu un 80 pagasta valžu fondu, kas satur

³ V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., 158. lpp.

⁴ Sal. И. Д. Ковальченко. Об изучении мелкотоварного уклада в России XIX века. — История СССР, 1962, № 1, стр. 80.

⁵ Sk. V. I. Ļeņins. Raksti, 3. sēj., 74. lpp.

⁶ Vidzemē pagasta tiesas nodibināja ar 1804. g. zemnieku likumiem, bet laikā no 1804. līdz 1819. g. tiesas sēdēs protokolus nerakstīja.

materiālus arī par laiku pirms 1861. g. Tomēr daudzos fondos ir tikai nedaudz dokumentu un sakarā ar to tie nespēj dot pietiekamu ieskatu pagasta sociālekonomiskajā dzīvē. Liels trūkums pagastu arhīvu materiālam ir arī tas, ka pagastu arhīvu fondi neapmierīgi visu Kurzemes un Vidzemes teritoriju. Ja Vidzemes gubernā pagastu arhīvu materiālu nav tikai par Rīgas apriņķi, tad Kurzemes gubernā pilnīgi trūkst Dobeles, Ventspils un Ilūkstes pilskunga iecirkņu pagastu arhīvu un maz to ir no Bauskas, Jaunjelgavas un Aizputes pilskunga iecirkņu pagastiem. Samērā bagātas vēstures liecības saglabājušās vienīgi par Talsu, Tukuma un Grobiņas pilskunga iecirkņiem. Trūkst samēra arī starp privātmuižu un kroņa muižu pagastu arhīvu fondiem. Kurzemes gubernā visi dokumentiem bagātākie fondi — Kandavas, Grobiņas un Matkules pagasta tiesu arhīvi atspoguļo tikai kroņa zemnieku dzīvi; plašs ir Kurzemes bruņniecībai piederošās Irlavas un ap to grupējošos pagastu tiesas fonds. Tiesiski bruņniecības korporācijas muižu zemnieki bija pielīdzināti privātmuižu zemnieku kategorijai, tomēr praksē viņu stāvoklis bija zināmas atšķirības. Par Kurzemes privātmuižu zemniekiem saglabājušies tikai neliela apjoma fondi. Vidzemē aina ir gluži pretēja — materiālu vairums attiecas uz privātmuižām, kamēr par kroņa zemniekiem ziņas ir tikai četrus pagastu (Grostonas, Mārsnēnu, Lideres un Priekule) fondos.

Svarīga nozīme bija tam apstāklim, ka ar t. s. brīvvaldes likumiem pagastu tiesām ierādīja ne vien pirmās tiesu instances tiesības muižas sūdzībās pret zemniekiem un zemnieku savstarpējās sūdzībās, bet arī samērā plašu administratīvus uzdevumus. Tādējādi pagasta tiesām radās plaša sarakste ar augstāk stāvošajām instancēm — Vidzemē ar draudzes un apriņķa tiesām, Kurzēm ar apriņķa un pilskunga tiesām. Kroņa zemnieku pagastu tiesas saņēma norādījumus un sūtīja atskaites kamerālvaldei, sākot ar 1841. g. — domēju valdei un kroņa īpašumu iecirkņu pārvaldēm. Tāpēc arī pagasta tiesu ienākušos rakstos sastopam gan oriģinālos, gan kopijās augstāko instanču rīkojumus, pavēles, cirkulārus. Plašākais augstāko instanču piesūtīto dokumentu krājums saglabājies Matkules pagasta tiesas fondā.

Pagasta tiesas arhīva galvenais saturs bija tiesas sēžu protokoli, kamēr pagasta valdēm nodeva pagasta kases grāmatas, magazīnas aizdevumu grāmatas, galvasnaudas aprēķinu un maksātāju sarakstus, bāriņu mantas grāmatas. Ienākušie un izejošie raksti, augstākām instancēm sūtītie regulārie un vienreizējie pārskati un atskaites, ražas vērtēšanas tabulas sastopamas kā tiesu, tā valžu fondos, acīm redzot pēc pagasta skrīvera izvēles. Visumā Vidzemē dokumentu sadalīšanā starp pagasta tiesu un valdi vairāk ievērota zināma sistēma, turpretim Kurzēm lielākā dokumentu daļa ietilpināta pagasta tiesu fondos, mazākā — pagasta valžu fondos.

Pagasta tiesu protokolu rakstīšanas veids Vidzemē un Kurzēm bija dažāds. Vidzemē tiesas sēžu protokolus rakstīja latviešu valodā biežās caurauklotās grāmatās hronoloģiskā secībā. Tas ļauj ātri konstatēt, cik tipiski ir dati attiecīgā laika posmā, turpretim grūti iegūt pārskatu par kādu atsevišķu lietu, jo ieraksti izkaisīti pat pa vairākām grāmatām un, ja kāda grāmata ir pazudusi, tad nav iespējams pilnīgi izsekot atsevišķiem procesiem. Kurzemes pagasta tiesu sēžu protokoli rakstīti vācu valodā. Tur nozīmīgākās sūdzības sakopotas atsevišķās lietās, kurās ietilpst arī sarakste ar augstākām instancēm, ja sūdzībai sekojusi pārsūdzība. Tas ievērojami atvieglo iepazīšanos ar katru lietu, bet, studējot šādas materiālus, grūti uztvert, cik šie fakti raksturīgi kādam laika posmam. Līdztekus atsevišķajām lietām visus pagasta tiesas sēdes apskatītos jautājumus konceptīvi ierakstīja tiesas žurnālā. Bet šādu žurnālu saglabājies ļoti maz — Matkules pagasta tiesas fondā par trim gadiem,⁷ Kandavas pagasta tiesas fondā — par vienu gadu.⁸ No šiem žurnāliem varam spriest par tiesas darbības apjomu, atsevišķu faktu tipiskumu, tomēr lietas būtība ieraksta īsuma dēļ bieži paliek neizprasta.

⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 793.—795. lieta (1847.—1849. g.).

⁸ Turpat, 1034. f., 1. apr., 152. l. (1846. g.).

Materiāliem bagāto pagasta tiesu fondu dokumentus var grupēt šādi, ņemot vērā apskatāmo tematu:

1) protokoli, kur fiksēta zemnieku sētu valdītāju maiņa (kroņa pagastos protokolēja kā zemnieku izlikšanas gadījumus, tā arī māju labprātīgu nodošanu pēcnācējiem vai citām personām). Šo dokumentu ziņu apjoms bija atkarīgs no skrīvera. Visrūpīgāk sastādīti ir Grobiņas pagasta tiesas saimnieku izlikšanas protokoli. Privātmuižas saimnieku maiņas ieprotokolēšana nebija obligāta, muižnieks to lika izdarīt pēc sava ieskata un vajadzības, sevišķi, ja bija šaubas, vai jaunais saimnieks neatteiksies no noslēgtā mutiskā līguma;

2) pēc satura iepriekšējai grupai tuvas ir māju reklamāciju lietas. Tās attiecas tikai uz kroņa muižām, kur bijušo saimnieku pēcnācēji pieteica tiesības uz citas ģimenes rokās pārgājušām sētām. Dokumentu vairums ir no XIX gs. 50. gadiem, bet ir arī ziņas par saimnieku maiņu iepriekšējos gadu desmitos;

3) mantojuma un aizgādības lietas, kurās konstatēta zemniekam personīgi piederošā manta. Tajās var būt priekšstatu par saimnieka un kalpu mantas stāvokļa atšķirību un tās pieaugumu, nostiprinoties kapitalisma elementiem zemnieku saimniecībās;

4) muižas sūdzības par zemniekiem (kā par saimniekiem, tā arī par kalpiem) — par klausu nepildīšanu, nepaklausību, pretošanos; šie dokumenti atspoguļo zemnieku cīņu pret jauniem nomas noteikumiem, kā arī zemnieku ierosinājumus ieviest klausu nomas vietā naudas nomu. Tā kā zemnieki par muižniekiem pagasta tiesās nedrīkstēja sūdzēties, zemnieku cīņa pret muižniekiem netieši izpaūžas muižas sūdzībās un augstāko instanču rīkojumos pagasta tiesai par ziņu sniegšanu vai arī par zemnieku nopratināšanu sakarā ar sūdzībām augstākajās instancēs;

5) kalpu sūdzības par saimniekiem, un otrādi, kuru skaits sevišķi pieaug līdz ar kapitalisma elementu attīstību.

Ļoti labi, ja tiesu protokolus papildina avotu materiāls, kas glabājas pagasta valžu fondos. Šajos fondos ir atrodami saimniecību saraksti ar dažādām atzīmēm par magazīnas aizņemto labību, parādiem, lopu skaitu u. c. Tomēr šādu gadījumu nav daudz. Piemēram, ir saglabājies ļoti vērtīgais Kalnamuižas (Vidzemes privātmuiža) pagasta valdes fonds, bet par šo pagastu nav savukārt materiālu, kas parasti glabājas pagasta tiesas fondā. Vienīgi Jaunraunas, Smiltenes, Alsviķu, Kandavas un Matkules pagastu fondos atrodami plašāki abu veidu materiāli.

Viens no nozīmīgākajiem pagasta valžu dokumentiem ir magazīnas aizdevumu grāmatas, kas sastopamas kā par kroņa, tā privātmuižu pagastiem. Svarīgākie ir tie ieraksti magazīnu grāmatās, kas rāda katras atsevišķas zemnieka saimniecības labības parādu bilanci.

Lielu interesi izraisa kā pagasta tiesu, tā pagasta valžu fondos atrodamās ražas vērtēšanas tabulas, kas galvenokārt ir tikai kroņa pagastu arhīvos. Tās sniedz datus par attiecīgā pagasta zemnieku saimniecību tirumu platību un par paredzamo labības ražu. Bieži šais tabulās ir minēti arī zemnieku parādi magazīnai un nepieciešamais labības aizdevums pavasarī.

Saskaņā ar likumiem un instrukcijām ražu katru gadu novērtēja pagasta tiesas pārstāvji kopā ar muižas pārvaldes pilnvarotu personu un saimnieku.⁹ Šī komisija konstatēja, kāds grauds katrai labībai paredzams izkuļot; skrīveris to vēlāk aprēķināja puros vai četvertēs un ierakstīja attiecīgajos pārskatos. Ražas vērtēšanas tabulas neuzrāda faktisko izkūlumu, sevišķi tāpēc, ka nevarēja paredzēt ražas novākšanas apstākļus, tāpēc bija gadījumi, kad zemnieki izkūla daudz mazāk, nekā bija paredzēts, kā, piemēram, 1845. g. Matkulē.¹⁰ Tomēr mums citu avotu trūkuma dēļ jāpieņem, ka visumā ražas vērtēšanas tabulas aptuveni atspoguļoja faktisko ražu. Ja kāds saimnieks savu labību neļāva vērtēt, viņam tai gadā nebija tiesību saņemt no magazīnas labības aizdevumu. Kurzemē aizdo-

⁹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 554. l., 29.—30. lapa.

¹⁰ Turpat, 551. l., 44.—45. lapa.

damās labības daudzumu noteica pēc vērtēšanas tabulās paredzētā ražas apjoma. Par nepareizu ražas novērtēšanu Kurzemes kroņa saimniekiem bija tiesības sūdzēties saskaņā ar domēņu valdes 1843. g. 25. janvāra cirkularu.¹¹ Hronoloģiski pilnīgākais ražas vērtēšanas tabulu krājums saglabājies Matkules pagasta tiesas fondā.

Sevišķi noderīgi vēstures pētniecībai ir pagastu arhīvos samērā reti sastopamie pārskati par zemnieku inventāru un parādiem, kas apraksta visas pagasta saimniecības un vispilnīgāk raksturo zemnieku saimniecību ekonomisko potenciālu. Šie dokumenti sastādīti tikai atsevišķos gadījumos, piemēram, sakarā ar ierosinājumu pāriet uz naudas nomu, tāpat sakarā ar sūdzībām pret muižu nomniekiem.

1. ZEMNIEKU SAIMNIECĪBU APJOMS

Noteicot zemnieku saimniecību ekonomisko potenciālu, kam ļoti liela nozīme jautājuma pētišanai par kapitalisma elementu pieaugumu, vispirms jānoskaidro saimniecību lielums kā viena pagasta robežās, tā arī, salīdzinot vairākus pagastus. Līdzšinējā historiogrāfijā ir norādījumi par zemnieku sētu caurmēra lielumu, bet nav mēģinājumu grupēt sētas pēc lieluma. Tomēr sargrupēt tās pēc lieluma ir ļoti svarīgs uzdevums, jo lauksaimnieciskā ražošana norisinājās nevis caurmēra, bet konkrētās dažāda lieluma saimniecībās. Pēc pagastu arhīvu dokumentiem ir iespējams šo robu aizpildīt, kaut arī tikai par dažiem pagastiem. Tā kā zemnieku saimniecību apjomu Kurzemē un Vidzemē izteica dažādās vienībās, tad šis jautājums jāapskata atsevišķi katrai guberņai.

Vidzemē zemnieku saimniecības teorētisko vērtību, par kuru zemnieki pildīja kļaušas un deva naturālās nodevas, kopš XVII gs. izteica arklos un dālderus.¹² Novērtējums dālderus saglabājās vēl pat XIX gs. otrajā pusē, jo pāreja uz platības mēru — desetīnu (1 desetīna — 2,94 pūrvietas) notika tikai pamazām. XVIII gs. otrajā pusē vairums Vidzemes zemnieku sētu bija $\frac{1}{4}$ vai $\frac{1}{8}$ arkla lielas.¹³ Par XIX gs. pirmo pusi A. Tobīns devis divus caurmēra skaitļus zemnieku sētu lielumam. Viņš uzskata, ka XIX gs. pirmajos divos gadu desmitos zemnieku sētas vidējais lielums bija 19 dālderu, bet 40. gados — tikai 15 dālderu.¹⁴ Ceturtdaļarkla (20 dālderu) saimniecība bija vidēja lieluma zemnieka sēta, kamēr astotdaļarkla jeb asmītnieka saimniecība uzskatāma par siksaimniecību, kurā pēc 1819. g. Vidzemes zemnieku likumiem (30. §) bija jāizsēj vismaz 6 pūri vasarāja sēklas.

Atšifrēt dālderus izteikto saimniecību īsto saturu ir grūti, jo sakarība starp sējas platību un vērtību dālderus visā Vidzemē

¹¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 552. l., 29. lapa.

¹² Pēc 1804. g. Vidzemes zemnieku likumiem arklā bija 80 dālderu.

¹³ M. Stepermanis. Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.—1784. Rīgā 1956, 8. lpp. (Šai laikā arklu iedalīja 60 dālderus).

¹⁴ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I. Berlin 1899, S. 419.

nebija vienveidīga, bet ziņas par to sētu sējumu platību, par kurām zināma vērtība dālderis, ir saglabājušās tikai atsevišķos nedaudzos gadījumos.

«Latvijas PSR vēstures» I sējumā pieņemts, ka $\frac{1}{4}$ arkla lielai saimniecībai parasti bija 10 pūrvietu aramzemes katrā laukā.¹⁵ Tieši šādas attiecības atzīmētas Mārsnēnu pagasta «Junkuriņu» mājās.¹⁶ Līdzīgs stāvoklis bija Kaives (privātmuiža) «Jaunšķeperu» 33 $\frac{1}{4}$ dāldera saimniecībā, kur saimniekam pieprasīja atstāt rudzu lauku 16 pūrvietu apmērā.¹⁷ Citos pagastos ir svārstības kā vienā, tā otrā virzienā. Stalbes pagasta «Ežu» mājās, kas bija novērtētas uz 20 dālderiem, muižas pārvalde pieprasīja, lai ar rudziem būtu apsētas 14 $\frac{1}{2}$ pūrvietas, «Mucenieku» 37 dālderu mājās minēti 26 pūri rudzu sējuma.¹⁸ Turpretim Grostonas kroņa pagastā novērojama pilnīgi pretēja parādība. Seit gan nav saglabājušās ziņas par visu zemnieku saimniecību vērtību, bet mums zināmās septiņpadsmit saimniecības svārstās starp 17 un 25 dālderiem. Visās 69 Grostonas saimniecībās ziemājus sēja no 5 līdz 8 pūriem.¹⁹

Tā kā gan klaūšas, gan naudas nomu zemnieki kārtoja saskaņā ar saimniecības vērtību dālderis, tad dažādās attiecībās starp saimniecības novērtējumu dālderis un sējumu platību atspoguļojas zemnieku ekspluatācijas dažādā pakāpe kā atsevišķos pagastos, tā arī atsevišķās sētās. Saimniecības dālderu vērtībā bez sējumu daudzuma bija jāņem vērā arī zemes labums, bet arī tas tika darīts ne visur. Piemēram, zemes labumu, novērtējot saimniecības, neievēroja Grostonā, kur, kā būs redzams tālāk, zemnieku tīrumi bija noplicināti un izsūkti līdz pēdējam. Kaut arī pilnīgi vienāda vērtība dālderis raksturo dažādu saimniecību ekonomisko potenciālu, tomēr no šā saimniecību vērtības izteiksmes veida nevar atteikties, jo, neraugoties uz novirzēm, tas ļauj savstarpēji salīdzināt zemnieku saimniecības un grupēt tās sīkās, vidējās un lielsaimniecībās.

Jautājums par zemnieku saimniecību lielumu un tā izmaiņām bija cieši saistīts ar pušelnieku institūtu, kas konstatējams Latvijas vēstures avotos kopš XV gs.²⁰ Pušelnieku stāvokli XIX gs. pirmajā pusē no juridiskā viedokļa analizējis latviešu buržuāziskais vēsturnieks B. Ābers, konstatējot divus pušelnieku tipus: 1) līdztiesīgus saimniekus, kas dalīja zemnieka sētai piederīgos laukus vai ražu uz pusēm, pie kam katrs pušelnieks patstāvīgi kārtoja saistības ar muižu, un 2) kalpu tipa pušelniekus, kam nebija sava līguma ar muižu, bet kas algā saņēma pusi no kopīgās saimniecības ra-

¹⁵ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 402. lpp.

¹⁶ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 81. lapa.

¹⁷ Turpat, 6071. f., 1. apr., 11. l., 31.—32. lapa.

¹⁸ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 145. un 66. lapa.

¹⁹ Turpat, 908. f., 1. apr., 57. l., 27. lapa; 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—2. lapa.

²⁰ Latviešu konversācijas vārdnīca, 17. sēj. Rīgā 1938, 84571. slejā.

žas.²¹ Padomju vēstures zinātne nevar apmierināties tikai ar jautājuma juridiskās puses izpēti. Pušelnieku stāvokļa juridiskajās atšķirībās faktiski atspoguļojās ekonomiskās atšķirības un bieži vien pušelniecības attīstības divi posmi. Zemnieku sētas dalīja savā starpā gan divi radnieki, gan — kļaušu pildīšanas nespējas gadījumos — divas svešas personas. Pēdējais gadījums bija raksturīgs tieši kļaušu sistēmas krīzes posmam, kad ekonomiski novājinātā saimniecībā par pušelnieku iesaistīja svešu personu, dažreiz arī radnieku, kas mājās ienesa papildinventāru, uzņēmās pildīt pusi kļaušu un neražas gados apgādāja mājas kaut vai nelielā mērā ar sēklu vai pārtiku.²² Kalpu tipa pušelnieki minēti pagasta tiesā noslēgtajos līgumos,²³ kā arī dokumentos par prāvām sakarā ar šiem līgumiem, it īpaši, ja saimnieks bija pārvarējis kritisko stāvokli²⁴ vai arī pieņemtais pušelnieks bija galīgi zaudējis cerību tikt par patstāvīgu saimnieku.²⁵

Pēc dažādiem saimniecību sarakstiem redzams, ka kādreizējās arkla vai pusarkla sētas bija kļuvušas par viena nosaukuma māju grupām ar 4—8 saimniecībām, pie kam dažās grupās saimniecību

²¹ B. Åbers. Vidzemes zemnieku stāvoklis 19. gs. pirmā pusē. Rīgā 1936, 245., 247., 252. lpp.

²² Jaunraunas «Andracēnu» saimnieks Jānis 1833. g. intensīvi meklēja pušelnieku. Viņš sūdzējās pagasta tiesai, ka saderējis Gāles Andžu uz māju trešo daļu, bet tas nenāk, jo nav atsacījies līdzšinējam saimniekam. Velāk Jānis nomāja «Andracēnus» kopā ar pušelnieku Andžu Nagliņu uz 6 gadiem; saimniecības ēkas sadalīja, abiem kopīga palika tikai rija (LCVVA, 939. f., 1. apr., 22. l., 40.—41. lapa). Savukārt Kaives pagasta «Spilvēnu» ceturtnieks Kaspars Kažociņš 1832. g. pieņēma savā sētā Vecpiebalgas Pēteri Bērziņu ar ģimeni, kas ienesa mājās 5 pūrus kartupeļu, $\frac{1}{3}$ pūra kaņepju sēklu, $\frac{1}{3}$ pūra pupu, $\frac{1}{3}$ pūra zirņu, $\frac{1}{2}$ pūra linsēklu, $\frac{1}{2}$ pūra miežu un aizdeva saimniekam 6 rubļus sudrabā. Kažociņš apsolīja ņemt jauno Bērziņu par dēlu, bet, kad mājās atkal pietrūcis ko ēst, Kažociņš mēģināja no Bērziņiem atraisīties. Pagasta tiesa tomēr nolēma, ka mājas jāvalda abiem uz pusēm (turpat, 6071. f., 1. apr., 3. l., 30.—31. lapa).

²³ Priekuļu kroņa pagasta «Mazeicēnu» saimnieks Mārcis Eicēns saderēja par kalpiem Jāni Andersonu un Lauri Petrēnu, izdodot šiem dienestniekiem pusmājas zemi, ko viņš bija saņēmis no Pētera Sarkana. Par to viņiem bija jāmaksā rentes nauda «kroņa kalpošanas un došanas, kas uz tās pusmājas iznāk. Viņiem pieder visa ienākšana no tās pusmājas...» (LCVVA, 1156. f., 1. apr., 166. l., 3. lapa).

²⁴ Kaives pagasta «Kalna Kulmu» saimnieks Miķelis Stāls 1846. g. pagasta tiesā noslēdza līgumu ar Ansi Franci, pieņemot to par pušelnieku uz atlikušajiem 10 nomas līguma gadiem. Tirumi bija sadalīti, saime katram sava, katrs apņēmas ņemt aizdevumus no pagasta magazīnas uz sava vārda. 1849. g. Stāls par spīti pagasta tiesas aizliegumam pušelnieku padzina, sakarā ar ko pēdējais savukārt nekārtoja magazīnas parādu (LCVVA, 6071. f., 1. apr., 6. l., 15. lapa; 10. l., 23. lapa; 11. l., 66. lapa).

²⁵ Jaunraunas pagasta saimnieks Krišs Gudre 1853. g. sūdzēja «trekliniekus» Mārci Jansonu un Mārci Ceriņu, kam bijusi trešā daļa aramzemes, pļavu un dārza, bet tagad viņi «nogājuši» un negribot dot muižai trešdaļu zoss un auna (LCVVA, 939. f., 24. l., 68. lapa). 1859. g. šī paša pagasta «Danku» saimniekam Mārcim Stumbram viņa bijušais pušelnieks Jānis Vasks atbildēja, ka viņam nesot sava līguma ar muižu, Stumbrs viņu turējis kā «dienestnieku», tāpēc arī naurālījas muižai nadošot (turpat, 25. l., 47. lapa).

Saimniecību sadalījums pēc vērtības dālderis dažos

Pagasts	Gads	Viena nosaukuma māju grupu skaits	Saimniecību skaits	Vērtība					
				5—9		10—14		15—19	
				skaits	%	skaits	%	skaits	%
Jaunraunas	1855.	29	67	2	3,0	13	19,5	47	70,0
Stalbes	1853.	26	37	—	—	4	10,8	13	35,1
Kalnamižas	1853.	39	114	10	8,7	44	38,6	42	36,8
Kolbergas	1850.	31	69	4	5,8	40	58,0	20	29,0
Mārsnēnu	1855.	32	62	15	24,2	12	19,3	22	35,5

skaits bija stabils, turpretim citās bieži mainījās. Gatartā, Kolbergā, Lāzbergē un dažās citās vietās šīs māju grupas sauca par ciemiem,²⁶ lai gan tām nebija ciemiem raksturīgās iekārtas ar ciema vecāko utt. Tomēr vēl XIX gs. pirmajā pusē dažos pagastos regulāri pārdalīja laukus un pļavas,²⁷ no kā paši saimnieki centās atbrīvoties, norobežojot patstāvīgus tīrumus, vēlāk arī pļavas,²⁸ tāpat galīgi nodalot ēkas.²⁹

Zemnieku sētu dalīšanās apskatāmajā laika posmā visā Vidzemē norisinājās ar dažādu intensitāti, tāpēc visos pagastos attiecības starp dažāda lieluma saimniecībām nebija vienādas. Tomēr ar šīm attiecībām lietderīgi iepazīties, jo tās zināmā mērā raksturo kāda pagasta vai rajona vispārīgo ekonomisko attīstību.

1. tabulā sniegts Vidzemes 5 pagastu (Jaunraunas,³⁰ Stalbes,³¹ Kalnamižas,³² Kolbergas,³³ Mārsnēnu³⁴) zemnieku sētu dālderis

²⁶ LCVVA, 1134. f., 1. apr., 1216. l., 82. lapa; 1218. l., 17. lapa.

²⁷ Ilzenes pagasta «Sloku» pušelnieki P. un R. Kundrāti 1858. g. nolēma, ka vēl trīs gadus viņi mainīs papuves, bet tad «grunts tīrumi» paliks katram savi (LCVVA, 915. f., 1. apr., 1. l., 57. lapa). Kolbergas pagasta «Bundzenes» ciema četri saimnieki 1851. g. pārdalīja pļavas (turpat, 3342. f., 1. apr., 105. l., 10. lapa).

²⁸ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 105. l., 109. un 181. lapa; 1854. un 1857. g. Kolbergas pagastā.

²⁹ Jaunraunas «Vectirziežos» 1832. g. vienā dzīvojamā ēkā dzīvoja pat trīs pušelnieki. Novērtējot viņu nekustamo inventāru, atzina, ka rovis, priekšīņu durvis, rijas durvis un logi pieder visiem trim (LCVVA, 939. f., 1. apr., 22. l., 31.—32. lapa). Kolbergā 1854. g. ēkas galīgi nodalīja divi no sešiem «Bundzenes» ciema saimniekiem Juris Viksne un Jekabs Kalns, kas līdz tam dzīvoja viena rija. 1855. g. tā paša pagasta «Vīsikuma» divi saimnieki nolēm griezt uz pusēm istabu ar 4 stikla logiem, 6 durvim, 1 krāsni, 30 naglām (turpat, 3342. f., 104. l., 81. lapa; 105. l., 109. un 118. lapa).

³⁰ LCVVA, 940. f., 1. apr., 452. l.; 182. l., 8.—9. lapa.

³¹ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 151. lapa; 6. l., 98. lapa.

³² Turpat, 4249. f., 1. apr., 84. l., 4.—5. lapa.

³³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 75., 76., 81., 82. lapa.

³⁴ Turpat, 1086. f., 1. apr., 178. l., 4. lapa.

Vidzemes pagastos XIX gs. 50. gados

dālderis									
20—24		25—29		30—39		40—50		nezināma	
skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
3	4,5	—	—	—	—	1	1,5	1	1,5
6	16,3	—	—	13	35,1	1	2,7	—	—
4	3,5	2	1,8	2	1,8	1	0,9	9	7,9
4	5,8	—	—	—	—	—	—	1	1,4
13	21,0	—	—	—	—	—	—	—	—

izteiktais lauksaimnieciski izmantojamo zemju apjoms XIX gs. 50. gados. Valkas apriņķa Kalnamuižas un Kolbergas pagasti atradās Vidzemes nomalē, kamēr Cēsu apriņķa Stalbes, Jaunraunas un Mārsnēnu pagasti — Vidzemes centrālajā rajonā, kuru XIX gs. vidū A. Hīks³⁵ nosauca par turīgu apgabalu.

Kolbergā zemnieku saimniecības bija sadrumstalotas tiktāl, ka gandrīz $\frac{2}{3}$ to bija 5—14 dālderu lielas. Lielais vairums saimnieku bija asmitnieki. Lielāku saimniecību (25 un vairāk dālderu vērtībā) Kolbergā nebija nemaz.

Kalnamuižā bija sastopamas visiem tipiem piederīgas saimniecības, tomēr arī šeit 47,3% bija sīksaimniecības, 40,3% — vidējās un tikai 4,5% — lielsaimniecības. Spriežot pēc saimniecību inventāra, pēdējai grupai var pieskaitīt vēl četras saimniecības no tām, kuru vērtība dālderis nav zināma.

Jaunrauna 1855. g. — pēc tam kad 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā bija notikusi sīko pušelnieku saimniecību apvienošana — bija tipisks vidējo saimniecību pagasts. Turpretim Stalbē 37,8% saimniecību bija lielsaimniecības: no 26 sētām šeit 23 bija 30—48 dālderu vērtībā.³⁶

Mārsnēnu kroņa pagastā ievērojami vairāk nekā citos pagastos bija 5—9 dālderu saimniecību, kas bija pat mazākas par 1849. g. pagaidu likumā paredzēto saimniecību minimālo lielumu — $\frac{1}{12}$ arkla. Tomēr 21% saimniecību šai pagastā bija paprāvas vidējās saimniecības.

Ja sīkās saimniecības dalīja vēlreiz uz pusēm, tām, dabiski, nebija nekādu izredžu kļūt par preču ražotājām tirgum. Tā, Ilzenes pagastā 1846. g. četri brāļi Apsītes sadalīja kopīgo saimniecību

³⁵ [A. Hueck.] Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig 1845, S. 181—183.

³⁶ Stalbes sētās parasti bija viens vai divi saimnieki, pie tam pušelnieku saimniekošana bieži nebija ilgstoša. Tikai dažās sētās un arī uz zināmu laiku bija 3—4 pušelnieki.

divās daļās; sadalot arī saimniecības lopus (2 zirgi, 1 kumeļš, 4 liel-
lopi, 1 tele), izveidojās divas vien zirga saimniecības.³⁷

Saprātīgākajiem muižniekiem bija skaidrs, ka saimniecību par-
celēšana ir ekonomiski bīstama parādība. Drustu muižas īpašnieks
A. Hāgemeisters 1852. g. norādīja uz saimniecību sadrumstalo-
šanas negatīvo nozīmi.³⁸ Arī paši zemnieki pušelnieku saimniecības
uzskatīja par vienu no zemnieku ekonomiskā pagrimuma cēloņiem.
Par to liecina 1841. g. Jaunpiebalgas tiesas vīru iesniegtais lūgums
apriņķa deputātam A. Hāgemeisteram sakarā ar izceļošanas kus-
tību: «Mēs, tiesas vīri, būtu labprāt to redzējuši, kad no mūsu valsts
visi pušelnieki izietu, būtu i grāfam Lielam Kungam labi pilnīgi
saimnieki.»³⁹

1850. g. savas mājas uzteica 25 Grostonas kroņa pagasta saim-
nieki, paziņojot, ka divi saimnieki nevarot pastāvēt vienās mājās,
sevišķi pļavu un ganību trūkuma apstākļos.⁴⁰ Šie saimnieki no sa-
vām sētām neaizgāja, masveida māju uzteikšana tika pielietota vie-
nīgi kā līdzeklis cīņā par apstrādājamā zemes gabala palielināšanu.

Kā Jaunraunā, tā Stalbē muižas pārvalde neveicināja, bet drīzāk
centās aizkavēt sētu dalīšanu. 1864. g. Jaunraunas muižas pārvalde,
izziņojot māju pārdošanu, norādīja: «Kurā mājā vairāk nekā viens
saimnieks un caur to robežas par knapām palikušas, vienam vajag
iziet, lai tā zeme atkal tiktu savienota kopā.»⁴¹

Tomēr daudzos gadījumos muižas attieksme pret saimniecību
parcelēšanu bija pretēja vai labākā gadījumā neitrāla. Kolbergas
pagastā saimniecību dalīšana starp radniekiem turpinājās vēl
60. gados: 1863. g. konstatēti trīs šādi gadījumi, 1864. un 1865. —
pa vienam.⁴² Ilzenē 1860. g. muižas pārvalde apstiprināja «Čonku»
Jāni Ruigu 6¼ dālderā saimniecībā «ar savu karbu par saimnieku
pie sava vārda. Tās mājas kā vajadzīgs uz pusi šķirt.»⁴³ Muiža
izmantoja pušelnieku saimniecības, lai zemniekiem kaut nedaudz
palielinātu kļaušas. 1860. g. Kolbergas muiža četriem «Lauru» saim-
niekiem, no kuriem līdz šim katrs klausīja par 13 dālderiem, pielika
klāt piekto daļinieku, pie kam uz priekšu katram bija jāpilda kļau-
šas par 11 dālderiem.⁴⁴

Pieļaujot saimniecību sadrumstalošanu, muižas vēl pastiprināja
jau tā spēcīgās degradācijas tendences atsevišķos pagastos —

³⁷ LCVVA, 915. f., 1. apr., 1. l., 17. lapa.

³⁸ A. Hāgemeisters. Manai mīļai Gatartas un Jaundrustu valstij.
Rīgā 1852, 8.—9. lpp.

³⁹ J. K r o d z n i e k s. Zemnieku nemieri 1841. g. Rīgā 1922, 41. lpp.

⁴⁰ LCVVA, 908. f., 1. apr., 58. l., 1.—3. lapa.

⁴¹ Turpat, 939. f., 1. apr., 26. l., 32.—33. lapa.

⁴² Turpat, 3342. f., 1. apr., 107. l., 72., 93. lapa; 108. l., 26. lapa.

⁴³ Turpat, 915. f., 1. apr., 2. l., 74. lapa.

⁴⁴ Turpat, 3342. f., 1. apr., 106. l., 64. lapa. — 1845. g. «Akaviņas» sētas
kļaušas pēc sadalīšanas palielināja no 18 uz 20 dālderiem (turpat, 103. l.,
54. lapa).

ūtrupes, postažas. Muižnieku lielum lielais vairums neapzinājās savas rīcības sociālekonomiskās sekas, bet rīkojās acumirkļa izdevīguma dēļ vai ļaudamies maldīgajai cerībai ar saimniecību sadrumstalošanu paildzināt kļaušu sistēmas pastāvēšanu.⁴⁵

Citāds bija stāvoklis, sadalot lielās saimniecības, kā, piemēram, Stalbē. Tur jaunās saimniecības apjoma ziņā uzskatāmas par dzīvesspējīgām, tomēr arī tad sētu dalīšana starp divām svešām personām pauda saimniecības ekonomisko pagrimumu. Izsekojot sētu dalīšanu Stalbes pagastā 50. gados un 60. gadu sākumā, var konstatēt, ka no 16 zināmiem sētu dalīšanas gadījumiem septiņos pušelnieki bija radi, deviņos — svešas personas.

Tomēr savos pamatos saimniecību dalīšanās process nebija atkarīgs no muižas, bet gan no kļaušu sistēmas krīzes dziļuma, t. i., no to zemnieku skaita, kam bija saimniecībai nepieciešamais inventārs, kas to nebija pazaudējuši nesamērīgi smagajos kļaušu darbos, neražās gados un lopu sērgās vai vēlākos gados, maksājot pieaugošo naudas nomu. Lai gan Stalbes muiža netiecās sadrumstalot zemnieku saimniecības, 60. gadu sākumā sadalījās 3 liel-saimniecības, izveidojot 6 vidējas saimniecības.⁴⁶

Visumā Vidzemes centrālajā rajonā jau kopš 40. gadu beigām un 50. gados novērojamas atveseļošanās tendences, apvienojot agrāk sadalītās pušelnieku saimniecības. Mūsu apskatāmajos pagastos tas visspilgtāk redzams Jaunraunā. 30. un 40. gados tur bija daudz sīko saimniecību — viena nosaukuma māju grupā bija 4, 5 un pat 7 daļinieku saimniecības. No 1844. līdz 1890. g. kļaušu sistēmas likvidācijas un kapitālisma uzvaras ietekmē notika saimnieku noslāņošanās process: daļa nespēja savas sīkās saimniecības noturēt, viņu mantu izūtrupēja vai arī viņi aizgāja uz citu pagastu. Šo saimniecību zemes gabalus pārņēma tie daļinieki, kuru rokās bija pilnīgāks inventārs. Tādējādi Jaunraunā izveidojās spēcīgākas vidējās saimniecības. Labāku inventāru Jaunraunas un apkārtnes pagastos varēja iegādāties tie saimnieki, kuri plaši piekopa blakus nodarbes — amatniecību, mājrupniecību u. c. dažādus peļņas darbus. Māju iepirkšanas laikā pēc 1860. g. norisinājās saimniecību tālāka apvienošanās (2. tab.).⁴⁷

2. tabulā atspoguļotajā pagastā saimnieku skaita samazināšanos nav radījusi zemnieku zemes pievienošana muižai.

⁴⁵ 1849. g. Vidzemes zemnieku pagaidu likumos noteiktais zemnieku saimniecības minimālais lielums — $\frac{1}{12}$ arkla — «Latvijas PSR vēstures» I sējumā (417. lpp.) novērtēts kā H. Felkerzāma vadītā muižnieku grupējuma piekāpšanās kļaušu nomas konsekvantajiem aizstāvjiem.

⁴⁶ «Kuku» mājās (36 dāld. 85 gr.) 1866. g. saimniekoja 2 Mauriņi, Stalbes «Klāmaņos» (34 dāld.) — Jēk. Pogulis un Miķ. Eizenšteins, «Vecstārstos» (48 dāld.) — Mārt. Zemmars un Mārt. Freimanis (LCVVA, 1219. f., 1. apr., 6. l., 98. lapa).

⁴⁷ LCVVA, 940. f., 1. apr., 189., 402., 447., 452. lieta.

Saimnieku skaits Jaunraunas pagasta 29 viena nosaukuma sētu grupās

1844. g.	1846. g.	1855. g.	1860. g.	1869. g.	1890. g.
82	77	67	65	61	54

Dokumentos vērojama sadalīto saimniecību areāla pakāpeniska koncentrēšanās arvien mazāka saimnieku skaita rokās. No saimniecību sarakstiem laikā no 1869. līdz 1890. g. izzuda vienīgi «Būkas» mājas un «Grauzes» pūsmājas.

Līdzīgi procesi vērojami arī citos pagastos, tikai attiecībā uz tiem nav saglabājušies dokumenti par tik plašu laika posmu. Bērzaunē XIX gs. pirmajā pusē zemnieku sētas bija sadalītas tik sīkās daļās, ka saimniecību apzīmēja ar 4 vārdiem (piemēram, «Rein Sņikerēn vec Andž» māja, saimnieks Pēteris Griežmanis⁴⁸). Laikā no 1850. līdz 1856. g. šē konstatējami 13 saimniecību apvienošanas gadījumi.⁴⁹ Gatartā ap 1860. g., kad tās dzimtkungs bija izšķīries galīgi pāriet uz naudas nomu, pēc muižas un pagasta tiesas iniciatīvas no mājām izlika 3 vājākos pussaimniekus, atdodot visu saimniecību spēcīgākajiem, tādā ceļā no 6 saimniecībām izveidojot 3. Palikušo saimnieku rocība ne vienmēr bija pietiekama. Lai «Lībiešu» Spricis Lapiņš pēc Mika Dandena izlikšanas spētu saimniekot pilnā māju platībā, viņam bija jāaizņemas 103,25 rubļus no Vecdrustu muižas vēvera Spriča Ņeira; parāda atdošana bija saistīta ar grūtībām.⁵⁰ Arī Grostonā izputējušo daļinieku tūrumus atdeva viņu pušelniekiem; šai noplicinātajā pagastā pēc tam sējumi sašaurinājās un radās postažas (sk. 21. tabulu 117. lpp.).

Stalbē māju dališanas un atkalapvienošanas procesā nevar izsekot tik raksturīgai attīstības līnijai. Tāda arī nevarēja būt, jo Stalbē pirms apskatāmā perioda nebija notikusi saimniecību sadrumstalošana tik plašā veidā. Pusarkla saimniecības šeit visintensīvāk dalīja tieši 50. gados (3. tab.).⁵¹

3. tabula

Saimnieku skaits Stalbes 26 viena nosaukuma sētu grupās

1850. g.	1851. g.	1853. g.	1856. g.	1857. g.	1866. g.
28	33	38	37	35	34

⁴⁸ LCVVA, 4551. f., 1. apr., 106. l., 136. lapa.

⁴⁹ Turpat, 12.—13., 26., 88., 133. lapa; 107. l., 36., 40.—41., 44. lapa; 156. l., 6. lapa.

⁵⁰ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l., 30.—31., 44. lapa.

⁵¹ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 46., 116., 187., 204. lapa.

Stalbē dažreiz novērojama parādība, ka turīgākie saimnieki, izmantojot cita saimnieka ekonomiskās grūtības, iekārtoja savu dēlu pie viņa par pušelnieku cerībā iegūt ar laiku visu šī saimnieka sētu. 1851. g. turīgā «Zemmaru» saimnieka dēls Pēteris Zemmars iegāja «Kalna Klāmaņos» par pussaimnieku pie Jura Puriņa, 1866. g. viņš samaksāja Puriņam 125 rubļus par atkāpšanos no nomas līguma, kam termiņš izbeidzās pēc 5 gadiem.⁵²

Dažreiz sētas daļija arī nolūkā glābt divus dēlus no karadie-nesta.

Kaivē tajās sētās, kas apskatāmajā laikā turpināja pastāvēt, saimnieku skaita maiņu ievērojamākos apmēros grūti konstatēt, toties te no māju sarakstiem ir izzuduši pat veseli ciemi.

Pušelnieku institūts bija mēģinājums kaut kā paglābt izputē-šanas robežu sasniegušas saimniecības. Tam varēja būt īslaicīgas pozitīvas sekas, jo kļaušu izpilde tādējādi tika uz laiku nodrošināta. Tomēr visumā, kā tālāk minēts, tieši siksaimniecībām bagātajos pa-gastos kļaušu sistēmas sairuma radīto krīzi bija visgrūtāk pārva-rēt.

Kalpu tipa pušelniecība bija īpatnējs ekspluatācijas veids tad, ja jaunpieņemtajam pušelniekam māja bija atkal jāatstāj, kas notika diezgan bieži. Cerībā kļūt par patstāvīgu saimnieku pušelnieks tīrumos un pļavās ieguldīja lielāku darbu nekā algotais kalps.⁵³

Ilgi šī ekspluatācijas forma saglabājās Priekuļu kroņa pagastā, kur to zināmā mērā stimulēja šai pagastā piekoptās ārpuslauksaim-niecības, sevišķi amatniecības peļņas, kad saimnieki bieži strādāja ārpus savas saimniecības, pat citos pagastos.⁵⁴ Priekuļos bija 30 viena nosaukuma māju grupas, no tām 50. gados septiņās ir zināmi kalpu tipa pušelnieki un tikai vienā gadījumā sētu daļija divi brāļi.⁵⁵

Kalpu tipa pušelniecība, kas XIX gs. 50. gados jāvērtē kā kļaušu sistēmas palieka, 60. gados pārvērtās pusgraudniecībā, kas deva ievērojami lielākas iespējas trūcīgo zemnieku ekspluatēšanai.⁵⁶

Pušelnieku saimniecības kavēja arī tīrumu paplašināšanu un zemnieku saim-niecisko iniciatīvu. Ja kāds pussaimnieks, nežēlodams spēkus, nolīda lielāku līduma gabalu, no tā viņam nebija nekāda labuma. Parasti saskaitīja kopā visu daļinieku nolīstos līdumus un izdalīja visiem vienādi, pie kam «vainīgajam» piesprieda naudas vai miesas sodu. Kad 1846. g. Priekuļu «Lejas Kunču» saim-nieks Lauris Kuncis nolīda ar krūmiem apaugušo agrāko pļavu Raunas līci $\frac{1}{2}$ pūrvietas apmērā, kur atkal cerēja pļaut sienu, viņu sodīja ar 15 spieķa sitieniem

⁵² LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 26. lapa.

⁵³ Turpat, 939. f., 1. apr., 25. l., 47. lapa.

⁵⁴ 1852. g. Priekuļu «Lejas Kunču» saimnieks, apkārtējos pagastos plaši pazīstamais mūrnieks Lauris Kuncis izdeva $\frac{2}{3}$ zemes diviem «dienestniekiem» pēc pušelniecības noteikumiem (LCVVA, 1156. f., 1. apr., 166. l., 13., 17. lapa).

⁵⁵ LCVVA, 1156. f., 1. apr., 119. l., 149.—150., 151., 163. lapa; 120. l., 98. lapa; 121. l., 25. lapa; 166. l., 3., 10., 13., 16. lapa.

⁵⁶ Turpat, 166. l., 4., 17., 18., 27. lapa.

un pļavu sadalīja trim «Kunču» saimniecībām.⁵⁷ Gatartā līdzīgā stāvoklī nonāca Jānis Apša, tikai pēriens viņam tika aiztaupīts.⁵⁸ Kaivē vēl 1864. g. divi «Zvaiguļu» saimnieki J. un P. Lāči apņēmas neart veciem tīrumiem klāt neviena stūriša; ja viņi dzīvotu mājās vēl uz priekšu, tad viņi solījās ņemt mērnieku un galīgi nodalīt tīrumus.⁵⁹ Dažkārt pušelnieki drikstēja turēt tikai vienādu skaitu lopu, ja lopbarība bija kopēja.⁶⁰

Zemnieku saimniecību sadrumstalošanas rezultātā Vidzemē XIX gs. vidū bija liels daudzums saimniecību, kur nenodarbināja svešu darbaspēku. Mārsnēnu pagasta «Lielbaļķišos» trīs daļinieku saimniecībās (katra 11 dālderu 40 grašu) strādāja tikai saimnieki ar tuvākajiem ģimenes locekļiem, algoti bija vienīgi cūkgani.⁶¹ Kalnamuižas pagastā 1850. g. no 102 saimniecībām 59 (58%) nestrādāja neviens ģimenei nepiederīgs vīrietis.⁶²

Sētu sadrumstalošana īsāku vai ilgāku laiku pastāvošās pušelnieku sīksaimniecībās bija kļaušu sistēmas krīzes periodam raksturīga parādība Vidzemē, turpretim sīksaimniecību apvienošana un patstāvīgu saimniecību norobežošana cieši saistīta ar kapitālisma elementu pieaugumu zemnieku saimniecībās. Šis process visā Vidzemē nebija vienlaicīgs. Centrālajā rajonā tas norisa jau XIX gs. 50. gados, kamēr Austrumvidzemē vēl 60. gados veidojās jaunas pušelnieku saimniecības, kaut arī šē iezīmējās noteikts pagrieziens uz tīrumu, pļavu un ēku norobežošanu un atsevišķu, patstāvīgu saimniecību izveidošanu.

Kurzemes zemnieku saimniecību lielumu pēc pagastu arhīvu dokumentiem iespējams izteikt ar ziemāju sējas platību, retāk ar visas zemes platību. Arklam Kurzemē kā saimniecības ekonomiskā potenciāla izteicējam XIX gs. nebija vairs nozīmes.⁶³ Vēstures literatūrā ir maz datu par zemnieku saimniecību caurmēra lielumu. H. Stroda disertācijā «Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairuma periodā XIX gs. pirmajā pusē» (Rīgā 1953.) var atrast datus par kroņa zemnieku saimniecību aramzemes caurmēra lielumu dažos kroņa pagastos — no 12,7 desetīnām Užavas pagastā līdz 39,6 desetīnām Uziņu pagastā. Jāpieņem, ka pagastos, kur tīrumu caurmēra platība vienā saimniecībā bija lielāka, bija vairāk

⁵⁷ LCVVA, 1156. f., 1. apr., 119. l., 26.—27. lapa.

⁵⁸ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 62. lapa.

⁵⁹ Turpat, 6071. f., 1. apr., 13. l., 57. lapa.

⁶⁰ 1860. g. šai jautājumā radās konflikts starp Kaives pagasta «Limatu» saimniecībām Gaiļiem (LCVVA, 6071. f., 1. apr., 12. l., 113. lapa).

⁶¹ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 83.—84. lapa; 1068. f., 1. apr., 178. l., 4. lapa.

⁶² Turpat, 4249. f., 1. apr., 89. l., 1.—3. lapa.

⁶³ 1820. g. Matkules kroņa pagasta vaku grāmatā minētas 52 saimniecības, no tām 19 arkla, 19 pusarkla, 14 ceturtdaļarkla. Tomēr kļaušas šīm formām tik dažādām saimniecībām bija vienādas (izņemot 2 saimniecības, kas ražas vērtēšanas tabulā nosauktas par pussaimniecībām). Tāpat ziemāju sēja saimniecībām svārstījās no 9 līdz 12 pūriem, abām pussaimniecībām tā bija 7½ un 8 pūri (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 409. l., 1.—5. lapa; 536. l., 1.—9. lapa).

Dažu Kurzemes pagastu zemnieku saimniecību iedalījums pēc ziemāju vai rudzu sējas

Pilskunga iecirknis	Pagasts	Pagasta kategorija	Gads	Saimniecību kopskaitis	Saimniecību izsēja (pūros)															
					1-3		4-5		6-7		8-9		10-12		13-15		16-18		neziņama	
					skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Talsu	Pūres	Priv.	1831.	40	—	—	1	2,5	615,0	2562,5	2	5,0	—	—	—	—	6	15,0		
Tukuma	Snapiju	Brūņniec.	1861.	22	—	—	—	—	1045,5	627,3	2	9,0	—	—	—	—	4	18,2		
"	Matkules	Kroņa	1819.	51	—	—	1	1,9	1223,5	3466,7	4	7,9	—	—	—	—	—	—		
"	Daigones	"	1850.	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
"	Matkules mežniecība	"	1856.	11	—	—	1	9,1	327,3	654,5	—	—	—	—	—	—	1	9,1		
<i>Ziemāji</i>																				
Talsu	Sabiles	Kroņa	1846.	16	—	—	—	—	—	—	1	6,3	—	—	—	—	2	12,5		
"	Valgales	"	1846.	41	2	4,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Tukuma	Libagu	"	1852.	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Talsu	Talsu	"	1852.	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Jaunjelgavas	Lielzaves	Priv.	1852.	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
"	Daudzevas	"	1855.	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
<i>Rudzi</i>																				
Talsu	Sabiles	Kroņa	1846.	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
"	Valgales	"	1846.	41	2	4,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Tukuma	Libagu	"	1852.	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Talsu	Talsu	"	1852.	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Jaunjelgavas	Lielzaves	Priv.	1852.	85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
"	Daudzevas	"	1855.	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		

Zemnieku saimniecību sadalījums pēc aramzemes

Pagasti	Gads	Saimniecību kop-skaits	Aramzemes platība							
			10—19		20—29		30—39		40—49	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Jaunpils (priv.)	1854.	67	—	—	—	—	1	1,5	12	18,0
Blīdenes (priv.)	1856.—1863.	46	—	—	1	2,2	28	60,8	2	4,4
Kandavas (kroņa)	1861.	68	1	1,5	6	8,8	4	5,9	38	55,9

lielsaimniecību. Pagastu arhīvos saglabātajos dokumentos, it īpaši par kroņa pagastiem, sējumu platības liekas vienveidīgākas, bet šie dati ir galvenokārt par Tukuma, Talsu un Jaunjelgavas pilskunga iecirkņiem, kamēr H. Stroda dati atspoguļo stāvokli Dobeles un Bauskas pilskunga iecirkņos. Tieši Dobeles pilskunga iecirknī, kas aptvēra lielāko daļu auglīgā Zemgales līdzenuma, acīm redzot bija lielākas kroņa zemnieku saimniecības.

Tukuma, Talsu un divos Jaunjelgavas pilskunga iecirkņa pagastos (4. tab.⁶⁴) viss vairums saimniecību sēja 10—12 pūru ziemāju (Matkulē — 66,7%, Sabilē — 81,2%, Pūrē — 62,5%, Daudzēvā — 66%). Lielsaimniecību, kas sētu vairāk nekā 15 pūru ziemāju, 4. tabulā minētajos kroņa pagastos, pēc pašreizējiem datiem spriežot, nav bijis. Trīs pagastiem ir zināma saimniecību tūrumu platība pūrvietās (5. tab.). Kandavas kroņa pagasta⁶⁵ sētu vairumam bija 40—49 pūrvietas (13,6—16,6 desetīnas) aramzemes, kamēr Jaunpils privātmuižas pagastā⁶⁶ saimniecības bija ievērojami lielākas, bet Blīdenes⁶⁷ — nedaudz mazākas.

Pušelnieku institūtam Kurzemē bija daudz mazāka nozīme nekā Vidzemē. Pēc nedaudzajiem saglabājušajiem dokumentiem redzams, ka 1820.—1840. g. arī te bija pušelnieku saimniecības. Tomēr Kurzemē (izņemot Augškurzemi) šai laikā šādas saimniecības vairs neveidojās, bet gan notika to apvienošanās process. Pēdējam bija ekonomiskas dabas cēloņi (zemnieku noslāņošanās), bet bez tam to «diriģēja» no augšas muiža (sevišķi kroņa pagastos pēc kamerālvaldes jeb vēlāk domēņu valdes norādījuma). 30. gados, piemēram, Kurzemes kamerālvalde bija devusi rīkojumu apvienot Kalnciema

⁶⁴ LCVVA, 957. f., 1. apr., 860. l., 1.—5. lapa; 971. f., 1. apr., 201. l., 33.—34. lapa; 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lapa; 558. l., 39.—40. lapa; 1034. f., 1. apr., 58. l., 7.—10., 20.—21. lapa; 60. l., 5.—7. lapa; 848. f., 1. apr., 196. l., 1.—2. lapa; 3391. f., 1. apr., 40. l., 9.—14. lapa.

⁶⁵ Turpat, 957. f., 1. apr., 819. l., 1.—5. lapa.

⁶⁶ Turpat, 937. f., 1. apr., 23. l., 13.—14. lapa.

⁶⁷ Turpat, 847. f., 1. apr., 40. l., 7.—223. lapa.

daudzuma dažos Kurzemes pagastos

(pūrvietās)

50—59		60—69		70—79		80—89		90—99		100—110		119		126		292	
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
24	35,8	6	8,9	4	6,0	8	12,0	7	10,4	2	2,9	1	1,5	1	1,5	1	1,5
—	—	—	—	12	26,0	2	24,4	1	2,2	—	—	—	—	—	—	—	—
13	19,1	5	7,3	1	1,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

pagasta «Poģu» mājas, kas bija dalītas 80 gadu, izliekot no tām pussaimnieku Pēteri.⁶⁸ Ģenerālgubernators Pālenš tomēr aizliedza izlikt Pēteri; lēmuma motivācija nav zināma. Tendence uz zemnieku saimniecību apjoma palielināšanu novērojama arī Kurzemes bruņniecībai piederošajā Degoles pagastā: kad 1829. g. kļuva vakanta viena no 4 «Inku» saimniecībām, tās platību sadalīja pārējām trim.

Plašākos apmēros zemnieku saimniecību apvienošanas process vērojams Jaunpils privātmuižas pagastā 1842.—1852. g., kad šeit apvienoja 22 pussaimniecības, izveidojot 11 spēcīgu saimniecību ar 20—30 pūru vasarāja sējumiem. 1846./47. g. apvienoja divās 4 «Brandavu» mājas. Apvienotajā Jāņa Oša saimniecībā sēja 22 pūrus ziemāju (20 pūru rudzu, 2 pūrus kviešu), 24 pūrus miežu, 18 pūru zirņu, stādīja 8 pūrus kartupeļu. Pēc pagasta tiesas 1848. g. 15. maija protokola Jānis Osis vēl nebija samaksājis nomu par divām «Brandavu» mājām (vēl trūka 113 rubļu), kamēr otrs «Brandavu» saimnieks Jēkabs Grabis bija nomaksājis par 1847./48. g. 280 rubļu.⁶⁹ Jaunpils pagastā māju apvienošana norisinājās kā kapitāla sākotnējās uzkrāšanās process: divi saimnieki izputēja, divi turīgākie ieguva viņu tīrumus un inventāru. Tomēr tikai vienam no viņiem bija jau tik liela rocība, ka viņš tūlīt spēja enerģiski saimniekot, kamēr otrs varēja pat pazaudēt mājas, jo viņam trūka 12 pūru miežu sēklas, trūka līdz Jēkabiem maizes. Šo pēdējo saimnieku no mājām tomēr neizlika — nebija acīm redzot cita pretendenta, kas ierastos ar sēklu un maizi.

Dati par Jaunpils zemnieku saimniecību skaita un lieluma izmaiņām 10 gados XIX gs. vidū sakopoti 6. tabulā.⁷⁰ Apvienošanas

⁶⁸ Igaunijas Centrālais valsts vēstures arhīvs (ERAKA), 2054. f., 1. apr., 15. l., 363.—364. lapa.

⁶⁹ LCVVA, 937. f., 1. apr., 234. l., 12. lapa.

⁷⁰ Turpat, 938. f., 1. apr., 163. l., 1.—4. lapa; 937. f., 1. apr., 11. l., 5.—9. lapa. — 1842. g. divas «Ķēpuru» (Vilka un Lāča) saimniecības kopā sēja 22 pūrus miežu, 6 pūrus auzu, bet apvienotajā «Ķēpuru» Āmera saimniecībā sēja 18 pūru miežu, 9 pūrus auzu. Divās «Spuru» saimniecībās 1842. g. sēja 16 pūru miežu, 4 pūrus auzu, jaunajā apvienotajā sēja 18 pūru miežu, 13 pūru auzu utt.

**Zemnieku saimniecību skaita un lieluma izmaiņas Jaunpils pagastā
1842.—1852. g.***

Gads	Saimniecību kop skaits		Vasarāja sējumi (pūros)																	
			8—9		10—12		13—15		16—18		19—21		24—27		30—33		36		56	
			skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%	skaitls	%
1842.	92	1	1,1	32	34,8	56	60,8	—	—	1	1,1	1	1,1	1	1,1	—	—	—	—	
1852.	69	—	—	10	14,5	31	45,0	10	14,5	2	2,9	11	15,9	3	4,4	1	1,4	1	1,4	

* Tabulā nav ietvertas mežsargu saimniecības.

rezultātā to saimniecību procents, kur sēja 13—15 pūru vasarāja, samazinājās no 60,8 uz 45, kamēr lielsaimniecību procents (vasarāja sējumi — 24—56 pūri) pieauga no 2,2 uz 23,1. Divpadsmit sētas bija pievienotas muižai (tās no turpmākajiem sētu sarakstiem pazūd), trīs saimniecības, iespējams, tika iēplēstas no jauna.

Līdzīgu ainu var konstatēt Lielzāvē, kur vēl 1852. g. 36,5% saimniecību sēja 6—7 pūrus rudzu (sk. 4. tab.). Lielākā šo saimniecību daļa bija ar vienādu nosaukumu (pa 2—4 grupā). Laikā no 1855. līdz 1858. g. ir konstatējami 4 apvienošanās gadījumi.⁷¹

Nemot vērā visus šos faktus, jāatzīst, ka bez jau historiogrāfijā minētajiem cēloņiem tam apstāklim, ka zemnieku saimniecības Kurzēmē kļaušu sistēmas krīzi pārvarēja ātrāk un vieglāk⁷² nekā Vidzemē, jāizceļ arī samērā agrā pušēlnieku saimniecību apvienošana, pretdarbība sētu tālākai skaldīšanai sīksaimniecībās. Vidzemē turpretim pušēlnieku saimniecības bija viena no kļaušu sistēmas krīzes izpausmes formām, kas negatīvi ietekmēja kapitālisma elementu pieaugumu zemnieku saimniecībā un lauksaimniecības produktu ražošanu tirgum.

Kā Kurzēmē, tā Vidzemē paralēli zemnieku sētu pievienošanai muižas zemei, kas nozīmēja kapitāla sākotnējo uzkrāšanos muižnieku interesēs, kapitāla sākotnējās uzkrāšanas process notika arī topošās lauku buržuāzijas interesēs. Daļa zemnieku savu zemi pazaudēja, un to apvienoja savās rokās topošie lielsaimnieki. Vispēcīgāk šis process norisinājās privātmuižu pagastos.

⁷¹ LCVVA, 3391. f., 1. apr., 43./44., 45., 48., 147. l.

⁷² J. Zutis šai sakarā atzīmē kroņa pagastu pozitīvo nozīmi (J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā. Rīgā 1954, 132. lpp.).

2. ZEMNIEKU SETU INVENTĀRS

Ar «brīvlaides» likumiem bija paredzēts sētu minimālais, t. s. dzelzs inventārs.⁷³ Kurzemē tā lielumu noteica muiža, pie kam 1817. g. likuma 127. § inventāru nolaupīja zemniekiem un nodeva muižnieka īpašumā: «tie māju inventariuma gabali ir... gruntskunga manta.»⁷⁴ Vēl XIX gs. otrajā pusē zemnieku vēlākā paaudze par savu tēvu tēvu kustamo īpašumu muižniekiem samaksāja skaidrā naudā vai nodeva dzelzs inventāru natūrā.⁷⁵ Vidzemē turpretim sētas dzelzs inventārs bija noteikts ar likumu un saimnieka brīva rīcība ar to bija ierobežota līdz zemnieku formālajai brīvlaišanai.⁷⁶ Pēc tam dzelzs inventāra piederības jautājumu varēja noteikt ar māju nomas līgumu.⁷⁷

Līdz šim historiogrāfijā tiek uzskatīts, ka Vidzemē zemnieka sētas inventārs bija tās nomnieka īpašums.⁷⁸ Visumā tas tā ir. Kamēr Kurzemē katrā mantošanas vai māju pārņemšanas aktā vispirms izdalīja dzelzs inventāru, Vidzemē gandrīz nevienā oficiālā saimnieku mantas novērtēšanas dokumentā nav atsevišķi izdalīts saimniekam nepiederošais dzelzs inventārs. Tomēr ir gadījumi, kad, pamatojoties uz 1819. g. Vidzemes zemnieku likuma 32. §, muiža daļu zemnieku mantas uzskatīja par muižas īpašumu, dažreiz te ietilpinot pat visu saimnieka mantu, kā tas redzams Lugažu pagasta tiesas 1820.—1850. g. dokumentos. 40. gadu protokolos redzam, ka attiecībā uz iepriekšējo periodu Lugažu pagastā valdīja liela nekārtība dzelzs inventāra uzskaitē, tā ka 40. gados sētas dzelzs inventāra aptuvenai noteikšanai bija nepieciešami vairāki liecinieki. 1845. g. pagasta tiesa konstatēja, ka bijusī «Luņķu» saimniece Lielbikša atraitne Lote saņēmusi mājas ar 1 zirgu, 1 kumeļu, 2 govīm un dažiem sīklopiem, vēlāk viņa mājas nodevusi Indriķim Doršam ar 1 zirgu, 2 govīm un dažiem sīklopiem, Indri-

⁷³ Dzelzs inventārā ietilpa lopi, darba rīki un vasarāja sēkla. Lielāko daļu (70—80%) dzelzs inventāra vērtības sastādīja lopi, bet darba rīki un transporta līdzekļi — arkli, rati, ragavas u. c. — tikai ap 10—15%. Irlavas pagasta «Kūlainos» 1826. g. dzelzs inventāra kopīgā vērtība bija 107,70 rubļu, tai skaitā darba rīku — 11,50 rubļu (10,7%) (LCVVA, 971. f., 1. apr., 250. l., 1.—2. lapa). Blīdenes pagasta «Upsētās» 1860. g. dzelzs inventāra vērtība bija 206 rubļi, darba rīku — 27,85 rubļi (13,5%); tā paša pagasta «Kalnarūtiņos» — attiecīgi 194,90 un 27,90 rubļu (14,3%) (turpat, 847. f., 1. apr., 40. l., 92., 141. lapa).

⁷⁴ Likumu-grāmata par Kurzemes zemniekiem, 20. lpp.

⁷⁵ A. M i e r i ņ a. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. 60.—80. gados. Disertācija. Rīgā 1960, 61. lpp.; LCVVA, 1111. f., 1. apr., 1. l., 17.—18. lapa.

⁷⁶ Likumi Vidzemes zemniekiem doti, 17. lpp.

⁷⁷ Turpat, 32. §: «Tiklīdz kā muižnieks un zemnieks ir cēlušī savā starpā to pirmo kontrakti par mājas valdīšanu, saimniekam vairs nepieņākas šo mantu glabāt kā tādu, kas pieder pie tās mājas un kas ir pieglabājama, jo no tā laika gēld, ko par tādu mantu kungs un zemnieks savā starpā būs noruņājuši.»

⁷⁸ [A. H u e c k.] Darstellung..., S. 170; J. Z u t i s. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā, 179. lpp.

ķis Doršs savukārt nodevis mājas ar 1 zirgu, 3 liellopiem un dažiem siklopiem.⁷⁹

Ar 1819. g. Vidzemes zemnieku likuma 30. § zemnieku sētām bija noteikts šāds dzelzs inventārs: 8—13 dālderu sētai — 1 zirgs, 4 liellopi, 6 pūri vasarāja; 13—20 dālderu sētai — 2 zirgi, 5 liellopi, 8 pūri vasarāja; 20—25 dālderu sētai — 2 zirgi, 8 liellopi, 12 pūru vasarāja. Pagasta tiesas praksē neprasiya tieši šādu inventāru. Tas neatbilda nedz tā laika agrotehniskajiem principiem, nedz arī praktiskajai attiecībai starp darba lopiem un piena-gaļas lopiem zemnieku sētās, jo kļaušu zemnieku saimniecībās zirgu bija parasti tikpat daudz, cik govju, dažreiz vēl vairāk. Vēl XIX gs. 60. gadu sākumā, īsi pirms pārejas uz naudas nomu, Lugažu pagastā daudzās saimniecībās bija 4 zirgi un 4 vai 5 govīs.⁸⁰ Tuvāks laikmeta agrotehniskajiem principiem, bet ļoti tāls no reālā stāvokļa bija 1797. g. landtāga pieņemtais dzelzs inventārs — ceturtdaļarkliniekam 4 zirgi, 10 liellopu, 15 pūru vasarāja sēklas.⁸¹ Tāpat zemnieku saimniecību apstākļiem kļaušu periodā, kā to atzīst arī E. Rehenbergs-Lintens, neatbilda «vispārīgais uzskats», ka uz katru ziemāju pūrvieta trīslauku sistēmā nepieciešams turēt vienu govī.⁸²

Kurzemē pēc «brīvlaides» likumu izdošanas dzelzs inventāru ierakstīja speciālās tabulās, vadoties no sējumu platības un faktiskā lopu skaita. Muižai bija tiesības ierakstīt tabulās arī lopus, kuru zemniekam nebija, ja to prasīja esošā sējumu platība. Kurzemes kroņa pagastos vēl XIX gs. 30. un 40. gados vērojama cieša sakarība starp ziemāju sējumiem un lopu skaitu. Kāndavā saimniekiem ar 10—12 pūru ziemāju izsēju dzelzs inventārā bija jābūt 4 zirgiem, 4 govīm, 4 aītām; nedaudzajiem saimniekiem, kas sēja 15—16 pūru rudzu, inventāra tabulā bija ierakstīti 6 zirgi, 5 govīs, 4 aitas.⁸³ Tāds pats samērs starp sējumu platību un inventāra lopiem bija Lutriņos.⁸⁴ Turpretim privātmuižu pagastos gadsimta vidū šāda sakarība nav novērojama.⁸⁵

Kļaušu sistēmas krīzes posmā zemnieku jau tā nelielais lopu skaits vēl samazinājās. Tas notika pat labāk nostādītajās Kurze-

⁷⁹ LCVVA, 1062. f., 1. apr., 67. l., 107. lapa. — 1842. g. «Mikšu» māju bij. saimnieks Jānis Dankermanis paskaidroja tiesai, ka saņēmis māju inventārā 2 vecus zirgus, kas tūlīņ nosprāguši, 1 pāri lemešu un 1 podu (turpat, 67. lapa).

⁸⁰ LCVVA, 1062. f., 1. apr., 69. l.

⁸¹ A. Tobi en. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. I, S. 119—120.

⁸² E. Rechenberg-Linten. Zustände Kurlands im vorigen und diesem Jahrhundert. Mitau 1858, S. 90.

⁸³ LCVVA, 957. f., 1. apr., 154. l., 49.—50. lapa; 817. l., 1.—30. lapa.

⁸⁴ Turpat, 1066. f., 1. apr., 285. l., 1.—2. lapa; 257. l., 1.—2. lapa.

⁸⁵ Daudzevas «Vecumnieku» un «Kalna Tilānu» saimniecībās inventārā bija jābūt 3 zirgiem un 3 govīm, bet «Vecumniekos» sēja 15 pūru rudzu, kamēr «Kalna Tilānos» — tikai 10 pūru (LCVVA, 848. f., 1. apr., 519. l., 1. lapa; 520. l., 1. lapa; 196. l., 1.—2. lapa).

mes kroņa zemnieku saimniecībās, lopu skaitam krītot līdz dzelzs inventāra robežai vai nedaudz zem tās, kā, piemēram, Kandavā⁸⁶ un arī Talsē⁸⁷ Grobiņas pilskunga iecirknī (7. tab.). Tadaikū (Grobiņas pilskunga iecirknis) kroņa pagastā 63 saimniecībās no 285 dzelzs inventāra zirgiem trūka 63 (22%), no 242 govīm — 10, kamēr 27 saimniecībās netrūka neviena lopa.⁸⁸ 30. gados 9 Tadaikū saimniecības (14,3% no kopskaita) bija ievērojami noplicinātas un

7. tabula

Lopu skaita samazināšanās zemnieku saimniecībās kļaušu sistēmas sairuma posmā divos Kurzemes kroņa pagastos

Pagasti	Zirgi				Govis			
	dzelzs invent.	1820. g.	1833. g.	1844. g.	dzelzs invent.	1820. g.	1833. g.	1844. g.
Kandavas	279	324	287	...	284	355	290	...
Talses	77	101	...	76	77	79	...	66

lielākajai daļai no tām trūka apmēram $\frac{1}{3}$ dzelzs inventāra lopu vērtības (dažām vēl vairāk — piemēram, «Kābariem» trūka pat 67,7%, «Ruškutiem» — 53,7%, «Krauliem» — 62,0% no dzelzs inventāra lopu vērtības).⁸⁹ Dzelzs inventāra lopu skaita vispārīga samazināšanās konstatēta arī Kaķišķu, Rendas un Susejas kroņa pagastos.⁹⁰

Zirgus pārmocīja kļaušās, sevišķi tālajos braucienos ar muižas ražojumiem. Lielākā zemnieku daļa kļaušu apstākļos nespēja ievākt pietiekami lopbarības, tāpat vairumam saimniecību pļavu bija maz un tās bija zemas kvalitātes. Tāpēc arī 30. un 40. gados zemnieku saimniecībās bija ļoti slikti zirgi. Retas bija sētas, kur lopi bija inventāra tabulām atbilstošā vērtībā. Bieži par dzelzs inventāru paņēma visu saimnieka mantu, jo lopi, sevišķi zirgi, bija nonīkuši un nespēcīgi. Irlavas pagasta tiesas arhīvā saglabājušies 32 mantojumu un citi māju pārņemšanas dokumenti par 1820.—1830. g.⁹¹ rāda, ka no 32 gadījumiem tikai 6 māju dzelzs inventārs atbilst tabulām pēc skaita un pēc vērtības, 20 gadījumos tā vērtību sa-

⁸⁶ LCVVA, 957. f., 1. apr., 817. l., 1.—30. lapa.

⁸⁷ Turpat, 933. f., 1. apr., 76. l., 3.—12. lapa.

⁸⁸ Turpat, 33. apr., 1481. l., 1.—10. lapa.

⁸⁹ Turpat, 1445. l., 1. lapa; 1472. l., 20. lapa; 1483. l., 3.—4. lapa; 1531. l., 1.—2. lapa; 1552. l., 2. lapa; 1546. l., 5.—6. lapa.

⁹⁰ H. Strods. Kurzemes kroņa muižas riņķa XIX gs. pirmajā pusē. Disertācija. Rī-

⁹¹ LCVVA, 971. f.

plektēja ar lielāku skaitu mazvērtīgāku lopu, bet 6 gadījumos dzelzs inventāru sakomplektēt vispār nebija iespējams.

1835. g. Snapju (bruņniecības muiža Kurzemē) pagasta «Rubuļ» jaunais saimnieks Jēkabs pārņēma mājas kopā ar 6 zirgiem, no kuriem tikai viens atbilda inventāra tabulā paredzētajai zirga vērtībai. Otrs zirgs (15 rubļu vērtībā) arī vēl nodereja klaušām, bet pārējie 4 bija tikai 5—10 rubļu vērtībā.⁹² 1845. g. Irlavas «Zāģeros» bija 3 zirgi, kopvērtībā par 7,70 rubļu, tātad katrs zirgs bija tikai nedaudz vērtīgāks par savu ādu (zirga ādas parasti maksāja 1 rubli). Bet savā laikā «Zāģeru» zirgi bija pirkti par diezgan augstu cenu — «Zāģeru» saimnieks Jānis Laubenbahs bija parādā sakarā ar zirga pirkšanu 30 rubļu Kurzemes bruņniecības komitejai un 17 rubļu Kūķu muižas krodziniekam.⁹³

Par Matkules panīkušajām saimniecībām XIX gs. 20. gados saglabājušies 14 dokumenti, kur minēts zirgu skaits un to vērtība. 14 saimniecībās bija pavisam 69 zirgi, kas kopsummā bija novērtēti par 305 rubļiem; no 1 līdz 3,90 rubļiem bija novērtēti 34 zirgi (49,2%), no 4 līdz 6,90 rubļiem — 25 (36,3%), no 7 līdz 8,90 rubļiem — 8 (8,7%), no 10 līdz 14 rubļu — 4 (5,8%). Tais pašās 14 saimniecībās bija 43 govīs, kas kopsummā bija novērtētas par 206 rubļiem. Tātad noplicināto saimniecību zirgi caurmērā bija 4,42 rubļu, bet katra govīs — 4,79 rubļu vērtībā. Inventāra tabulās zirga vērtība bija noteikta 20 rubļu, govīs vērtība — 8 rubļi. Kā redzams, minēto saimniecību zirga caurmēra vērtība nepārsniedza 22,1% no dzelzs inventāra tabulās paredzētās vērtības, bet katras govīs vērtība — 60%. Uz katru panīkušo sētu bija caurmērā 4,9 zirgi un 3 govīs.⁹⁴ Govīs bieži pārdeva, lai nopirktu zirgu klaušu pildīšanai, kas neapšaubāmi nāca par ļaunu zemnieku uzturam un tīrumu mēslošanai.

XIX gs. 40. gadu otrajā pusē Kurzemes kroņa un bruņniecības pagastos (Matkulē, Kandavā, Grenčos, Irlavā) tik zemas kvalitātes zirgi bija visai reti,⁹⁵ tomēr Daudzevas (privātmuiža Kurzemē) pagasta zemniekiem vēl gadsimta vidū mazvērtīgu zirgu bija daudz.⁹⁶

Vidzemē vēl XIX gs. vidū lopiem izēdināja jumtu salmus.⁹⁷ Lop-

⁹² LCVVA, 971. f., 1. apr., 50. l., 3.—4. lapa.

⁹³ Turpat, 60. l., 25.—28. lapa.

⁹⁴ Turpat, 1073. f.

⁹⁵ Sabilē 1849. g. saimniecībās bija 82 zirgi; tikai viens no tiem bija 3 rubļu, astoņi (12,2%) — 5—9 rubļu vērtībā (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 556. l., 8.—11. lapa).

⁹⁶ LCVVA, 848. f., 1. apr., 490.—531. l.

⁹⁷ Kolbergā 1851. g. divi «Ploskuma» un divi «Visikuma» saimnieki izbaroja lopiem Visikuma kroga jumtu (LCVVA, 3342. f., 1. apr., 105. l., 20. lapa). 1854. g. Dauguļu saimnieki noēdināja lopiem savu jumtu salmus (turpat, 879. f., 1. apr., 40. l., 84. lapa). 1851. g. Iršu kolonijas krodzinieks Georgs Hāzenfuss nevarēja izlabot kroga jumtu, jo salmi nekur Vidzemē nebija dabūjami un no Kurzemes tos nedrīkstēja ievest vērsu mēra dēļ (turpat, 919. f., 1. apr., 238. l., 7. lapa).

barības trūkuma apstākļos biežas bija masveida lopu sērgas, kuru dēļ lopu skaits Vidzemes saimniecībās ievērojami samazinājās. Pagasta tiesu aktis minēts daudz sētu ar ārkārtīgi mazu lopu skaitu. Burgas privātmuižas nelielajā pagastā, piemēram, 40. gadu vidū vairākās sētās bija tikai daži lopi, «Šķirstnieku» saimniekam Kārlim Veitnerim bija 15 gadu vecs zirgs un 1 tele, «Putras» saimniekam Pēterim Kākam ūtrupē pirkti un nesamaksāti bija zirgs un govys, otrs zirgs bija pa pusei nomaksāts, saimniekam pašam piederēja divas govys. Otram «Putras» saimniekam Simanim Zvirbulim bija 1 zirgs un 2 govys, 1 tele, 1 aita. 1846. g. mirušajam «Utkas» saimniekam Ernestam Grasmanim bija tikai 2 govys un kaza ar kazlēnu.⁹⁸ Smiltenes «Kalneglēs» 1844. g. lopu skaits bija samazinājies līdz 2 zirgiem un 1 govij.⁹⁹ Tais rajonos, kur liels bija sīko pušelnieku saimniecību īpatsvars, par dominējošām kļuva divzirgu saimniecības, kuru skaitu papildināja ievērojams daudzums vienzirga saimniecību (8. tab.¹⁰⁰).

8. tabula

Kalnamuižas zemnieku saimniecību sadalījums pēc zirgu skaita

Gads	Ciemu skaits	Saimniecību skaits	Saimniecību grupējums pēc zirgu skaita									
			1		2		3		4		nezināms	
			skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
1847.	28	77	15	20,0	41	53,0	12	15,5	1	1,3	8	10,2
1852.	39	113	8	7,0	66	58,5	39	34,5	—	—	—	—

Pēc lopu sērgām zemniekiem tikai ar lielām grūtībām izdevās pavairot lopu skaitu (sk., piemēram, 9. un 10. tabulas datus par Grostonas kroņa pagastu¹⁰¹). XIX gs. 50. un 60. gados, kad Vidzemes sētu saimnieki cits pēc cita pārgāja uz naudas nomu, lopu skaita attīstības līnija guberņas apjomā sakarā ar dažādiem, bieži pretējiem procesiem bija svārstīga: labāk nostādītajās saimniecībās, kas pārgāja uz naudas nomu, zirgu skaits samazinājās, kļaušu saimniecībās pēc lopu sērgu izbeigšanās lopu skaits atkal sāka pieaugt, kaut sākumā lēni; sakarā ar saimniecību izūtrupēšanu, kas plašos apmēros turpinājās 50. gadu pirmajā pusē, arī bija iespējama lopu skaita samazināšanās, tāpat dažreiz nācās pārdot atsevišķus lopus naudas nomas kārtošanai.

⁹⁸ LCVVA, 1062. f., 4. apr., 1. l., 68., 90., 86.—87., 91.—110. lapa.

⁹⁹ Turpat, 3358. f., 33. apr., 2. l., 139. lapa.

¹⁰⁰ Turpat, 4249. f., 1. apr., 154. l., 1.—6. lapa; 139. l., 1.—8. lapa; 140. l., 1.—5. lapa.

¹⁰¹ Turpat, 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—8. lapa.

Grostonas kroņa pagasta zemnieku saimniecību sadalījums pēc zirgu skaita

Gads	Viena nosaukuma setu grupu skaits	Saimniecību skaits	Zirgu kop-skaits	Saimniecību grupējums pēc zirgu skaita							
				bez zirga		1		2		3	
				skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1847.	27	64	107	1	1,8	23	35,9	36	56,2	4	6,3
1848.	27	63	117	—	—	13	20,6	46	73,0	4	6,4
1849.	27	63	121	—	—	10	15,8	48	76,2	5	8,0
1850.	27	57	114	2	3,5	8	14,0	40	70,2	7	12,3
1851.	26	55	103	—	—	10	18,2	41	74,5	4	7,3
1852.	26	54	119	—	—	3	5,5	43	79,6	8	14,9
1854.	27	55	125	—	—	1	1,9	38	69,0	16	29,1

Grostonas kroņa pagasta zemnieku saimniecību sadalījums pēc govju skaita

Gads	Viena nosaukuma setu grupu skaits	Saimniecību skaits	Govju kop-skaits	Saimniecību grupējums pēc govju skaita									
				bez govjs		1		2		3		4	
				skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1847.	27	64	108	3	4,7	25	39,1	25	39,1	11	17,1	—	—
1848.	27	63	115	2	3,2	19	30,2	30	47,6	12	19,0	—	—
1849.	27	63	125	2	3,2	13	20,6	29	46,0	18	28,6	1	1,6
1850.	27	57	123	2	3,5	12	21,0	25	43,9	15	26,3	3	5,3
1851.	26	55	117	1	1,9	11	20,0	25	45,4	16	29,1	2	3,6
1852.	26	54	128	—	—	6	11,1	25	46,3	20	37,0	3	5,6
1854.	27	55	142	—	—	5	9,1	22	40,0	18	32,7	10	18,2

Ļoti trūcīgais lopu skaits, kādu atspoguļo 8., 9. un 10. tabulas dati, nav attiecināms uz visu Vidzemes teritoriju, bet tikai uz ekonomiski mazāk attīstītajiem rajoniem, kur bija vairāk sīksaimniecību. Diemžēl, neizdevās atrast skaitļus, kas raksturotu zemnieku saimniecību dzīvā inventāra attīstības dinamiku Vidzemes apvidos, kur saimniecība bija augstākā attīstības līmenī.

Lopu sērgas skāra arī Kurzemi. Vispostošākās tās te bija XIX gs. 30. gados.¹⁰² Tomēr arī 1844./45. g. sērga negāja Kurzemei secen. Pēc ziņām par Talsu pilskunga iecirkņa kroņa pagastiem tur lopi nobeigušies ne visās saimniecībās, bet tikai noplicinātajās.

¹⁰² LCVVA, 971. f., 1. apr., 15. l., 16. lapa.

1844./45. g. lopu sērgas ietekme dažos Talsu pilskunga iecirkņa kroņa pagastos

Pagasts	Sētu kop- skaits	Kritušie lopi						Sētas, kur nav krituši							
		zirgi			liellopi			ne- viens lops		zirgi un liel- lopi		ne- viens zirgs		neviens liel- lops	
		kop- skaits	uz 1 sētu	kop- skaits	uz 1 sētu	kop- skaits	uz 1 sētu	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Matkules	53	31	0,58	53	1	267	5	20	37,7	25	47,1	36	67,9	38	56,6
Valgales	41	35	0,85	33	0,8	105	2,5	1	2,4	15	36,3	21	51,2	20	48,8
Sabiles	16	13	0,8	27	1,68	95	6	1	6,3	1	6,3	7	43,7	1	6,3
Matkules mežniecība	10	1	0,1	2	0,2	4	0,4	9	90,0	9	90,0	9	90,0	9	90,0

12. tabula

Liellopu skaits zemnieku sētās dažos Kurzemes kroņa pagastos

Pagasts	Gads	Sētu kop- skaits	Saimniecību grupējums pēc liellopu skaita										
			mazāk par 10		10—14		15—19		20—24		25—29		
			skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	
Matkules	1845.	53	51	96,2	2	3,8	—	—	—	—	—	—	—
Matkules	1863.	57	4	7,0	22	38,6	21	36,9	6	10,5	4	7,0	
Valgales	1845.	41	19	46,3	16	39,0	5	12,2	1	2,5	—	—	
Sabiles	1845.	16	14	87,5	2	12,5	—	—	—	—	—	—	
Matkules mežniecība	1845.	10	2	20,0	7	70,0	1	10,0	—	—	—	—	
Kandavas	1863.	73	8	11,0	19	26,0	27	37,0	16	21,9	3	4,1	

11. tabulā¹⁰³ redzams, ka jau 1845. g., klašu nomas periodā, Matkulē bija 20 tādu sētu, kur lopi bija nodrošināti ar lopbarību, tā ka neviens no tiem neaizgāja bojā. Sevišķi atzīmējams fakts, ka Matkules kroņa mežsargi, tāpat tie paši zemnieki, kam vācu muižnieki pārmeta nesaimnieciskumu un laiskumu, bija pratuši savus lopus pilnā mērā nodrošināt ar lopbarību, jo viņu sētu ļaudis nebija noslogoti ar klašām parastos apmēros. Arī Valgalē 20 sētās (puse

¹⁰³ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 830. l., 25.—34. lapa.

Matkules kroņa zemnieku lopī

Gads	Zirgi	Liellopi	Aitas	Cūkas
1845. g. dec.	315	350	369	110
1863. g.	315	878	973	265

Jaunpils muižas, pastorāta un

Gads	Jaunpils muiža									
	muižas saimniecībā					zemnieku saimniecībās				
	zirgi	liel- lopi	aitas		cūkas	zirgi	liellopi	aitas		cūkas
			viet.	ārz.				viet.	ārz.	
1842.	49	335	5	980	7	434	580	443	—	288
1845.	53	250	32	1300	31	438	687	300	—	281
1847.	147	480	205	1361	41	356	890	900	—	180
1851.	160	490	—	1600	60	400	1400	900	60	260
1852.	160	480	46	1200	120	400	1360	1000	47	300

no visām sētām) negāja bojā neviens liellops. Kā Valgales pagasta, tā Matkules kroņa mežniecības saimniecībās 1845. g. bija lielāks liellopu skaits nekā apkārtējos pagastos. Valgalē jau 22 saimniecībās bija 10—20 liellopu (ieskaitot kalpu un vaļinieku lopus). Liels slaucamo govju skaits bija arī dažās bruņniecības pagastu zemnieku sētās. 1830. g. Degoles «Lielviksās» bija 19 govju, 1832. g. Grenču «Mutstraušos» — 16 liellopu.¹⁰⁴

1845. g. Matkules pagastā bija tikai 2 sētas, kur liellopu skaits pārsniedza 10. Pavisam citāds bija stāvoklis 1863. g. (salīdzināmos datus par vairākiem kaimiņpagastiem sk. 12. tabulā¹⁰⁵). Astoņpadsmit gados, no kuriem desmit bija aizvadīti, naudas nomu maksājot, radikāli pieauga zemnieku lopu skaits (pieaugums nekādā ziņā nevar attiekties uz kalpu un vaļinieku lopiem: sakarā ar pāreju uz naudas nomu kalpu skaits zemnieku sētās samazinājās, bez tam šai laikā iezīmējas feodālā kalpa proletarizēšanās process) (13. tab.¹⁰⁶).

Ļoti strauji pēc pārejas uz naudas nomu pieauga liellopu skaits Ķurzesmes privātmuižu zemnieku saimniecībās, kur augstā noma

¹⁰⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 62. l., 10. lapa; 270. l., 1. lapa.

¹⁰⁵ Turpat, 957. f., 1. apr., 824. l., 1.—5. lapa; 1073. f., 1. apr., 602. l., 36.—39. lapa; 830. l., 25.—34. lapa.

¹⁰⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 602. l., 37.—39. lapa; 830. l., 25.—26. lapa.

spieda meklēt avotus naudas iegūšanai (14. tab.¹⁰⁷). Jaunpils muižas zemnieku liellopu skaits 10 gados (1842.—1852. g.) bija vairāk nekā divkārtšojies. Visi Jaunpils muižas saimnieki 40. gadu beigās jau maksāja naudas nomu, daļa jau 1844. g. slēdza naudas nomas līgumus,¹⁰⁸ kamēr Jaunpils pastorāta zemnieki uz naudas nomu pārgāja tikai 1853. g. Tas stipri ietekmēja lopu skaitu pastorāta zemnieku saimniecībās: pēc tā samazināšanās sērgas laikā tikai 1852. g. tika sasniegts 1842. g. līmenis.

14. tabula

zemnieku lopu skaits 1842.—1852. g.

Jaunpils pastorāts									
mācītājmuižas saimniecībā					zemnieku saimniecībās				
zirgi	liellopi	aitas		cūkas	zirgi	liellopi	aitas		cūkas
		viet.	ārz.				viet.	ārz.	
5	35	10	—	3	18	36	30	—	6
4	36	12	—	5	17	30	18	—	9
6	35	10	—	—	15	24	21	—	6
6	37	10	—	25	12	35	30	—	20
6	40	12	—	5	13	36	30	—	15

Attīstoties preču sīkražošānai zemnieku saimniecībās un saka-riem ar tirgu, faktiskais sētu inventārs Kurzemes kroņa pagastos (15. tab.¹⁰⁹) un labāk nostādītajos privātmuižu pagastos pārsniedza dzelzs inventāra vērtību. Par Vidzemi šādu ziņu nav, jo pagasta tiesu sniegtajos pārskatos dzelzs inventārs nekur nav uzrādīts.

Kurzemē t. s. virsinventāra manta un Vidzemē viss zemnieka inventārs sastādīja saimniecības bilances aktīvu iepretim pasīvam — parādiem. Vidzemes sētu saimnieki šai ziņā atradās daudz izdevīgākā stāvoklī, jo viņiem bija lielākas iespējas nomaksāt parādus un mazākā mērā draudēja briesmas tikt notiesātiem parādu atstrādāšanai. Kurzemes saimnieki parādus varēja kārtot tikai ar virsinventāra mantu, un līdz ar to Kurzemes sētu bilances, neraugoties uz faktiski labāko saimniecības stāvokli, bieži kļuva pasīvas.

Pagastu arhīvos saglabājušies trīs dokumenti, kas dod iespēju analizēt 3 pagastu ekonomisko potenciālu atkarībā no inventāra un

¹⁰⁷ LCVVA, 937. f., 1. apr., 10. l., 22. lapa; 53. l., 2.—4. lapa; 55. l., 33. lapa; 938. f., 1. apr., 59. l., 9., 12. lapa; 60. l., 23.—24. lapa.

¹⁰⁸ Turpat, 937. f., 1. apr., 232. l.

¹⁰⁹ Turpat, 933. f., 3. apr., 190. l.; 1073. f., 1. apr., 556. l., 8.—11. lapa; 594. l., 5.—8. lapa; 596. l., 5.—6. lapa.

Zemnieku inventāra vērtība (rubļos) dažās Kurzemes kroņa muižās

Gads	Pagasts	Sētu skaits	Visa inventāra vērtība	Dzelzs inventāra vērtība		Saimniekiem piederošais inventārs	
				kopā	caurmērā vienā sētā	kopā	caurmērā vienā sētā
1849.	Sabiles	16	2706,30	1630,10	101,90	1076,20	67,26
1852.	Talses	21	2134,00	1755,79	83,60	378,21	18,01
1857.	Matkules	53	7320,40	5479,70	103,40	1840,70	34,73
1857.	Matkules mežniecība	9*	1764,00	909,50	101,50	854,50	94,72

* Vēl par 2 sētām trūkst ziņu.

parādu bilances. Pārskati attiecas uz laiku, kad attiecīgo pagastu zemnieku galvenā masa vēl pildīja kļaušu nomu.

1847. un 1849. g. sakarā ar Sabiles zemnieku lūgumu ieviest naudas nomu pagasta tiesa konstatēja zemnieku saimniecību aktīvu un pasīvu (16. tab.¹¹⁰). 1847. g. pasīvs izrādījās lielāks. Zemniekiem nebija nekādu parādu muižai, bet parādi kronim un magazīnai sniedzās aptuveni līdz 550 pūriem rudzu un 408 pūriem miežu

Sabiles kroņa zemnieku saimniecību inventāra un parādu bilance (rubļos)

Gads	Saimniecību kopīgais inventārs	Saimniekiem piederošā manta	Parādi	Aktīvs	Pasīvs
1847.	2556,05	895,95	1712	—	816,05
1849.	2706,30	1076,20	1053	23,20	—

1712 rubļu vērtībā. Zemnieku saimniecību kopīgais inventārs 1847. g. ievērojami pārsniedza viņu parādus, taču formāli pašiem zemniekiem piederošā manta bija mazāka par tiem. 1849. g., kad zemnieki, tiecoties pēc naudas nomas ieviešanas, bija nokārtojuši parādus pagasta magazīnai, nenomaksāts palika tikai kroņa labības aizdevums, kas pilnīgi sedzās ar saimnieku virsinventāra mantu.

¹¹⁰ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 519. l., 7. lapa; 556. l., 2. lapa. — 1847. g. parādu summa ir aprēķināta, rēķinot rudzus 2 rubļi un miežus — 1,50 rubļu pūrā.

15. tabulā apskatītajos kroņa pagastos 40. gadu otrajā pusē jau bija sasniegts tāds stāvoklis, ka visās zemnieku saimniecībās dzelzs inventārs bija pilnā apjomā kā pēc skaita, tā pēc vērtības. Sabiles pagastā saimnieku virsinventāra mantas vērtība 1847. g. svārstījās ap 40—50 rubļiem, bet 1849. g. novirzes atsevišķās saimniecībās bija lielākas: dažiem saimniekiem virsinventāra mantas vērtība sasniedza 100 rubļu, dažiem bija noslīdējusi līdz 30 rubļiem.¹¹¹

Pavisam citu ainu redzam Daudzevas (privātmuiža Kurzemē) pagastā, kur 1851. g. revidēja zemnieku mantu sakarā ar nomnieka Rengartena parādprasībām (17. tab.¹¹²). Tā kā kreditors varēja pretendēt vienīgi uz saimnieku virsinventāra mantu un tātad bija ieinteresēts, lai tā būtu lielāka, lopus uzskaitīja inventārā tikai pēc skaita, ne pēc vērtības. Virsinventāra mantā bez lopiem, ratiem un ragavām ieskaitīja kāpostu kublus, tīnes, lādes, apģērba gabalus. Atkarībā no parādiem un inventāra Daudzevas saimniekus var iedalīt 4 grupās. 15 saimniekiem (30,6% no kopskaita) parādi minētajam nomniekam bija nelieli, viņu dzelzs inventārs un virsinventāra manta tāpēc netika fiksēti un nav zināmi. Jāpieņem, ka tās bija stabilas, dzīvotspējīgas saimniecības. Lielākajai saimniecību grupai — 24 (49% no kopskaita) dzelzs inventārs caurmērā bija 50 rubļu vērtībā, t. i., gandrīz uz pusi mazāks nekā 15. tabulā apskatītajās kroņa pagastu saimniecībās. Pārējām divām saimnieku grupām, kas savā starpā atšķiras tikai ar to, ka vienai no tām nav uzrādīts dzelzs inventārs, bija lieli parādi un nepilns inventārs pat pēc skaita, nerunājot nemaz par vērtību; tās bija galīgi panīkušas saimniecības ar darba nespējīgu vilcēj spēku.

Zemnieku stāvoklis 1852. g. Kalnamuižā (privātmuiža Vidzemē) bija apmēram tāds pats (18. tab.¹¹³). Parādu un inventāra bilancē aktīvs te nedaudz pārsniedza pasīvu. Kalnamuižas pagastā bija trīs krasi nodalāmas saimniecību grupas. Ceturtdaļa (23%) sētu bija ekonomiski pilnīgi stabilas saimniecības ar atbilstošu inventāru, praktiski bez parādiem magazīnai vai muižai (privātie parādi pārskatā nav minēti), 40,7% sētu turpretim bija smagos parādos. Daudzām saimniecībām faktiskais stāvoklis bija daudz ļaunāks par to, kādu atspoguļo tabulā uzdotie vidējie skaitļi. Tā, «Uranašu» saimniekam Kazakam ar inventāru 50,50 rubļu vērtībā parādi bija 416,92¹/₂ rubļa, otram to pašu māju saimniekam Caukam inventārs bija 40 rubļu vērtībā, bet parādi — par 319,72 rubļiem. «Valdupu» Žīguram saimniecības inventārs bija 56 rubļi, parādi 319,05 rubļi. Neraugoties uz šādu bilances pasīvu, nevienu no šiem saimniekiem neizūtrupēja, kaut viņiem nebija nekādu izredžu parādu nomaksai.

¹¹¹ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 519. l., 7. lapa; 556. l., 2. lapa.

¹¹² Turpat, 848 f., 1. apr., 490.—531. l.

¹¹³ Turpat, 4249. f., 1. apr., 154. l., 1.—6. lapa.

Daudzevas zemnieku saimniecību iedalījums pēc

Saimniecību grupas	Saimniecības		Parādi muižas nomniekam		
	skaits	%	labība (pūros)	kartupeļi (pūros)	nauda (rubļ.)
Saimnieki ar nelieliem parādiem	15	30,6	57 ¹ / ₃	135 ³ / ₄	—
Saimniecības ar dzelzs irventāru un virsinventāra mantu	24	49,0	1194	355 ¹ / ₂	337,31
Saimniecības, kam nav uzrādīta virsinventāra manta	7	14,3	392	105 ¹ / ₂	92,00
Saimniecības, kam nav uzrādīts dzelzs inventārs	3	6,1	133	39 ¹ / ₂	134,00
K o p ā	49	100,0	1776 ¹ / ₃	636 ¹ / ₄	563,31

18. tabula

Kalnamiužas zemnieku saimniecību (kopskaitā 113) inventāra un parādu bilance 1852. g.

Grupas	Saimniecību skaits		Inventārs (rubļos)		Parādi (rubļos)	
	abs. skaits	% no saimniecību kopskaita	kopsumma	caurmērā uz 1 sētu	kopsumma	caurmērā uz 1 sētu
Bez parādiem vai ar sīkiem parādiem	26	23,0	2617,20	100,66	12,59	0,49
Ar parādiem, kas mazāki par inventāru	46	40,7	3952,00	86,00	1482,26	32,22
Ar parādiem, kas pārsniedz inventāru	41	36,3	2792,75	68,11	7205,72	175,75

Kāds šai parādībai cēlonis? Lai atbildētu uz šo jautājumu, jācenšas atrisināt problēmu par zemnieku nomas māju piedāvājuma un pieprasījuma attiecībām (sk. nākošajā nodaļā).

Jāsecina, ka Kurzemes kroņa zemnieku kļaušu saimniecībās inventārs XIX gs. vidū bija stabils, parādi nelieli, atsevišķu saimniecību ekonomiskajā potenciālā nebija ievērojamu atšķirību. Jau kļaušu periodā iezīmējās dažu saimniecību specializēšanās lopkopībā. Privatmuižu pagastos kā Kurzēmē, tā Vidzemē konstatējama saimniecību diferencēšanās ievērojamā mērā. Bez kaut cik lieliem

parādiem muižas nomniekam un inventāra

Dzelzs inventārs (rbļ.)		Virsinventāra manta (rbļ.)			
lopi	uz 1 sētu	lopi	uz 1 sētu	cita manta	kopā
...
1209,00	50,00	478,15	20,00	132,76	610,91
259,30	37,04	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

traucējumiem ekonomiskā evolūcija norisinājās 23—30% saimniecībās. Ekonomiski attīstītākajos privātmuižu pagastos šis procents, iespējams, bija lielāks, bet attiecīgu datu pagaidām nav. Lopkopības straujā attīstība Jaunpils zemnieku saimniecībās saistāma galvenokārt ar agro pāreju uz naudas nomu.

3. ZEMNIEKU NOMAS MĀJU PIEDĀVĀJUMS UN PIEPRASIJUMS

1846. g. Vidzemes muižniecības landmaršals Liliensfelds Baltijas lietu komitejā apgalvoja, ka «Vidzemē ir daudz vairāk nomas vietu nekā nomas objektu mantīgu gribētāju, tā ir attiecība, kas pastāvēs vēl ilgi, ievērojot zemes mēreno apdzīvotību». ¹¹⁴ Ar to bija pareizi raksturota Vidzemes zemnieku apstrādāšanā esošās zemes saimnieciskā mazvērtība, tomēr palika neizskaidroti šīs parādības cēloņi un saimnieciskās attīstības perspektīvas.

Zemnieku nomas objektu zemais ienesīgums bija viena no galvenajām klaušu sistēmas krīzes pazīmēm. Šī parādība bija ļoti cieši saistīta ar zemnieku saimniecību grimšanu parādos un tai sekojošu šo saimniecību izūtrupēšanu un zemnieku izlikšanu no viņu sētām.

Zemnieku izlikšana no sētām bija muižniekiem arī šķiru cīņas līdzeklis pret nepadevīgiem zemniekiem: atsevišķos pagastos var konstatēt zemnieku padzišanu no sētām bez ekonomiska pamata. Saimnieku izlikšana no mājām šādu motīvu dēļ konstatējama

¹¹⁴ A. Tobien. Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. II. Riga 1911, S. 133.

Augstrozē un Daugulos (privātmuižas Vidzemē)¹¹⁵. Tomēr galvenokārt zemniekus izlika no mājām tad, kad viņi vairs nespēja pildīt kļaušas. Kroņa pagastos zemniekus vareja izlikt tikai pēc lietas izskatīšanas pagasta tiesā,¹¹⁶ turpretim privātajās muižās muižnieki rīkojās pēc sava ieskata. Bet viņiem tomēr vienmēr bija jārēķinās ar svarīgu ekonomisko faktoru — vai būs atrodams jauns nomnieks ar vajadzīgo inventāru. XIX gs. 20.—40. gados tas bija grūts jautājums. Kurzemē turklāt vēl meklēja tādu jauno saimnieku, kas ar savu personīgo mantu «brīvprātīgi» segtu dzelzs inventāra trūkstošo daļu, ko aiziešanas gadījumā viņš atpakaļ parasti nesāņēma.¹¹⁷ Bieži atkārtotās gadījumi, kad ne muiža, ne pagasta tiesa nespēja sameklēt vakantām sētām jaunu saimnieku. Tā, 1823. g. Matkules pagasta tiesa par panikušajām «Pūru» mājām ziņoja Kurzemes kamerālvaldei, ka saimnieku Krišu nav vērts izlikt, — neviens cits tāpat nespēšot mājas savest kārtībā, jo tajās trūkst inventāra, ēkas pussagruvušas, pļavas nepļautas, turklāt lieli ir magazīnas parādi.¹¹⁸ Tai pašā gadā Kurzemes kamerālvalde uzdeva Matkules pagasta tiesai meklēt saimniekus arī Valgales «Griķiem» un Sabiles «Zunnām».¹¹⁹

Muiža bieži uzdeva pagasta tiesām ieprotokolēt norunu par sētas uzņemšanu, lai kandidāts nevarētu vairs atkāpties.¹²⁰ Lai ieinteresētu jauno nomnieku, muiža piešķīra atvieglojumus kļaušu pildīšanā, aizdeva inventāru. Tā, 1837. g. Vidzemē Kaives muiža izdeva «Gala Orķu» pusemāju Katrīņas pagasta zemniekam Brencim Karpem uz 6 gadiem ar norunu, ka pirmos 3 gadus jākalpo un jāmaksā tikai puse no vaku grāmatā paredzētās normas.¹²¹ Kad Kolbergā 40. gados

¹¹⁵ 1852. g. Augstrozes «Pulkas» saimnieks Pēteris Zvirbulis pagasta tiesā asi kritizēja muižu, atsakoties uzraudzīt kalpus rīžu darbos, jo, «ja saimniekam jāskata pakaļ muižas darbiem, tad muižas valde nemaz nav vajadzīga». Dažus gadus vēlāk šo zemnieku izlika no mājām; protokolos nav atrodams ziņas par nenomaksātiem parādiem (LCVVA, 879. f., 1. apr., 39. l., 127.—128. lapa; 41. l., 49. lapa). Tāpat arī pēc divu gadu tiesāšanās ar muižu 1855. g. uz Sibīriju aizsūtīja no «Mazcēsniekiem» izlikto saimnieku Jāni Putniņu, kas par 20 gados uzceltām ēkām pieprasīja no muižas atlīdzībā 195 rubļus (turpat, 40. l., 37.—40., 131. lapa).

¹¹⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 36. l., 9. lapa. — Arī kroņa muižu nomnieki dažkārt neaicināja tiesu izlikšanas gadījumos, tāpēc 1833. g. Kurzemes kamerālvalde brīdināja tos katru saimnieku maiņu kārtot caur tiesu.

¹¹⁷ Aizejošais saimnieks tikai tad atguva viņa papildināto dzelzs inventāra daļu, ja bija saglabājis protokols, kurā bija konstatēts dzelzs inventārs māju uzņemšanas laikā, un atzīme, ka jaunais saimnieks atteicies ar savu mantu papildināt dzelzs inventāru (LCVVA, 933. f., 33. apr., 2071. l., 1.—2. lapa). 1854. g. Jaunjelgavas apriņķa tiesa ar pavēli visām pagasta valdēm aizliedza pieprasīt, lai jaunais saimnieks papildinātu dzelzs inventāru ar savu mantu (turpat, 848. f., 1. apr., 3. l., 37. lapa).

¹¹⁸ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 20. l., 6.—7. lapa.

¹¹⁹ Turpat, 12., 21. lapa.

¹²⁰ Mārsnēnu pagasta tiesas 1831. g. 5. marta protokols: «Sārteniešu pagasta piederīgais Pēteris Ķīsis apstiprina, ka no 1831. g. Jurgiem uz 3 gadiem uzņems pusi Kurmjā ciemata uz vakas grāmatas klausīšanas un došanas» (LCVVA, 1138. f., 1. apr., 77. l., 28. lapa).

¹²¹ LCVVA, 6071. f., 1. apr., 5. l., 14. lapa.

neviens nevēlējās uzņemt «Supenes» mājas, muiža 1842. g. samaksāja zemnieku Jura Bērziņa un Andreja Melnkalniša parādu Ermanmuižā — kopā 25,50 rublus — un nodeva abiem šīs mājas līdz ar 2 zirgiem un 1 govi.¹²² Kolbergas pagastā vēl 1856. g. nomas sētu pieprasījums bija tik mazs, ka muiža, ieliekot vienā no «Taides» daļnieku mājām par saimnieku muižas kalpu Adamu Liepu, bija spiesta dot viņam zirgus un citus lopus.¹²³ Annas pagastā (Alūksnes draudzē) 1855. g. muiža izdeva «Leišulejas» (20 dālderu saimniecība) uz 12 gadiem, pirmos 4 gadus paredzot kā brīvgadus. Tomēr saimnieks Jānis Kauls nespēja postāžā pamesto augsni apstrādāt un jau rudenī aizgāja, pamezdam muižai savu inventāru. Tai pašā rudenī «Leišulejas» izdeva 2 pušelniekiem Jēkabam un Janim Aprikiem uz tiem pašiem noteikumiem. 1856. g. martā viņi gribēja līgumu uzteikt, bet bija spiesti atteikties no šā nodoma, pēc tam kad tika sodīti viens ar 25, otrs — ar 30 žagaru sitieniem.¹²⁴

Maz bija gribētāju arī noplicinātajām sētām Kurzemē. Raksturīgs dokuments saglabājies Grobiņas pagasta arhīvā. Mātru pagasta Kraulu Andreja mājas sētas inventāram bija jābūt 77,27 rubļu vērtībā, bet 1841. g. Andrejs mājas bija uzņēmis ar inventāru, kas atbilda 29,35 rubļiem, apņēmoties katru gadu papildināt to par 10 rubļiem. Neraugoties uz to, 1845. g. revīzija konstatēja saimniecībā inventāru tikai 37,52 rubļu vērtībā. Kraulu Andreju atstāja par saimnieku vēl uz vienu gadu. Tomēr arī 1847. g., kad inventāra iztrūkums bija vairs tikai 21,93¹/₃ rubļa, nebija neviena, kas vēlētos kļūt šais mājās par saimnieku.¹²⁵

Bieži vien muiža nepieņēma no saimniekiem māju uzteikumus, pieprasot, lai viņi paši sameklētu sev vietniekus (piemēram, Kolbergā un Daudzevā).¹²⁶ Dauguļu muižas īpašnieks uzdeva pagasta tiesai gādāt par vakantu māju apsaimniekošanu, kad tā aprakstīja «Kaķīšu» un «Baložu» māju saimnieku mantu un gatavojās to pārdot ūtrupē.¹²⁷

Tomēr arī šādos apstākļos kļaušu sistēmas krīzes posmā Vidzemes pagastos izūtrupēja 20—45% saimniecību (19. tab.¹²⁸) — atkarībā no pagasta saimniecību ekonomiskā potenciāla un saimniecību diferencēšanās. Kolbergas un Kalnamuižas pagastos, kur bija daudz sīko pušelnieku saimniecību, zemnieku sētām bija grūti stabilizēt saimniecību ar preču sīkražošanas paplašināšanu. Kalnamuižā vienā pašā 1846. g. bija izūtrupēts procentuāli tikpat daudz saimniecību kā ekonomiski attīstītākajā Smiltenes pagastā 17 gadus. Ļoti liels izūtrupēto saimniecību skaits bija arī Dauguļu—Augstrozes pagasta tiesas novadā, bet tur, kā jau iepriekš teikts, daļa ūtrupju bija izskaidrojama ar muižnieku represijām pret nepaklausīgiem zemniekiem; par to liecina arī tas, ka šai pagastā nenomaksāto parādu summa, salīdzinot ar ūtrupē ieņemtās naudas kopsumu, bija ievērojami mazāka nekā, piemēram, Kolbergas pagastā. Visniecīgākās summas par pārdoto inventāru ieņēma Gros-

¹²² LCVVA, 3342. f., 1. apr., 103. l., 2. lapa.

¹²³ Turpat, 105. l., 138.—140. lapa.

¹²⁴ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1217. l., 70.—71., 81.—82. lapa.

¹²⁵ Turpat, 933. f., 33. apr., 1489., 1493. l.

¹²⁶ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 98. lapa; 848. f., 1. apr., 49. l., 28. lapa.

¹²⁷ Turpat, 879. f., 1. apr., 40. l., 112.—113., 115. lapa.

¹²⁸ Turpat, 879., 908., 1216., 3342., 3358. un 4249. f.

Izūtrupēto zemnieku saimniecību skaits dažos Vidzemes pagastos

Pagasts	Gadi	Saimniecību kop-skaits pagastā	Izūtrupēto saimniecību		Ūtrupēs ieņemtā kop-summa (rbļ.)	Nenomaksātie parādi	
			kop-skaits	%		naudā (rbļ.)	labība (pūros)
Dauguļu — Augstrozes (priv.)	1852.—1863.	45	20	44,4	2572,155	587,42	47
Kolbergas (priv.)	1842.—1866.	69	33	48,0	1756,32	1917,91	—
Smiltenes (priv.)	1836.—1852.	185	36	19,4
Kalnamižas (priv.)	1846.	108	21	19,4	1976
Grostonas (kroņa)	1850.—1852.	63	19	30,1	168,83
Lāzberģes (priv.)	1845.—1850.	148	27	18,2	1036,61	921,715	438

Izūtrupētās saimniecības dažos Kurzemes kroņa un bruņniecības muižu pagasta tiesu novados

Pagasta tiesu novadi	Sētu skaits	Saglabājušās ziņas par izūtrupētām saimniecībām									
		1820. gados		1830. gados		1840. gados		1850. gados		kopā	
		skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Grobiņas	211	19	48,7	13	33,3	7	18,0	39	100
Irlavas	162	14	35,0	11	27,5	9	22,5	6	15,0	40	100
Kandavas	161	1	6,0	9	53,0	7	41,0	—	—	17	100
Matkules	116	28	65,1	5	11,7	9	21,0	1	2,2	43	100

tonas pagastā, jo šā panīkušā pagasta saimniecībās bija visai neliels lopu skaits.

Par Kurzemes privātmuižu zemnieku izlikšanu vairāk vai mazāk apkopojošas ziņas nav saglabājušās. Par guberņas kroņa muižām turpretim ir zināms, ka arī tur XIX gs. 20. un 30. gados zemnieku izlikšana bija parasta parādība, kas gandrīz vienmēr bija saistīta ar

inventāra iztrūkumu, turpretim 40. un 50. gados Kurzemes kroņa zemnieku izūtrupēšana notika daudz retāk. 20. tabulā¹²⁹ sakopoti dati par Kurzemes kroņa un bruņniecības zemnieku izūtrupēšanu pēc 4 pagasta tiesu fondos saglabātajām 139 zemnieku izlikšanas lietām. Tabulas dati ir minimāli, jo nav nekādu liecību, ka saglabājušies visi izūtrupēšanas dokumenti.

Noplicinātajās sētās pirmajai ūtrupei bieži sekoja otra, ja arī otrajam saimniekam nebija izdevies saimniecību nostabilizēt. Kolbergā bija tādi ciemi, kur izūtrupēja veselu virkni saimnieku. Taides ciemā (38 dālderī) laikā no 1842. līdz 1854. g. notika pavisam 6 ūtrupes. Šo 6 saimnieku kopīgais parāds bija 587,64 rubļi, tā nomaksai kopā ar citu mantu pārdeva 10 zirgu un 11 govju, tomēr nesegti palika vēl 293,63 rubļi. Ortuškas ciemā (60 dālderu) no 1842. līdz 1865. g. notika 5 ūtrupes, no kopīgās parāda summas (523,92 rubļi) nenomaksāti palika 305,45 rubļi.¹³⁰ Kamēr Kolbergas 18 ciemos ar 30 atsevišķām saimniecībām minētajā periodā nenotika neviena ūtrupe, 13 ciemos ar 39 atsevišķām saimniecībām ūtrupes atkārtotās bieži.

Kurzemē Valgales kroņa pagasta «Remesos» 1825.—1829. g. izlika 3 saimniekus,¹³¹ Daigones kroņa pagasta «Bundzeniekos» kopš gadsimta sākuma līdz 1857. g. nomainījās sešas saimnieku ģimenes.¹³² Sabiles «Silniekos» 1824.—1829. g. četras reizes konstatēja deteriorāciju (izputēšanu), bet mājām nevarēja atrast jaunu saimnieku.¹³³ Lutriņu kroņa pagastā Dūru «Mesteru» mājas no 1835. līdz 1854. g. pieredzēja 6 saimnieku ģimenes.¹³⁴

Vēstures literatūrā sastopams uzskats, ka, pastāvot neracionālajai kļaušu saimniecībai, muižnieki to, ko ar vienu roku no zemniekiem saņēmuši, ar otru esot bijuši spiesti atdot atpakaļ. Tūlīt tomēr jāuzsver, ka muiža vispirms izmantoja visas citas iespējas, pirmām kārtām pašu zemniekuniecīgos uzkrājumus, iekams ķērās pie saviem resursiem. Periodā pēc «brīvlaides» zemnieku parādi muižai bija ievērojami mazāki nekā parādi pagasta magazīnai vai pagasta lādei un kroņa labības parādi. Kroņa pagastu dokumentos zemnieku parādi muižai sastopami reti. Ievērojamāki zemnieku parādi muižai bija Daudzevas, Kaives, Kalnamuižas, Biksēres privātmuižās. 1852. g. Kalnamuižas pagasta zemnieku parādu kopsummā parādi muižai sastādīja 31%.¹³⁵ Biksērē 1862. g. «Sakstiņu» saimnieka Jāņa Valanda parādi muižai bija 42%, bet 1863. g. «Bakšu» saimnieka Jāņa Labāna parāds muižai par 4 zirgiem sastādīja 36% no visas parāda summas.¹³⁶

Annenieku muižas īpašnieks Oto Reke dzelzs inventāru plānveidīgi komplektēja no zemnieku uzkrājumiem. Iznomājot 40. gadu

¹²⁹ LCVVA, 933, 971., 1034. un 1073. f.

¹³⁰ Turpat, 3342. f., 1. apr., 103. l., 3.—6., 47.—48., 63.—68. lapa; 104. l., 18.—19. lapa; 105. l., 91.—93., 115.—116., 157.—158. lapa; 108. l., 35.—36. lapa.

¹³¹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 2026. l., 1. lapa; 2629. l., 2.—3. lapa.

¹³² Turpat, 1034. f., 1. apr., 467. l., 1.—15. lapa.

¹³³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 21. l., 6. lapa; 36. l., 10. lapa; 711. l., 29. lapa; 2627. l., 1. lapa.

¹³⁴ Turpat, 1066. f., 1. apr., 276. l., 1. lapa.

¹³⁵ Turpat, 4249. f., 1. apr., 154. l., 6. lapa.

¹³⁶ Turpat, 6025. f., 1. apr., 2. l., 37., 49.—50. lapa.

vidū divas «Līču» mājas Kārlim Leitim, viņš deva inventāru tikai vienām mājām, noteicot, ka pēc 19 gadiem Līcim jānodod (eventuālā aiziešanas gadījumā) pilns abu māju inventārs. Tā kā Leitis jau nākošajā gadā nevarēja nomaksāt naudas nomu, viņam atņēma visus lopus un visu izaudzēto ražu.¹³⁷

Solot palīdzību un atvieglojumus, noplicinātajās sētās ievilināja zemniekus, kam bija zirgs un kaut dažas govis, ko jaunie saimnieki, ja viņi bija spiesti aiziet, apkrauti parādiem, tur pameta pēc gada vai pat pēc pusgada saimniekošanas. Vēl 1854. g. 40,08 rubļu parāda atstrādāšanai notiesāja Grobiņas pilskunga amata muižas «Emeru» saimnieku Brūni, kas mājās bija saimniekojis tikai gadu.¹³⁸ 1849. g. no Mātru «Krauļiem», ar parādiem apkrautu, pēc 4 gadu saimniekošanas izlika saimnieku Jāni, piedevām sodot viņu ar 25 pletnes sitieniem.¹³⁹ XIX gs. 20. un 30. gados šādu gadījumu bija ļoti daudz.

Vidzemē, kur saimniekiem par dzelzs inventāru nebija jānorēķinās ar muižu, zemniekiem bija lielākas iespējas saglabāt lopu kontingentu. Tomēr arī šie īslaicīgie nomnieki par nenokalpotiem kļūstu darbiem, nenomaksātu nomu un neapņemtām ēkām pazaudēja inventāru un aizgāja ar nenomaksātiem parādiem.

Tā, Stalbes «Mauru» sētā (44 dālderī 18 grašu), kas vēlāk sadalījās divās patstāvīgās saimniecībās, 1821.—1865. g. var konstatēt 11 saimnieku ģimeņu. 1840. gadu sākumā no «Kalna Mauriem» izgāja Mārtiņš Freimanis un kļuva par kalpu «Ciruļos». 1851. g., kad «Mauru» mājas atkal bija tukšas, Mārtiņš Freimanis kopā ar pieaugušo dēlu gribēja uzņemt mazāk panikušās «Lejas Mauru» mājas,¹⁴⁰ bet pagasta tiesa atzina viņu inventāru (1 zirgs, 1 kumelš, 3 govis, 2 teles) par nepietiekamu 22 dālderu mājām. Muiža bija citādās domās: Mārtiņš Freimanis kļuva par saimnieku, bet nākošajā gadā pēc izūtrupēšanas, zaudējuši zirgu, kumelju un teles, Freimaņi aizgāja uz muižu par kalpiem, kur viņiem bija jāatstrādā 51,67 rubļu liels parāds.¹⁴¹ Jānis Smits, kas 1851. g. uzņēma «Kalna Maurus», 1852. g. pirms Jurgiem no mājām slepeni aizbēga.¹⁴² Tai pašā gadā no Stalbes «Mūrniekiem» pirms Jurgiem slepeni aizbēga vienu gadu saimniekojušais Jānis Zvejnieks. Pagasta tiesā viņš neatbildēja neviena vārda un ar palikušajiem grašiem nomaksāja pagasta tiesas uzlikto sodu.¹⁴³ 1838. g. no Briežu muižas (ietilpa Kaives pagasta tiesas novadā) «Kalna Orķiem» izlika Krustiņu Rezgali. Pēc gada saimniekošanas Rezgalis bija zaudējis 3 zirgus, 2 govis, 1 teli, 4 aitas, 4 kazas, ar to sedzot sēklas aizdevumu un naudas nomu 25 rubļu apmērā. Rezgalim palika vēl 1,31 rublis kroga parāda segšanai.¹⁴⁴

Daļa no izūtrupētajām saimniecībām kļuva par postažām. Postažā pamestas saimniecības, kaut neilgu laiku, sastopamas gandrīz katrā pagastā. Labākā gadījumā tās tika izdotas vairākiem

¹³⁷ LCVVA, 1724. f., 1. apr., 34. l., 12. lapa.

¹³⁸ Turpat, 933. f., 5. apr., 74. l., 1.—3. lapa.

¹³⁹ Turpat, 33. apr., 1495. l., 20. lapa.

¹⁴⁰ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 58. lapa.

¹⁴¹ Turpat, 61., 102. lapa.

¹⁴² Turpat, 106. lapa.

¹⁴³ Turpat, 77.—78. lapa.

¹⁴⁴ Turpat, 6071. f., 1. apr., 5. l., 5., 33.—34. lapa.

saimniekiem kopīgai apstrādāšanai vai arī to apstrādāšanu organizēja muiža.

Postažu skaita ziņā no tiem pagastiem, par kuriem saglabājušās ziņas, pirmā vieta pieder Vidzemes kroņa pagastam Grostonai. 1848. g. 8 zemnieku sētas bija pamestas postažā 13—16 gadu;¹⁴⁵ 50. gadu sākumā postažu rašanās process vēl turpinājās.¹⁴⁶ Sešas izputējušas Grostonas pagasta saimniecības piedalīja citiem šo māju pušelniekiem, bet šo pušelnieku saimniecību potenciāls bija tik zems, ka tās vairākus gadus nespēja sasniegt to sējumu platību, kāda bija pirms attiecīgo saimniecību apvienošanās (21. tab.¹⁴⁷).

Par Kalnamuižu ir zināms, ka pēc 1845. g. bada un lopu sērgas 1846. g. izūtrupēja 21 saimniecību; no tām uz laiku tukšas palika 17. 40. gadu otrajā un 50. gadu pirmajā pusē Kalnamuižā notika gan saimniecību apvienošana, gan dališana, gan radās jaunas postažas, gan bijušās postažas aplaužoja, tātad spilgti izpaudās pretēji procesi, kas raksturīgi feodālisma un kapitālisma sabiedriski ekonomisko formāciju maiņas laikam. Kalnamuižā saimniecības degradācijas pazīmes minētajā periodā — līdz 50. gadu vidum — bija ļoti spēcīgas, jo postažā pamestas bija ne tikai atsevišķas saimniecības, bet arī veseli ciemi.¹⁴⁸

Kolbergā 1848. g. tukšs bija Lauru ciems (60 dālderu), ko apstrādāja 10 saimnieku no citām saimniecībām; 1850. g. Lauru ciemā atkal bija 4 saimnieki. 1851. g. muižas cūkas un aitas ganījās «Ievašķu» mājās (20 dālderu). Vēl 1856./57. g. saimnieka nebija «Kristakalnos».¹⁴⁹ Atsevišķas tukšas sētas uz neilgu laiku sastopam gandrīz visu pagastu arhīvu dokumentos.

Lielākā bijušo saimnieku daļa kļuva par kalpiem, sevišķi tādos gadījumos, ja no kreditoriem izdevās paglābt kaut vienu govī, lai varētu turēties t. s. «kalpa robā». Šai ziņā vienīgais glābiņš izpostītajam saimniekam bija viņa sievas tiesības uz ienesto pūru: ja pūra esamību varēja pierādīt ar lieciniekiem, tad pēc likuma to nedrīkstēja atņemt.¹⁵⁰ Muiža bieži pret to iebilda. Dažreiz pagasta tiesas, it īpaši kroņa pagastos, nerēķinājās ar muižas protestiem:¹⁵¹ pagasta tiesām bija jā rūpējas, lai pagastā nerastos pārāk daudz ar pagasta sabiedrības

¹⁴⁵ LCVVA, 908. f., 1. apr., 57. l., 34.—35. lapa.

¹⁴⁶ Turpat, 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—8. lapa.

¹⁴⁷ Turpat, 3.—8. lapa.

¹⁴⁸ Turpat, 4249. f., 1. apr., 118. l., 1.—2. lapa; 138. l., 1.—4. lapa; 141. l., 1.—6. lapa; 157. l., 1.—67. lapa.

¹⁴⁹ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 39. lapa; 105. l., 8.—9. lapa; 106. l., 2.—3. lapa.

¹⁵⁰ Turpat, 1073. f., 1. apr., 676. l., 1. lapa.

¹⁵¹ 1835. g. Tadaiku kroņa muižas disponents Henko, būdams «norūpējies» par kroņa interesēm, uzdeva aprakstīt visu «Rubežu» sētas mantu, bet pagasta tiesa, paskaidrojot, ka nav likuma, kas piespiestu sievu maksāt vīra parādus, ja viņa nav ar līgumu to apņēmusies, izdalīja no ļoti trūcīgā «Rubežu» inventāra sievas pūru — 2 govīs, 1 teli, 7 aitas (LCVVA, 933. f., 33. apr., 1472. l., 12., 19. lapa).

Sējumu (izsētos pūros) sašaurināšanās Grostonas kroņa pagasta

Gads	„Rušēni“					„Bruci“				
	saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kartupeļi	saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kartupeļi
1849.	3	16½	16½	24	18
1850.	2	16½	18	28	20	2	12	10	10	12
1851.	2	15	13	13	12	1	6	5	7	7
1852.	2	15	8	14	12	1	6	4	7	7
1854.	2	15	8	14	16	1	7	4	7	7

lidzekļiem uzturamu personu. Tomēr daudzos gadījumos, arī kroņa pagastos, izliktajam saimniekam atņēma pedējo lopu.¹⁵² Izliktie saimnieki bieži sudzējās, ka viņus ar bērnu baru un darba nespējīgiem vecākiem nekur negribot ņemt par kalpiem un ka ar kalpa algu nevar uzturēt lielo ģimeni. Bez tam izliktajam saimniekam bieži palika nenokārtoti parādi. To nokārtošanai bijušajiem saimniekiem atļāva salīgt pie kāda saimnieka par kalpu (Kurzemē) vai arī viņus sūtīja parāda atstrādāšanai peļņas darbos — sikajos rūpniecības uzņēmumos, amatniecībā (Vidzemē), ceļu, šoseju būvē (to sevišķi ieteica augstākās administratīvās iestādes¹⁵³) vai vairāksolitājam, uzdodot ieturēt daļu viņu algas (parasti 10—15 rubļu gadā). Grobiņas pagasta tiesas arhīvā saglabājušies 22 spriedumi par parāda atstrādāšanu nodotiem zemniekiem (14 no XIX gs. 30. gadiem, 6 no 40. gadiem un 2 no 50. gadiem).¹⁵⁴ Tadaikņu pagasta saimnieka Kābaru Andreja parāds 1839. g. bija 132,33 rubļi (atstrādāšanas minimums — 9 gadi), 1834. g. notiesātā Tadaikņu «Danču» saimnieka Bērtuļa parāds bija 179,46 rubļi (atstrādāšanas minimums — 13 gadi). Kolbergas pagasta arhīvā saglabājušies 12 ieraksti no 50. gadu beigām un 60. gadu sākuma par tiem bijušajiem saimniekiem, kas 40. un 50. gados bija izputējuši, bet ne viņi, ne viņu pēcnācēji nebija beiguši atstrādāt parādus. No šiem 12 gadījumiem sešos vēl pēc vairākiem gadiem parādus turpināja atstrādāt izlikto saimnieku pēcnācēji.¹⁵⁵ Irlavas pagasta tiesa 1834. g. nolēma nodot Degoles bijušo «Bajāru» saimnieku, vaļinieku Indriķi vairāksolitājam 18,40 rubļu parāda atpelnišanai. Izsolē piedalījās arī 6 Irlavas pagasta tiesas novada saimnieki, bet veco vaļinieku nosolīja muižnieks fon Slipenbahs, soloties dzēst parādu pa 4 rubļi gadā.¹⁵⁶ Vairāksolīšanas sludinājums bija ievietots arī «Latviešu Avižu» 1834. g. 13. jūlija numurā. Arī tais gadījumos, kad lielāko parāda daļu sedza ar ūtrupēs ieņemtajam summām un izlikto saimnieku nenotiesāja parāda atstrādāšanā, bieži uzradās vēl agrāk nepieteikušies kreditori un apdraudēja to mantu, kuru izūtrupētajai ģimenei bija izdevies iekrāt vēlākajā darbā. Kad dokumentos sastop atzīmes par sevišķi trūcīgiem atstātajiem mantojumiem, tad tie parasti pieder izūtrupētajiem saimniekiem.

Par parādiem apkrauto izlikto saimnieku smago stāvokli saglabājušies daudzi dokumenti. Valgales pagasta bijušais saimnieks Gausu Ernests ar paprāvu bērnu pulciņu bija salīdzis «Meldeross»

¹⁵² LCVVA, 933. f., 33. apr., 2071. l., 1.—2. lapa; 1570. l., 1.—2. lapa u. c.

¹⁵³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 794. l., 8. lapa.

¹⁵⁴ Turpat, 933. f.

¹⁵⁵ Turpat, 3342. f., 1. apr., 105. l., 37., 131., 171. lapa; 106. l., 17., 48. lapa; 107. l., 24., 63. lapa; 108. l., 8., 84., 114.—115. lapa.

¹⁵⁶ Turpat, 971. f., 1. apr., 641. l., 1.—7. lapa.

četros ciemos 1849.—1854. g. pēc saimniecību apvienošanas

„Beči“					„Jāniši“				
saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kar-tupeļi	saimniecību skaits	rudzi	mieži	auzas	kar-tupeļi
3	16½	15	22	24	4	22	16	20	24
2	16½	16	22	20	3	22	16	21	19
2	15	15	18	14	3	16½	16	17	18
2	15	9	16	12	3	16½	12	18	21
2	15	8	14	16	3	18	9	18	18

par kalpu ar algu 9 pūri labības gadā. Viņam piesprieda 30 gadu pēc kārtas līdzināt labības parādu pa 2 pūriem gadā, bet pēc tam vēl dažus gadus dot pa 2 rubļiem gadā uz parādu ņemtu lopu atmaksāšanai.¹⁵⁷ Biksēres pagasta «Bokultu» saimnieku Jāni Ķeirānu 1858. g. izlika no mājām, ieņemot ūtrupē 26,51 rubli, bet visu parādu kopsūma bija 85,80¾ rubļa. Kad pirmajā gadā Ķeirāns uz muižu negāja peļņā un nesāka atmaksāt parādu, viņam piesprieda 25 rikšu sitienus. Līdz 1864. g. viņam palika vēl 20,50 rubļu liels parāds. Šai pašā vasarā viņš nomira svešā pagastā peļņā. Kamēr viņš bija slims, sabojājās viņa izaudzētie lini, kurus kopā ar pēdējiem svārkjiem paņēma saimnieks par zārku.¹⁵⁸

Šādos apstākļos kalpi baidījās uzņemt paputejušās mājas, lai cik vilinoša arī būtu iespēja kļūt par saimnieku. Visos pagastos kalpu acu priekšā norisinājās izputējušo saimnieku posta pilnie pēdējie dzīves cēlieni. Arī saimnieki XIX gs. 20.—40. gados dažreiz pameta savas sētas kopā ar inventāru, meklējot izredzēm bagātāku nodarbi amatniecībā un citos peļņas darbos laukos vai pilsētā. Matkules pagasta tiesas novadā 20.—40. gados 14 saimnieku atstāja savas sētas un inventāru un meklēja drošāku ienākuma avotu (6 vēl 40. gadu sākumā).¹⁵⁹ Par atsevišķiem šādiem gadījumiem ir atzīmes arī citu pagastu — Irlavas, Priekuļu u. c. — fondos. Galīgā pesimismā nonākušie saimnieki dažreiz beidza dzīvi pašnāvībā.¹⁶⁰

Tātad nevis kalpu stāvokļa uzlabošanās, kā to apgalvoja A. Tobiņš un A. Švābe, bet gan lielais risks un ārkārtīgās grūtības, cenšoties nostabilizēt saimniecību noplicinātās vai postazā pamestās sētas, atbaidīja kalpus no mēģinājuma kļūt par saimniekiem.

¹⁵⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 1483. l., 1. lapa.¹⁵⁸ Turpat, 6025. f., 1. apr., 2. l., 5., 6., 14., 18. lapa; 3. l., 4., 38. lapa.¹⁵⁹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 177., 178., 793., 800., 935., 1789., 2288. un 2298. l.¹⁶⁰ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 75. lapa; 105. l., 15. lapa; 1073. f., 1. apr., 182. l., 15. lapa; 707. l., 11. lapa.

Jāmin arī zemnieku grupveida padzišana no sētām nolūkā ierīkot tur jaunas pusmuižas. So parādību analizēt tikai pēc pagasta arhīvu materiāliem nav iespējams, jo šāda veida sūdzības neizskatīja pagasta tiesa. No pagastu arhīvu materiāliem varam secināt, ka noplicinātās iztūrupēto saimnieku sētas muižas laukiem nepievienoja. Šādu sētu pievienošana muižai nebija izdevīga, jo tās bija izkaisītas starp aplaužotajām mājām un to tīrumi bija izsukti.

Ja XIX gs. 20. un 30. gados Kurzemes un Vidzemes zemnieku sētu ekonomiskajā attīstībā varam saskatīt zināmu līdzību, tad 40. gados tā notika atšķirīgi katrā guberņā. Kurzemes centrālajā rajonā zemnieku saimniecībās šajos gados samērā noteikti iezīmējās ekonomiskā evolūcija, kamēr Vidzemē ārkārtīgi pastiprinājās saimniecības degradācija, kas izraisīja asus sociālus un politiskus konfliktus.

Jau 40. gadu sākumā Vidzemes zemnieku lielākā masa neredzēja nekādas izejas no ekonomiskā pagrimuma, kādā bija nonākušas viņu saimniecības. Stāvokli ārkārtīgi saasināja 1841. g. neraža. Zemnieku šķiru cīņa pret muižniekiem augsti uzbangoja plaši izvērstā izceļošanas kustībā, kas saistījās ar pāreju pareizticībā.

Dziļā kļaušu sistēmas krīze 40. gados atspoguļojās Vidzemē valdošās šķiras apjukumā, nenoteiktībā un sašķeltībā, kas spilgti izpaudās 1842. g. landtāgā un turpinājās visus 40. gadus. 1847. g. asas šķiru cīņas apstākļos (1845.—1847. g. zemnieku pāreja pareizticībā sasniedza kulmināciju) un sarežģītā politiskā situācijā (zemnieku pāreja pareizticībā bija ievērojami saasinājusi Vidzemes vācu muižnieku un cara valdības aprindu attiecības) Vidzemes landtāga vairākums nobalsoja par barona H. Felkerzāma izstrādāto likumprojektu. Šis dokuments, ko 1849. g. parakstīja cars, Vidzemes muižniekiem šķita mazākais ļaunums, salīdzinot ar valsts īpašumu ministra P. Kišeļova priekšlikumu un Vidzemes muižnieka G. Budenbroka sastādīto zemniekiem izdevīgāko likumprojektu. Jaunais 1849. g. zemnieku pagaidlikums norobežoja zemnieku lietoto zemi no muižas zemes, atļaujot muižniekiem pievienot muižas laukiem vēl apmēram piekto daļu zemnieku zemes (kvoti). Perspektīvā tika paredzēta kļaušu nomas nomaīņa ar naudas nomu (pie tam muižniekiem šai jomā tika atstāta ievērojama izvēles brīvība), bet pēc tam arī sētu pārdošana zemniekiem īpašumā. Šim likumam bija zināma nozīme, virzot Vidzemes lauksaimniecības attīstību pa kapitālisma ceļa tā dēvēto prūšu variantu.¹⁶¹

Kamēr muižnieki landtāgos strīdējās par vai pret naudas nomas ieviešanu zemnieku sētās, krīzi pārdzīvojošās kļaušu sistēmas ietvaros jau XIX gs. 40. gados arī Vidzemē, kaut ievērojami mazākos apmēros nekā Kurzemē, sāka pieaugt kapitālistiskās saimniecības elementi zemnieku sētās, galvenokārt attīstītākajos rajonos, kas atradās tuvāk tirdzniecības centriem. Šis process savā tālākajā

¹⁶¹ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 416. lpp.

attīstībā izmainīja zemnieku nomas sētu piedāvājuma un pieprasījuma attiecības.

40. un 50. gados Vidzemē daļā kļaušu saimniecību, kam bija vēl vāji sakari ar tirgu un kas nelielos apmēros algoja svešu darbaspēku, bija dzīvas patriarhālās attieksmes pret sava tēva sētu. Šādos gadījumos zemnieku izlikšana no mājām nozīmēja smagu traģēdiju viņu dzīvē. Tā, piemēram, no Dauguļu «Zilēniem» saimnieku Mārci Dravnieku izdevās izdzīt tikai pēc tam, kad viņš vairākās reizēs bija saņēmis kopskaitā ap simt rīkšu sitienu.¹⁶² Tai pašā laikā Vidzemes centrālajā rajonā, kur straujāk attīstījās kapitālisma elementi, izveidojās zemnieku māju nomnieka tips, kas ar savu inventāru bieži pārgāja no vienām mājām uz citām, no viena pagasta uz otru. Lielo kļaušu, noplicināto tīrumu un bieži vien trūcīgā inventāra dēļ šis nomnieks nekur nespēja nostiprināties, nemitīgi balansēdams uz izputēšanas robežas. No vienas puses, šē izpaudās degradācijas pazīmes — saimniecības nerentabilitāte zemnieku sētās, kura bija cieši saistīta ar «brīvajiem» kļaušu nomas līgumiem. No otras puses, tās bija pārejas perioda īpatnības: bija izveidojusies feodālisma sociāli ekonomiskajai formācijai neparasta figūra — sētas nomnieks ar savu inventāru, kam attieksme pret apsaimniekojamo māju bija tīri utilitāra.

Sevišķi spilgti jaunā pieeja apsaimniekojamajām mājām izpaudās Stalbē. Lai gan izūtrupēto saimnieku skaits bija neliels, sētās bieži mainījās saimnieku ģimenes. Pēc lakoniskajiem ierakstiem Stalbes pagasta tiesas protokolu grāmatā un labības aizdevumu pieprasītāju sarakstiem redzams, ka 1829.—1866. g. no 26 Stalbes zemnieku sētām tikai četrās visu laiku bija viena un tā pati saimnieku ģimene, piecās sētās šai laikā nomainījās 2, sešās — 3, piecās — 4, citās piecās — 5, bet vienā sētā šai laikā nomainījās pat 6 ģimenes. No 18 māju uzteikšanas gadījumiem Stalbē 12 uzteica paši zemnieki, bet 6 — muiža. Muižas uzteikumiem sekoja arī saimnieka izūtrupēšana.

Zemnieku uzteikuma cēloņi lielākoties protokolos nav fiksēti. Tomēr Stalbes pagasta tiesas protokola grāmatas 1849. g. ieraksts saglabājis ļoti raksturīgu uzteikšanas formulējumu, ko izteica «Andriņū» saimnieks Mārtiņš Strazds: «kalpošanas un došanas par lielām, kontrakta gadi garām, jāaizejot no mājām, kamēr neesot pavisam tukšs . . .»¹⁶³

Ekonomiski stabilajās sētās to saimniekiem bija izdevies nostiprināties, bieži vien pateicoties viņu piekoptajām blakus nodarbēm, ar intensīvāku algotā darbaspēka ekspluatāciju vai ar preču sīkražošanas pastiprināšanu lauksaimniecības jomā. Šo sētu

¹⁶² LCVVA, 879. f., 1. apr., 39. l., 116.—117., 130., 145. lapa; 3358. f., 33. apr., 1. l., 70. lapa.

¹⁶³ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 24. lapa.

saimniekiem ne prātā nenāca staigāt no vienām mājām uz otrām vai mainīt pagastus. Viņu saimniecības kļuva tik spēcīgas, it īpaši XIX gs. 50. gados un vēlāk, ka varēja izdalīt zināmu daļu sētas inventāra, lai arī saimnieka otrais un trešais dēls varētu kļūt par saimniekiem, uzņemot vakantās nomas mājas.

Smiltēnē, kur kapitālisma elementi zemnieku saimniecībās sarakā ar plašu mājrupniecības un amatniecības piekopšanu attīstījās straujāk, muiža jau 40. gados centās izdot vakantās sētas turīgāko saimnieku dēliem, kuri nāca ar tēva dotu inventāru. 1842.—1850. g. no 24 izdodamām mājām 9 izdeva saimnieku dēliem vai brāļiem ar tēva vai brāļa galvojumu.¹⁶⁴ Arī Stalbes «Zemmaros» (35 dālderī) 50. gados visu laiku saimniekoja ģimene ar tādu pašu uzvārdu, kuras rokās mājas tātad bija kopš uzvārdu došanas. Saimnieka pirmais dēls gatavojās kļūt par saimnieku turpat, otrais bija kalējs, bet trešais dēls Miķelis pieteicās uzņemt jauniekopjamās mājas 13 dālderu vērtībā. 60. gados Zemmaru ģimenes pārstāvjus sastopam arī tā paša pagasta «Vecstārstos» un «Kalna Klāmaņos».¹⁶⁵

Ekonomiski attīstītākajos Vidzemes un Kurzemes rajonos, kā, piemēram, Irlavā, Grenčos,¹⁶⁶ Dauguļos,¹⁶⁷ Gatartā¹⁶⁸ utt., XIX gs. 50. un 60. gados bija ļoti parasta lieta, ka izputējušās sētas sagrāba spēcīgāko saimnieku ģimeņu locekļi. Kad 1857. g. nomira Dūru (Kurzemē) pagasta «Mesteru» saimnieks Krišs Būmeisters, noskaidrojās, ka viņa trīs brāļi bija saimnieki Dūru un Lutriņu pagastos, ceturtais brālis — namdaris Dūres muižā un māsa — saimniece Skrundas pilskunga amata muižā.¹⁶⁹

Kurzemes kroņa pagastos XIX gs. 40. gadu otrajā pusē sastopam zemnieku sētas ar tādu ekonomisko potenciālu, ka tās spēja segt izputējušo saimniecību deficītu. Kad 1847. g. izputēja Grobiņas «Ķeiru» saimnieks Andrejs, viņa mājas pārņēma «Dūcmaņu» saimnieks Kārlis, apņēmoties bez ierunām segt «Ķeiru» saimniecības inventāra iztrūkumu. «Dūcmaņos» palika saimniekot (līdz jaunākā dēla pilngadībai) Kārļa tēvs Miķelis.¹⁷⁰

50. gados jau sākās cīņa par Kurzemes kroņa zemnieku nomas mājām. Zemnieku sētas bija kļuvušas par peļņas iegūšanas objektiem. Šis moments ekonomiskajā attīstībā sakrita ar brīdi, kad publicēja 1849. g. noteikumus par kroņa māju mantošanas tiesībām. Šos noteikumus var uzskatīt par kroņa muižu pārvaldes iestānci XIX gs. 30. un 40. gadu meklējumu novēlojušos rezultātu.

50. gados kā tiesas, tā kroņa muižu pārvaldes iestādes tika pārplūdinātas ar reklamācijām par kroņa zemnieku mājām. Agrāk no mājām izlikto, aizgājušo vai mirušo saimnieku pēcnācēji uzsāka cīņu ar pašreizējiem saimniekiem par tiesībām saimniekot tēvu

¹⁶⁴ LCVVA, 3358. f., 33. apr., 1. l., 36., 70. lapa; 2. l., 128., 167. lapa.

¹⁶⁵ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 101., 115. lapa; 6. l., 26. lapa.

¹⁶⁶ Turpat, 971. f., 1. apr., 63. l., 7. lapa; 64. l., 4. lapa.

¹⁶⁷ Turpat, 879. f., 1. apr., 39. l., 21. lapa.

¹⁶⁸ Turpat, 929. f., 1. apr., 4. l., 28., 29. lapa.

¹⁶⁹ Turpat, 1066. f., 1. apr., 260. l., 1. lapa.

¹⁷⁰ Turpat, 933. f., 33. apr., 1572. l., 1.—4. lapa; 1573. l., 1.—2. lapa.

agrāk valdītajās sētās. Lutriņu kroņa pagastā, kur bija 58 zemnieku sētas (bez mežsargiem), zemnieki 1854.—1859. g. iesniedza 26 reklamācijas.¹⁷¹ Kandavas pagasta tiesas arhīvā saglabājušās 10 reklamāciju lietas no 1849.—1859. g. Raksturīgi, ka pēdējais izlikšanas gadījums Kandavas pagasta tiesas novadā datēts ar 1848. g.¹⁷² Arī Matkules pagasta tiesas fondā saglabājušies 10 reklamāciju iesniegumi par laiku no 1850. līdz 1859. g.¹⁷³

Reklamāciju sūdzības gandrīz vienmēr noraidīja, jo vairumā gadījumu reklamantu vecāki bija izgājuši no sētām kā maksātne-spējīgi. Izņēmumi bija tad, ja reklamantiem ar lieciniekiem vai dokumentiem (veciem pagasta tiesu protokoliem) izdevās pierādīt, ka viņu vecāku saimniekošanas laikā sētas ekonomiskais sabrukums vēl nebija sācies.¹⁷⁴

Tā kā zemnieku reklamācijas pārplūdināja tiesu iestādes un izmeklēšana vilkās vairākus gadus, 1859. g. 17. novembrī ģenerālgubernators A. Suvorovs uzdeva anulēt visas reklamāciju lietas par rentes mājām.¹⁷⁵ Šai laikā jau lielum lielajā kroņa māju vairākumā saimniecība bija nostādīta uz kapitālistiskiem pamatiem un bija svarīgi saglabāt tos saimniekus, kuri tur bija nostabilizējušies.

Apskatu nobeidzot, jāsecina, ka XIX gs. 20. un 30. gados zemnieku sētu ievērojamas daļas ienesīgums bija zems, jo dokumentu masa liecina par ļoti niecīgu inventāru, ūtrupēm un postažām. Rentes māju piedāvājums bija lielāks par pieprasījumu kā Kurzēmē, tā Vidzemē. 40. gadi bija raksturīgi ar pretējām tendencēm, kad paralēli sevišķi asām kļaušu saimniecības krīzes pazīmēm veidojās jaunas, kapitālistiskajai saimniecībai raksturīgas formas, kuras 50.—60. gados guva pārsvaru. Par 50. un 60. gadu ūtrupēm, atšķirībā no agrākajām, jādomā, ka tās stimulēja ne vien bezcerīgi pasīvā sētas saimniecības bilance, bet arī pieprasījuma pieaugums pēc zemnieku nomas sētām, kurš 50. gados Kurzemes un Vidzemes ekonomiski attīstītākajos rajonos bija guvis zināmu pārsvaru pār piedāvājumu. Vidzemes dienvidu un austrumu rajonos degradācijas tendences valdīja ievērojami ilgāk (arī 50. gadu pirmajā pusē) un pieprasījums pēc nomas objektiem nepalielinājās. Tāpēc Kalnamuižas pagastā arī tad nebija iespējams izūtrupēt parādos galīgi iestigušās saimniecības. Pat ekonomiski stabilajām sētām šai siksaimniecību rajonā lopu skaits bija tik niecīgs, ka tās nespēja kļūt par bāzi jaunu ekonomiski stabilu saimniecību nodibināšanai saimnieka dēliem.

Ekonomiskās attīstības norise apgāza landmaršala Lilienfelda

¹⁷¹ LCVVA, 1066. f.

¹⁷² Turpat, 1034. f.

¹⁷³ Turpat, 1073. f.

¹⁷⁴ Turpat, 1034. f., 1. apr., 463. l., 1.—12. lapa.

¹⁷⁵ Turpat, 1073. f., 1. apr., 406. l., 10. lapa.

pareģojumu — kapitālistisko elementu pieauguma rezultātā zemnieku nomas objektu pieprasījums guva pārsvaru pār piedāvājumu. Izbeidzās kļaušu sistēma, un stabilizējās kapitālistiskās ražošanas attiecības.

4. GALVENO ZEMKOPIBAS KULTŪRU RAŽĪBA ZEMNIEKU SAIMNIECĪBĀS

XIX gs. pirmajā pusē kļaušu sistēmas ietvaros zemnieku saimniecību galvenais uzdevums bija izaudzēt rudzus un miežus kļaušu darbaspēka uzturam. Tāpēc par šīm kultūrām muiža un guberņu administratīvās iestādes vienmēr bija nomodā un par to ražu bija jāiesūta pārskati un ziņas. Rudzi un mieži bija arī galvenās labības pagastu magazīnās.¹⁷⁶ Kļaušu zemnieka sētas eksistences iespējas pamatos noteica šo divu kultūru ražība. No attiecības starp sa-ražotā produkta daudzumu un ražotāju skaitu bija atkarīgs labības izstrūkums vai pārpalikums zemnieku saimniecībās.

Kļaušu saimniecības krīzei raksturīga bija graudaugu ražības pazemināšanās zemnieku tīrmos un saimniecību grimšana parādos, kad daļa saimniecību nespēja sagādāt sētas iedzīvotājiem iztikas minimumu. Vidējie skaitļi par Kurzemes un Vidzemes muižu un zemnieku saimniecībām apstiprina, ka graudaugu ražība Vidzemē turpināja pazemināties līdz XIX gs. 50. gadiem, turpretim Kurzemē 40. gados novērojams ražības pieaugums, salīdzinot ar gadsimta sākumu (22. tab.¹⁷⁷).

22. tabula

Ziemāju un vasarāju ražība Vidzemē un Kurzemē XIX gs. pirmajā pusē (graudos)

Guberņa	Gadi				
	1802.—1811.	1812.—1820.	1821.—1830.	1841.—1850.	1851.—1860.
Vidzeme	4,5.	4,2.	4,1.	3,9.	4,4.
Kurzeme	...	4,3.	...	4,9.	5.

22. tabulā uzdotie vidējie skaitļi raksturo vispārējo saimniecības attīstības līniju, bet zemnieku ekonomikas pētīšanai nepieciešams arī izsekot konkrētajām novirzēm no caurmēra rādītājiem; novirzes uz augšu raksturo saimniecības, kas spējīgas ražot tirgum, novirzes uz leju rāda noplicinātās, sabrūkošās saimniecības. Vajadzīgi

¹⁷⁶ Vidzemē pagastu magazīnās pieņēma arī auzas, Kurzemē to darīja mazākos apmēros, jo auzas dažos novados sēja ļoti maz.

¹⁷⁷ И. Д. Ковальченко. Динамика уровня земледельческого производства России в первой половине XIX в. — История СССР, 1959, № 1, стр. 68.

ir labības ražības rādītāji atsevišķi par muižu un par zemnieku saimniecībām, kas dažreiz attīstījās pilnīgi pretējos virzienos, jo tieši tur, kur muižās ieviesa plašos apmēros jaunus agrotehniskus pasākumus, zemnieku saimniecības bieži bija visvairāk noplicinātas.¹⁷⁸

Dažādi ir ražības rādītāji arī par dažādiem ekonomiskiem rajoniem un pagastiem — atkarībā no kļaušu un nodevu nastas palielināšanās pakāpes katrā vietā, it īpaši laikā, kad muižas strauji paplašināja ražošanu tirgum. To uzskatāmi pierāda prof. J. Zuša sakopotie dati par kļaušu un nodevu apjoma pieauguma nevienādību dažādos Vidzemes apriņķos un draudzēs periodā starp 1804. g. zemnieku likuma izdošanu un jauno vaku grāmatu sagatavošanas beigu posmu (1823. g.).¹⁷⁹ Ražības dažādību noteica arī pagasta piederība kroņa vai privātmuižai, augsnes auglība, zemnieku saimniecību sadrumstalotības pakāpe, kā arī saimniecību individuālās priekšrocības vai trūkumi — labas vai sliktas plavas utt. Visi šie apstākļi vai nu veicināja, vai arī kavēja preču ražošanas attīstību atsevišķās saimniecībās.

Ziņas par graudaugu ražību atsevišķās sētās par visilgāko laika posmu saglabājušās Matkules kroņa pagasta tiesas arhīvā (23. tab.¹⁸⁰). Līdzīgas ražas ieguva arī citi Talsu pilskunga iecirkņa kroņa pagastu zemnieki. Salīdzinot ar 22. tabulā minētajām vidējām ražām, šīs ražas bija samērā augstas, tomēr kļaušu nomas periodā neredzam labības ražības progresīvu attīstību, drīzāk gan stagnāciju un pat zināmu regresu.

Rudzu ražība Matkules pagastā atkarībā no meteoroloģiskajiem apstākļiem svārstījās 5.—8. grauda robežās, vienīgi 1845. g. (bada gadā) bija lielākoties tikai 1.—5. grauds,¹⁸¹ pie kam arī šai gadā 4 saimnieki ieguva 6. graudu un vēl vairāk. Dažām saimniecībām jau bija lielākas iespējas ieguldīt līdzekļus un darbu zemes kopšanā, tādēļ ražības atšķirības atspoguļoja saimniecību mantiskās diferenciacijas sekas. Saimniecības, kas mitrajā 1845. g. bija ieguvušas augstākās ražas, arī pārējos gados atradās starp labāk situētajām sētām (24. tab.¹⁸²).

Kā rāda 25. tabula,¹⁸³ apm. 50 km attālās Jaunpils privātmuižas

¹⁷⁸ [A. Hueck.] Darstellung..., S. 182.

¹⁷⁹ Kamēr, piemēram, Matišu draudzē kļaušas un nodevas praktiski bija palikušas tai pašā līmenī, Ļaudonas un Alūksnes draudzēs tās bija gandrīz trīskāršojušas (J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā, 93.—96. lpp.).

¹⁸⁰ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 422., 425., 536., 547., 549., 551., 552., 554. l.

¹⁸¹ Par 1845. g. 23. tabulā sniegtas ziņas nevis par labības paredzamo ražu, bet gan par faktiski izkulto, kas šai gadā bija ievērojami atšķirīgas.

¹⁸² LCVVA, 1073. f., 1. apr., 422., 425., 515., 536., 544., 546., 551., 552., 554. l.

¹⁸³ Turpat, 937. f., 1. apr., 55. l., 21.—22. lapa; 1073. f., 551. l., 32., 36.—37., 44.—45. lapa. — Sabiles un Matkules pagastiem ziņas ir tikai par rudziem un miežiem.

Rudzu ražība Matkules kroņa pagasta

Gads	Saimniecību kopskaits	Saimniecības, kur labību vērtēja	Saimniecības, kas									
			zem 1.		1.—1,9.		2.—2,9.		3.—3,9.		4.—4,9.	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1819.	51	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835.	51	48	—	—	—	—	—	—	—	—	6	12,5
1836.	51	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1840.	51	39	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1841.	51	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1842.	51	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1845.	53	52	3	5,8	5	9,6	9	17,3	11	21,2	10	19,2
1846.	53	44	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4,5
1848.	53	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1851.	53	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1853.	53	53	—	—	—	—	—	—	1	1,9	17	32,1

* Procents noteikts, pieņemot par 100% to saimniecību skaitu, kur labību

24. tabula

Dažu Matkules kroņa pagasta zemnieku saimniecību rudzu ražība (graudos)

Mājas	Gadi												
	1819.	1826.	1833.	1835.	1840.	1841.	1842.	1845.	1846.	1848.	1851.	1853	
«Kazvagues»	6,6.	9.	9,4.	9.	7,7.	8,3.	7,6.	7.	7,2.	8,8.	10.	6.	
«Ūpi»	8.	7,2.	8.	6.	6,6.	6.	
«Ūdrustriķi»	8.	5,4.	8,3.	6,5.	7.	6.	
«Garsili»	7,5.	6.	6,6.	5,8.	

25. tabula

Ziemāju un vasarāja ražība dažos Kurzemes pagastos mitrajā 1845. g. (graudos)

Muiža vai pagasts	Zemniekiem		Muižai	
	ziemāji	vasarājs	ziemāji	vasarājs
Jaunpils privātmuiža	2,1.	3,5.	5.	5.
Jaunpils pastorāts	3.	4,3.	6,6.	5,2.
Matkules kroņa pagasts	3,8.	5.
Sabiles kroņa pagasts	4,1.	5,9.

zemnieku saimniecībās (graudos)

iegūst rudzu graudu												Caurmēra grauds	
5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.		9.—9,9.		10.—10,9.		ru- dziem	mie- žiem
skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%		
1	2,0	16	32,0	26	52,0	7	14,0	—	—	—	—	7.	6,7.
10	20,8	15	31,25	15	31,25	2	4,2	—	—	—	—	6,4.	5.
3	7,3	12	29,3	12	29,3	10	24,4	4	9,7	—	—	7,3.	3,7.
1	2,6	6	15,4	20	51,3	12	30,7	—	—	—	—	7,4.	7,3.
3	7,5	14	35,0	12	30,0	10	25,0	—	—	1	2,5	7,4.	7,2.
5	13,9	21	58,3	10	27,8	—	—	—	—	—	—	6,5.	5,3.
10	19,2	3	5,8	1	1,9	—	—	—	—	—	—	3,8.	5.
1	2,25	4	9,1	19	43,2	10	22,8	7	15,9	1	2,25	7,7.	6.
1	2,7	6	16,2	17	45,9	13	35,2	—	—	—	—	7,5.	8.
10	18,9	12	22,7	21	39,6	8	15,0	1	1,9	1	1,9	6,9.	7.
16	30,3	15	28,3	4	7,4	—	—	—	—	—	—	5,3.	5,4.

vērtēja.

zemnieku saimniecībās 1845. g. raža bija ievērojami zemāka. Kamēr tā saucamajos bada gados bija liela atšķirība starp Jaunpils zemnieku saimniecību un muižas tīrumos iegūto ražu, Sabiles kroņa zemniekiem vasarāja ražība bija pat lielāka nekā Jaunpils muižā.

XIX gs. 50. gados, kad Jaunpils zemnieki jau maksāja naudas nomu, ziemāju un vasarāja grauds caurmērā parasti bija 5.—6. (26. tab.¹⁸⁴), tikai normālās ražas gadus pārtrauca divi lielākā vai

Jaunpils privātmuižas un pastorāta un to zemnieku ziemāju un vasarāja ražība (graudos)

Gads	Muižas laukos		Muižas zemnieku laukos		Pastorāta laukos		Pastorāta zemnieku laukos	
	ziemāji	vasarājs	ziemāji	vasarājs	ziemāji	vasarājs	ziemāji	vasarājs
1852.	6.	4.	6.	5.	7.	6.	6.	5.
1853.	2.	5.	2.	5.	3.	6.	2.	5.
1854.	7.	6.	6.	6.	7.	6.	7.	6.
1855.	2.	4,5.	2.	5.	2,3.	5,5.	2.	5,9.

¹⁸⁴ LCVVA, 937. f., 1. apr., 23. l., 7.—8. lapa; 60. l., 5.—6. lapa.

Ziemāju un vasarāja ražība zemnieku laukos dažos Kurzemes pagastos
1855. g. (graudos)

Jaunpils privāt- muiža		Jaunpils pastorāts		Lielzalves privāt- muiža		Daudzevas privātmuiža		Matkules kroņa pag.		Matkules kroņa mežniec.	
zie- māji	vasa- rājs	zie- māji	vasa- rājs	zie- māji	vasa- rājs	zie- māji	vasa- rājs	zie- māji	vasa- rājs	zie- māji	vasa- rājs
2.	5.	2.	5,9.	2.	2,6.	2,2.	3,5.	5,5.	6,5.	4,3.	7,5.

mazākā mērā lokāli neražas gadi (1853. un 1855.). Par 1855. g. ir zināms, ka rudzi cietuši no sausuma¹⁸⁵ arī muižas saimniecībā. Šī neraža plašā guberņas teritorijā ievērojami pazemināja labības grauda caurmēra līmeni Kurzemē, kas 50. gados bija tikai par vienu desmitdaļu augstāks nekā 40. gados (sk. 22. tab.). Turpretim kroņa pagastos ap Matkuli šī neraža tikai nedaudz ietekmēja labības iegūto graudu (27. tab.¹⁸⁶). Vairāk jūtama Matkulē bija 1853. g. lokālā neraža, kad rudzu ražība šeit bija 5,3. grauds.

Optimālās ražības gadi Matkulē un citos kroņa pagastos ap to bija 1840. un 1848.,¹⁸⁷ Lielzalvē — 1854.,¹⁸⁸ kad rudzi zemnieku laukos caurmērā deva 7,3. graudu. Grobiņas pilskunga amata muižā 1859. g. ziemāji ienesa 8. graudu, vasarājs — 5. graudu. Tādu pašu graudu šai gadā ieguva Matru un Talses kroņa pagastu zemnieki.¹⁸⁹

Par labības ražību Vidzemes zemnieku saimniecībās saglabājušās vēl fragmentārākas ziņas, galvenokārt vidējie rādītāji, ko lietoja pagasta tiesu praksē strīdīgu jautājumu izšķiršanā. Karvā 1848. g. pagasta tiesa 4. graudu rudziem uzskatīja par zemu, par vidējo pieņemot 5,5.¹⁹⁰ Ērgemē 1861. g. uzskatīja, ka no rudzu lauka jāiegūst 5. grauds.¹⁹¹

Pēc datiem dažādos ziņojumos augstākām instancēm sastādīta 28. tabula¹⁹² par labības vidējo ražību samērā noplicinātā Vidzemes

¹⁸⁵ LCVVA, 937. f., 1. apr., 41. l., 19.—20. lapa.

¹⁸⁶ Turpat, 23. l., 7.—8. lapa; 3391. f., 1. apr., 44. l., 14.—15. lapa; 1073. f., 1. apr., 557. l., 18.—20., 23.—24. lapa; 848. f., 1. apr., 196. l., 1.—2. lapa.

¹⁸⁷ Turpat, 1073. f., 1. apr., 549. l., 17.—19. lapa; 552. l., 37.—42. lapa; 554. l., 39.—41. lapa.

¹⁸⁸ Turpat, 3391. f., 1. apr., 42. l., 16.—17. lapa.

¹⁸⁹ Turpat, 933. f., 8. apr., 51. l., 6. lapa.

¹⁹⁰ Turpat, 966. f., 1. apr., 4. l., 3.—5. lapa.

¹⁹¹ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 101. lapa.

¹⁹² Turpat, 4249. f., 1. apr., 2. l., 2., 30. lapa; 165. l., 27. lapa; 2. apr., 5. l., 16., 54. lapa.

La bības caurmēra ražība (graudos) Kalnamuižas zemnieku un muižas laukos

Gads	Rudzi		Mieži		Auzas		Vasaras kvieši		Griķi		Vasarājs	
	zemnieku	muižas	zemnieku	muižas	zemnieku	muižas	zemnieku	muižas	zemnieku	muižas	zemnieku	muižas
1842.	2,4.	6,4.	3.	6.	1,5.	4.	—	6,5.	2.	—
1843.	1,6.	3,9.	3,7.	6,7.	1,8.	3.	—	6,3.	2,1.	3,3.
1844.	1,5.	3.	1,8.	3,7.	1,5.	2.	—	—	—	—
1848.	4,4.	6.	5,5.	3,8.	2,7.	3,3.	5.	5.	2.	—
1849.	3,9.	7,3.	3.	9.	3.	5.	6,6.	10.	3.	—
1850.	2.	6,6.	4.	9.	3.	4,1.	4.	7,1.	3.	—
1851.	3.	6.	3.	5.
1852.	4.	8.	2.	4.

Kalnamuižas pagastā, kur bija daudz sīksaimniecību, vairums ar 2 zirgiem un 3 govīm. Zemnieku un muižas lauku ražības salīdzinājums rāda pilnīgi skaidri, ka zemo ražu cēloņi zemnieku laukos nebija nedz sliktie meteoroloģiskie apstākļi, nedz augsnes dabiskā mazauglība, bet gan kļaušu nomākto zemnieku nespēja pienācīgi kopt savus laukus (vēl 1855. g. Kalnamuižā 81,4% no visas zemnieku zemes nomas ievāca kļaušās¹⁹³).

Lauksaimnieciskās ražošanas galīgu pagrimumu kļaušu lauku pēdējā posmā (XIX gs. 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā) raksturo Grostonas kroņa zemnieku ražas vērtēšanas tabulas, kas nonākušas autores rokās kā vienīgais attiecīgais materiāls par Vidzemi (29. tab.¹⁹⁴). Rudzi šai laikā ienesa 2.—4. graudu, mieži un arī auzas — 2.—3. Pagrimums bija skāris visas saimniecības, tā ka nav iespējams izdalīt atsevišķas saimniecību grupas. Stāvoklis uzlabojās tikai 1854. g., bet par tālāko attīstību ziņas nav saglabājušās. Bez tam šajos gados samazinājās arī visu galveno kultūru sējumu platība. Linu sējumi gan palika iepriekšējā platībā, bet rudzu, miežu, auzu un kartupeļu izsēja 50. gadu vidū nerasniedza 1847. g. līmeni.

Ziņu trūkuma dēļ par 50. gadu otro pusi Grostonas pagastā nav saskatāms nekāds pagrieziens uz labības ražības pieaugumu sakarā ar pāreju uz naudas nomu. Mārsnēnu kroņa pagastā, kur 50. gadu pirmajā pusē rudzu ražība tikai nedaudz pārsniedza 3. graudu, regulāri atpaliekot no muižas rudzu ražības par pusotra grauda, 50. gadu otrajā pusē zemnieku labības ražība pieauga gan

¹⁹³ LCVVA, 4249. f., 1. apr., 4. l., 20. lapa.

¹⁹⁴ Turpat, 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—8. lapa.

Grostonas kroņa zemnieku sējumi (pūros) un labības ražība viņu laukos (graudos) XIX gs. vidū

Gads	Saimniecību skaits	Rudzi		Mieži		Auzas		Kartupeļi	
		izsēts	ražība	izsēts	ražība	izsēts	ražība	izsēts	ražība
1847.	64	378,5	3.	352	2,7.	496	2,9.	421	1,6.
1848.	63	369,5	4.	317	3.	419	3.	413	3.
1849.	63	371	3.	341	2.	458	2,1.	410	2,7.
1850.	67	360	2.	316	2.	419	2,1.	366	3.
1851.	55	337,5	3.	310	3.	365,5	3.	348	3.
1852.	54	333	4.	204	2.	357	1,7.	354	3.
1854.	55	347	4.	193	4.	350	4.	357	4.

Rudzu ražība Kandavas un Lielzalves zemnieku laukos 1852. g.

Pagasti	Māju kopskaits	Mājas, kur vērtēta labība	Ražība graudos										caurmēra ražība		
			4.—4,9.		5.—5,9.		6.—6,9.		7.—7,9.		8.—8,9.			nav ziņāma	
			skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%		skaits	%
Kandavas kroņa	75	61	—	—	10	16,4	36	59,0	15	24,6	—	—	14	18,6	6,1.
Lielzalves privātmuižas	85	80	3	3,7	24	30,0	28	35,0	18	22,5	7	8,8	5	6,25	6.

absolūti, gan relatīvi. 60. gadu sākumā tā sasniedza 4. un 5. graudu, kamēr labības ražība muižas laukos šai laika posmā nepieauga. Vasarāja ražība zemnieku laukos šai laikā bija augstāka par ziemāju ražību.¹⁹⁵

Pagastu arhīvos saglabājušās ziņas par rudzu un miežu ražību apstiprina vēstures literatūrā pazīstamo uzskatu, ka Kurzemē labības ražība zemnieku, sevišķi kroņa zemnieku saimniecībās bija lielāka nekā Vidzemē (caurmērā Kurzemē 6.—7. grauds). Tomēr tas tā nebija visā Kurzemes guberņā; smilšainajā augsnē ražība bija ma-

¹⁹⁵ LCVVA, 1086. f., 1. apr., 165. l., 14.—18. lapa (dati ar neskaidriem labojumiem, tāpēc tabulā sakārtot tos nav iespējams).

zāka (3.—4. grauds),¹⁹⁶ turpretim nedaudzajās labi nostādītājās saimniecībās, kas neaizņēmās labību no magazīnas, ražas varēja būt ievērojami augstākas, sevišķi Zemgales līdzenumā.¹⁹⁷ Vidzemē labības vidējā ražība bija 4.—5. grauds, bet kļaušu sistēmas pastāvēšanas pēdējos gados tā noslīdēja vēl zemāk, it īpaši Vidzemes nomales pagastos, kur bija ievērojams procents sīksaimniecību. 1819. g. Rīgas, Cēsu un Valmieras apriņķos konstatēto rudzu un miežu caurmēra ražību — 4,2.—5,9. graudu¹⁹⁸ Vidzemes nomales zemnieku saimniecības sasniedza tikai vairākus gadus pēc pārejas uz naudas nomu.

Salīdzinot kroņa pagastu zemnieku un privātmuižu zemnieku saimniecības, jākonstatē, ka kroņa pagastos zemnieku sētu tīrumu lielums un labības ražība bija vienveidīgāki. Privātmuižu pagastos kļaušu sistēmas krīzes parādības daudz izteiktāk mijās ar briesošajiem kapitālisma elementiem, — te straujāk noritēja zemnieku sētu diferencēšanās process, vairāk bija trūcīgo un arī turīgo saimniecību, kamēr kroņa pagastos pārsvarā bija vidējas sētas. Ja salīdzina 1852. g. (vidējas ražas gads) rudzu ražību Kandavas kroņa pagastā un Lielzāles privātmuižas pagastā (30. tab.¹⁹⁹), redzams, ka pēdējā rudzu ražības amplitūda bija lielāka: še ražība svārstījās starp 4. un 8. graudu, kamēr Kandavas kroņa pagastā — tikai starp 5. un 7. graudu. Tomēr jāņem vērā, ka Kandavas pagastā palika nevērtētas 18,6% sētu, kas noteikti bija turīgākās un ieguva lielākas ražas, bet Lielzāvē — tikai 6,25% sētu, tāpēc caurmēra rudzu ražības graudam Kandavas zemnieku saimniecībās patiesībā vajadzēja būt augstākam.

Visumā jāpieņem, ka kroņa zemnieku saimniecībās ražas, salīdzinot ar ražām privātmuižu pagastos, bija stabilākas. Pateicoties labākai tīrumu apstrādāšanai, tās mazāk ietekmēja nelabvēlīgi meteoroloģiskie apstākļi, kā to novērojām Talsu pilskunga iecirkņa kroņa pagastos. Tomēr bija — arī Kurzēmē²⁰⁰, bet jo sevišķi Vid-

¹⁹⁶ I. Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā kļaušu saimniecības sairuma laikā. Rīgā 1962, 37.—38. lapa.

¹⁹⁷ 1849. g. Emburgas kroņa pagasta «Gružos», kur sēja 30 pūru ziemāju un 32 pūrus vasarāja, rudziem ieguva 13., kviešiem — 12., miežiem un auzām — 9. graudu; par šo sētu šai laikā maksāja naudas nomu (Latv. PSR ZA Vēstures insitūta arhīvs, 36. l.). XIX gs. sākumā Kurzemes kroņa muižās augsne atkarībā no tās kvalitātes iedalīta pat 6 kategorijās: vidējos laika apstākļos dažādās augsnes ieguva no 2,5. līdz 7. labības graudam (Г. П. Строд. Сборы и урожайность хлебов в Латвии в 80-х годах XVIII — начале 60-х годов XIX в. — Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1962 г. Минск 1964, стр. 331).

¹⁹⁸ I. Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā... 38. lpp.

¹⁹⁹ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 60. l., 1.—4. lapa; 3391. f., 1. apr., 40. l., 13.—14. lapa.

²⁰⁰ H. Strods. Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairšanas periodā XIX gs. pirmajā pusē. Disertācija, 306. lpp.

zemē — pavisam noplicināti kroņa pagasti, kurus acīm redzot bija ekonomiski sagrāvuši mantrausīgie muižu nomnieki.

Nelielais pārskats par rudzu un miežu ražību atsevišķos pagastos ļauj secināt, ka hroniskās neražas vidējās un trūcīgajās saimniecībās bija par cēloni pastāvīgam maizes trūkumam daļā zemnieku saimniecību. Sakarā ar šo trūkumu zemnieku sētu lielākā daļa nepārtraukti bija parādā pagastu magazīnām.

5. PREČU RAZOŠANA ZEMNIEKU SAIMNIECĪBĀS

Meklējot atbildi jautājumam, kā īsti norisēja saimnieciskā strupceļa pārvarešana zemnieku saimniecībās XIX gs. 40. gadu otrajā pusē un 50. gadu sākumā, nepieciešams pievērsties preču ražošanas jomai zemnieku saimniecībās kļaušu nomas laikā. Tieši lauksaimniecības produktu ražošana pārdošanai kļaušu laikā pauž to kvantitatīvo izmaiņu pamazītnēju uzkrāšanos, kuras naudas nomas periodā pārauga jaunā kvalitātē. Šī jautājuma risināšanai zināmas iespējas paver ražas vērtēšanas tabulas, atskaites, ko pagasta tiesas sūtīja augstākstāvošām instancēm, un atsevišķi ieraksti pagasta tiesu protokolos.

Vidzemes pagastu arhīvos saglabājies maz liecību par zemnieku izaudzēto rudzu un miežu pārdošanu. Liekas, ka to pārdošanas iespējas Vidzemes zemnieku saimniecībām bija ļoti mazas. Piemēram, Mārsnēnu kroņa pagastā, kur ražas kļaušu nomas laikā svārstījās starp 3. un 4. graudu un ko var uzskatīt par raksturīgu Vidzemei (31. tab.²⁰¹), XIX gs. 50. un 60. gados vēl arvien parasti pie-

31. tabula

Mārsnēnu kroņa zemnieku labības bilance (četrvertēs)

Gads	Ziemāji		Vasarājs	
	izkults vairāk nekā vajag iztikai	pietrūkst	izkults vairāk nekā vajag iztikai	pietrūkst
1854.	—	270	—	120
1855.	—	273	—	335
1856.	—	139	159	—
1857.	—	82	159	—
1858.	177	—	80	—
1859.	—	125	180	—
1860.	—	250	60	—
1861.	20	—	310	—
1862.	—	195	300	—
1863.	—	60	1000	—
1866.	125	—	680	—

²⁰¹ LCVVA, 1068. f., 1. apr., 165. l., 16. lapa.

trūka rudzu. Šis labības pārpalikumam bija tikai gadījuma raksturs, ar to nebija iespējams segt pārējos gados radušos iztrūkumu. Turpretim vasarāja pārpalikums kopš 1856. g. kļuva stabils un pieauga, kaut ar atkāpēm, neatlaidīgi. Tomēr droši segt ar to rudzu iztrūkumu varēja tikai kopš 60. gadiem.

Kurzemē aina bija citāda. Se vidēja lieluma saimniecības, iegūstot 6.—7. graudu rudzu un miežu, ja tām nebija magazīnas parādu, varēja pilnīgi apmierināt savas vajadzības un vēl spēja izdalīt nelielu daudzumu labības pārdošanai. To uzskatāmi raksturo saglabājušies Jaunpils pastorāta «Atālu» saimniecības bilance. 1851. g. šis mājas vēl pildīja kļaušas, bet ieguva 6. rudzu un 7. miežu graudu, novācot kopā 84 pūrus rudzu un 63 pūrus miežu. Parādi magazīnai nav minēti. Pašu saimniecībā izlietoja visus rudzus (14 pūru — sēklai, 22 pūrus — algām, 48 pūrus — patēriņam) un lielāko daļu miežu (10 pūru — sēklai, 12 pūru — algām, 22 pūrus — patēriņam, 11 pūru — zirgiem), tomēr pārdošanai vēl palika 8 pūri miežu.²⁰² Stāvoklis krasi mainījās, ja saimnieks ieguva mazāk graudu un viņam bija jālīdzina magazīnas parādi (pirms magazīnas parādu nokārtošanas labību pārdot vispār bija aizliegts). Šādos gadījumos saimniecības lielākoties varēja eksistēt vienīgi ar jauna magazīnas aizdevuma palīdzību. Tā, 1847. g. Sabiles pastorāta saimnieka Dreimaņu Ernesta saimniecībā, iegūstot rudziem 6,2. un miežiem — 5,4. graudu, izkūla 116 pūru rudzu un miežu, no tiem magazīnai viņš atdeva 40 pūru labības (34,65% no ražas), kalpiem — 25,5 pūrus, sēklai izdalīja 20 pūru, bet patēriņam viņam palika 31,5 pūri labības, kamēr patēriņam cilvēkiem un zir-

32. tabula

Matkules kroņa zemnieku iespējas pārdot rudzus un miežus

Gads	Māju kopskaits	Māju skaits, kur labību nevertēja	Māju skaits, kas izkūla rudzu un miežu							Māju skaits, kas pēc magazīnas parādu atdošanas drīkstēja pārdot rudzus un miežus					kopā	
			mazāk nekā 110 pūru	tieši 110 pūru	vairāk nekā 110 pūru					1—10 pūru	11—20 pūru	21—30 pūru	31—40 pūru	41—50 pūru		
					111—120	121—130	131—140	141—150	151—160							161—170
1819.	49	—	3	3	24	7	11	—	1	—	13	5	2	—	2	22 (44,9%)
1835.	50	2	12	2	10	10	9	3	1	1	6	1	—	2	—	9 (18,0%)
1846.	49	5	1	—	4	10	13	11	3	2	3	1	—	1	—	5 (10,2%)
1851.	51	—	2	—	18	10	17	3	1	—	2	3	2	3	1	11 (21,6%)

²⁰² LCVVA, 937. f., 1. apr., 11. l., 15. lapa. — Kļaušu laikā Jaunpils pastorātā zemnieku sētas bija labāk nostādītas nekā Jaunpils muižā (sk. 25. tab.).

Rudzu un miežu pārpalikums vidējās zemnieku

Pagasti	Gads	Māju kopskaits	Māju skaits, kur			
			labību nevērtēja	izsēja rudzu		
				mazāk par 10 pūriem	vairāk par 12 pūriem	10—12 pūru
Kandavas	1850.	75	10	9	4	52
Kandavas	1852.	75	14	10	4	47
Valgales	1848.	41	9	7	1	24
Daigones	1850.	17	—	2	1	14

giem bija paredzēts 81 pūrs. No magazīnas Dreimanis saņēma atkal 28 pūrus, tātad kopā patēriņam iznāca tikai 59,5 pūri.²⁰³

So atsevišķo piemēru tipiskumu apstiprina dokumenti par Talsu un Tukuma pilskunga iecirkņa kroņa zemnieku saimniecību labības bilancēm. Aprēķinot parvasārī nepieciešamo aizdevumu no magazīnām, pagasta tiesas uzskatīja, ka mājām ar 10—12 pūru rudzu izsēju patēriņam un gājēju algām, kā arī kalēja atalgošanai nepieciešams 110 pūru labības,²⁰⁴ pie kam rudzi un mieži varēja būt dažādā proporcijā (kviešus un auzas šais aprēķinos neņēma vērā). XIX gs. pirmajā pusē kā Kurzemē, tā Vidzemē viena pieauguša cilvēka patēriņam gadā par pietiekamu uzskatīja 6 pūrus jeb 2 ceturtes labības. Skaitot 6 pūrus uz katru saimnieka uzturēto personu, labības gada patēriņš sētā ar minēto sējumu patību iznāk lielāks, bet, tā kā praktiski bērna uzturam gadā skaitīja 2 pūrus rudzu un 1,5 pūrus miežu,²⁰⁵ tad minētie pagasta tiesu pieņemtie caurmēra skaitļi uzskatāmi par reālākiem. Jau minētajās Jaunpils pastorāta «Atālu» mājās, kur sēja 17 pūru ziemāju, par sētas vajadzībām nepieciešamo labības daudzumu uzskatīja 139 pūrus.²⁰⁶ Šis skaitlis, salīdzinot ar ziemāju izsēju, bija mazāks nekā Matkules un Sabiles kroņa zemnieku saimniecībās. 1853. g. 14. decembra Jaunjelgavas apriņķa tiesas cirkulārs, kas pamatojās uz Kurzemes civilgubernatora rīkojuma, noteica, ka caurmērā personas iztikai «piekošanai pie saknēm» gadā nepieciešami 4,8 pūri labības.²⁰⁷

32. tabulā²⁰⁸ sakopoti dati (noteikti pēc ražas vērtēšanas tabulām) par Matkules kroņa pagasta sētu izkūlumiem un likumīgajām iespējām pārdot rudzus un miežus pēc magazīnas parādu nokārtošanas. Visas šīs saimniecības izsēja pa 10—12 pūru ziemāju, tātad bija vidēji lielas. 1819. g., kad magazīnas aizdevumiem vēl nebija tik

²⁰³ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 723. l., 54.—56. lapa.

²⁰⁴ Šādus aprēķinus 1819. g. izdrija Matkules pagastā un 1826. g. Sabiles pagastā (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lapa; 515. l., 1.—3. lapa).

²⁰⁵ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 79. l., 23. lapa.

²⁰⁶ Turpat, 937. f., 1. apr., 11. l., 14.—16. lapa.

²⁰⁷ Turpat, 846. f., 1. apr., 3. l., 35. lapa.

²⁰⁸ Turpat, 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lapa; 552. l., 37.—40. lapa; 422. l., 60.—64. lapa.

saimniecībās dažos Kurzemes kroņa pagastos

Māju skaits, kas ieguva rudzu un miežu							Māju skaits, kas pēc magazīnas parādu nokārtošanas drīkstēja pārdot rudzus un miežus			
mazāk nekā 110 pūru	vairāk nekā 110 pūru						1—10 pūru	11—20 pūru	21—30 pūru	kopā
	111—120	121—130	131—140	141—150	151—160	161—170				
11	8	17	16	—	—	—	8	9	5	22 (42,3%)
14	9	21	3	—	—	—	1	1	—	2 (4,25%)
—	1	6	5	7	4	1	1	2	—	3 (12,5%)
8	5	1	—	—	—	—	6	—	—	6 (42,8%)

liela nozīme (magazīnas krājumi vēl nebija pietiekami lieliem aizdevumiem), rudzus un miežus varēja pārdot 22 (ap 45%) sētas, kamēr vēlāk šādu sētu skaits samazinājās. Tā kā 1835. un 1846. g. dažās sētās labība nav vērtēta, varam šīs nevērtētās sētas pieskaitīt tām, kas labību pārdeva, jo tām nebija magazīnas parādu. Līdz ar to iznāk, ka 1835. un 1846. g., tāpat kā 1851. g., rudzus un miežus varēja pārdot ap 22% Matkules pagasta sētu — divreiz mazāk nekā 1819. g. Atsevišķām sētām teorētiskie labības pārpalikumi tomēr bija diezgan ievērojami, pat līdz 60 pūriem.

Citos Talsu un Tukuma pilskunga iecirkņa kroņa pagastos, no kuriem ir ziņas tikai par atsevišķiem gadiem, vērojamas visai dažādas ainas. Kandavas kroņa zemnieku saimniecībās bija arī lielāka dažādība rudzu izsejas ziņā (33. tab.²⁰⁹): 10 sētās tā nav mums zināma, 9 saimniecības sēja mazāk par 10 pūriem, 4 — vairāk par 12 pūriem ziemāju, bet 52 saimniecības — 10—12 pūru (tāpat kā Matkulē). No šīm pēdējām 1850. g. pēc magazīnas parādu nokārtošanas labība palika pāri pārdošanai 22 sētās (42,3%), bet 1852. g., pēc samērā sliktas iepriekšējā gada ražas, no 47 saimniecībām ar 10—12 pūru izseju magazīnas parādi neļāva pārdot rudzus un miežus 45 saimniecībām. Tomēr jāpatur prātā, ka labību droši vien pārdeva tās 14 sētas, kas savu labību vērtēt nedeva, tāpat tās 4 sētas, kas sēja rudzus vairāk par 12 pūriem. Valgales kroņa pagastā 1848. g. (labās ražas gadā) rudzus un miežus varēja pārdot tikai 3 vidējās saimniecības un, iespējams, 9 ekonomiski spēcīgās, kas gandrīz sistemātiski iztika bez aizņēmumiem no magazīnām. Skaitļi 32. un 33. tabulā ir teorētiski, bet pēc tiem var gūt aptuvenu priekšstatu par graudkopības pamatkultūru pārdošanas iespējām vidējās zemnieku saimniecībās.

No tiem 20—40% saimniecību, kas spēja pārdot graudkopības pamatkultūras, nekaitējot savām patēriņa interesēm, lielum lielais vairums pārdeva tikai nelielu labības pārpalikumu. Tomēr dažas saimniecības, kā to rāda arī 32. tabulas dati, varēja pārdot tik lielus rudzu un miežu daudzumus, ka var runāt par preču labības

²⁰⁹ LCVVA, 1034. f., 1. apr., 58. l., 7.—10., 20.—21. lapa; 60. l., 1.—4. lapa; 1073. f., 1. apr., 554. l., 42.—44. lapa.

ražošanu atsevišķās zemnieku saimniecībās vēl kļaušu sistēmas ietvaros.

Strauji pārveidojās par preču ražotājām tās kroņa un privātmuižu zemnieku sētas, kas kļaušu nomas laikā bija ekonomiski stabilas un kas samērā agri sāka maksāt naudas nomu.

Ievērojamus preču labības krājumus gadsimta vidū sastopam Jaunpils pagasta «Cērpos» — pagasta tiesas piesēdētāja Didriķa Ķēpuļa saimniecībā.²¹⁰ 1851. g. maijā viņam, neskaitot patēriņa labību, bija 43 pūri kviešu, 25 pūri rudzu, 36½ pūra miežu, 1 pūrs linsēklu. Pagasta tiesnesis ziņoja, ka iepriekš pārdots 20 pūru kviešu par 49 rubļiem, 30 pūru rudzu miltu par 36 rubļiem un 2 kautas cūkas par 10 rubļiem. Nomas pirmo pusi Ķēpulis bija nomaksājis naudā, bet otrā puse pēc Ķēpuļa nāves tika nomaksāta ar 50 pūriem rudzu un dažiem pūriem linsēklu.

Vēl plašākos apmēros preču labību ražoja auglīgajā Zemgales līdzenumā. Emburgas kroņa pagasta «Graužos»,²¹¹ kur 1849./50. saimniecības gadā pārdeva 116 pūru rudzu un 48 pūrus miežu, sēja 30 pūru ziemāju, t. i., vairāk nekā divreiz tik daudz, cik sēja vidējās kroņa zemnieku saimniecībās Talsu un Tukuma pilskunga iecirknī. Pagaidām nav iespējams kaut aptuveni noteikt «Graužiem» līdzīgu lielu zemnieku sētu skaitu. Pēc autora rīcībā esošajiem materiāliem var secināt, ka nedaudz šādu sētu ir bijušas Jaunpils pagastā Kurzemē un Stalbes pagastā Vidzemē.

Kamēr rudzu un miežu ieguve atspoguļoja zemnieku eksistences iespējas, sakarus ar tirgu noteica galvenokārt kviešu un linu ražas.

Par kviešiem saglabājies vēl mazāk ziņu nekā par rudziem un miežiem, jo kvieši nebija ikdienas pārtika, bet tos pārdeva vai patērēja godos. Tādēļ ražas vērtēšanas tabulās tie ne vienmēr atzīmēti. Kviešus galvenokārt sēja Kurzemē, bet arī tad ne visos pagastos un ne visās saimniecībās. Kamēr Kandavas kroņa pagastā kvieši pieminēti tikai vienai saimniecībai, bet Lielzalves un Daudzevas privātmuižu zemnieku sētās to nebija nemaz, Kandavas kaimiņos — Daigones kroņa pagastā, Pūres privātmuižas pagastā un Kurzemes bruņniecības pagastos kviešus sēja daudzās sētās (34. tab.²¹²).

Pēc Matkules un Valgales materiāliem redzams, ka, saasinoties kļaušu sistēmas krīzei, samazinājās to saimniecību skaits, kur sēja kviešus, bet palielinājās atsevišķās saimniecībās izsēto kviešu daudzums. Ja 1819. g. Matkulē no 51 saimniecības kviešus sēja 28 saimniecībās (25 — tikai pa ¼, ½ vai ¾ pūra un 3 — pa 1 pūram),²¹³ tad 1835. g. kviešu sēšana atzīmēta 14 saimniecībās (3 saimniecībās raža nav vērtēta), toties no tām 13 izsēja pa pūram kviešu, bet viena — 2 pūrus. Valgalē 1845. gadā kviešus sēja 15 saimniecībās

²¹⁰ LCVVA, 937. f., 1. apr., 131. l., 3.—9. lapa. — Didriķis Ķēpulis piederēja pie muižai tuvu stāvošām aprindām — viņa sieva bija Annenieku muižas vagara Grūbes meita, sievas brālis bija sākumā Annenieku deģis, vēlāk «Arrendator von Vorwerk Kamborn». Kā Grūbēm, tā Ķēpuļiem raksturīga pārvācošanās tieksme.

²¹¹ Latv. PSR ZA Vēstures institūta arhīvs, 36. l.

²¹² LCVVA, 957. f., 1. apr., 860. l., 1.—5. lapa; 971. f., 1. apr., 201. l., 30.—34. lapa; 1034. f., 1. apr., 58. l., 20.—21. lapa; 1073. f., 1. apr., 557. l., 23.—24. lapa.

²¹³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 536. l., 1.—9. lapa.

Rudzu un kviešu īpatsvars ziemāju izsējā dažos Kurzemes pagastos

Gads	Pagasti	Māju kop-skaits	Māju skaits, kur labība vērtēta		Rudzi		Kvieši		Ziemāji kopā (pūros)
			kop-skaits	nesēja kviešus	pūri	%	pūri	%	
1831.	Pūres (priv.)	40	33	14	326,5	95	16	5	342,5
1850.	Daigones (kroņa)	17	17	4	182	90	20	10	202
1855.	Matkules mežn. (kroņa)	10	10	6	61	79	16	21	77
1861.	Grenču (bruņņ.)	97	41	16	537	82	117	18	654
1861.	Snajpu (bruņņ.)	22	18	3	147	80	37	20	184

(no 41), no tām 7 nedaudz mazāk par pūru, 3 — pa pūram, 2 — pa 1 $\frac{1}{2}$ pūra, divas — pa 2 un 1 — 2 $\frac{1}{2}$ pūra.²¹⁴ Arī še bija vairākas sētas, kas līdz 1840. gadu sākumam bija sējušas kviešus, bet 40. gados pārstāja tos audzēt, atjaunojot kviešu audzēšanu atkal 50. gados. Tomēr arī Valgalē bija tādas saimniecības, kas sēja kviešus katru gadu (35. tab.²¹⁵).

35. tabula

Dažu Valgales saimnieku kviešu sējumi (pūros)

Saimniecības	Gadi						
	1835.	1842.	1845.	1846.	1848.	1855.	1856.
Griķu Andreja	1,25	0,5	0,5	1	1	—	1
«Knapeni»	1	1	1	1,5	1	1	1
«Lejaspakulas»	?	1	2,5	1	?	1	2

Matkules kroņa mežniecībā, kur saimnieki savas mājas atkalpoja galvenokārt ar mežsarga gaitām un uz tām negulās visā pilnībā smagā klaušu nasta, zemniekiem bija iespējams plašāk izvērst saimniecisko iniciatīvu. No 10 saimniekiem (sk. 34. tab.) puse ražoja kviešus tirgum. Tomēr arī Matkules mežniecībā 40. gados samazinājās to sētu skaits, kas audzēja kviešus. 1835. un 1836. g. kviešus sēja visi 9 mežsargi, bet 40. un 50. gados tos regulāri sēja 5. Sistemātiski ražu vērtēja divās Matkules mežniecības saimniecībās (36. tab.²¹⁶). Saimniekošanas veids tajās bija atšķi-

²¹⁴ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 551. l., 24. lapa.²¹⁵ Turpat, 545., 549., 551., 552., 554., 557., 558. l.²¹⁶ Turpat, 1073. f.

Kviešu izsēja un ieguve divās Matkules kroņa mežniecības saimniecībās

Gadi	„Buķi“					„Miglas“				
	izsēti			kviešu ražas vērtējums (pūros)	kviešu ražība (graudos)	izsēti			kviešu ražas vērtējums (pūros)	kviešu ražība (graudos)
	ziemāji kopā (pūros)	no tiem kvieši				ziemāji kopā (pūros)	no tiem kvieši			
		pūri	%	pūri	%					
1836.	9	4	44	28	7.	8	2	25	12	6.
1840.	10	3	30	24	8.	8	1	12,5	10	10.
1841.	7	2	28	16	8.	8	2	25	14	7.
1842.	9	3	33	25	8,3.	8	2	25	16	8.
1845.	...	3	...	13	4,3.	5	1	20	5	5.
1846.	10	4	40	32	8.	8	2	25	18	9.
1848.	8,5	3,5	41	31,5	9.	8	2	25	16	8.
1855.	5,5	2,5	45	12,5	5.	6,5	1	15	7	7.
1856.	7	2	29	14	7.	9	2	22	12	6.
1858.	...	5	...	30	6.	9	2	22	10	5.
1859.	7	3	43	21	7.	9	2	22	14	7.
1860.	7	4	57	20	5.	9	2	22	8	4.
1861.	5	3	60	3	1.	3	2	66	8	4.
1862.	9	4	44	28	7.	9	3	33	24	8.
1863.	8	4	50	30	7,5.	9	3	33	18	6.
1864.	9	4	44	28	7.	9	3	33	18	6.

rīgs. Kamēr «Miglās» pamazām (ja neskaita neražas gadus — 1845., 1855. un 1861. g.) pieauga ziemāju sējumi, «Buķos» kviešu un rudzu sējumu proporcijas bija dažādas. Tomēr kā viena, tā otra sēta katru gadu varēja pārdot 10—30 pūru kviešu. Rudzus un miežus arī mežsargi sēja tikai savam patēriņam; 3 no 5 kviešu ražotājām saimniecībām aizņēmas labību magazinā, kamēr divām pārējām ar magazīnu nebija nekādu sakaru.

Kvieši ienesa 5.—10. graudu. Valgales saimniecībās gandrīz vienmēr ieguva 10., dažreiz pat 12. graudu. Matkules kroņa mežniecībā kviešu ražība bija svārstīga, reti sasniedzot 9. vai 10. graudu.

Kviešus sēja arī Kurzemes privātmuižu zemnieki, tomēr par to ļoti maz ziņu. 1842. g. 10 Jaunpils saimniekiem krusa nokapāja 22 pūrvietas ziemas kviešu; zaudējumus novērtēja uz 200 pūriem.²¹⁷ Tātad vēl klaušu nomas periodā šie saimnieki ieguva caurmērā 20 pūru kviešu katrs. Jaunpils pagasta «Atāli» 1851. g. varēja pārdot 27 pūrus kviešu, 1853. g. — 17 pūru.²¹⁸ Līdzīgu kviešu dau-

²¹⁷ LCVVA, 937. f., 1. apr., 53. l., 27. lapa.

²¹⁸ Turpat, 11. l., 14.—16. lapa.

dzumu — 20 pūru spēja pārdot kļaušu nomas laikā 1844. g. Irlavas «Tilīi».²¹⁹

Lielus kviešu daudzumus ievāca un pārdeva Kurzemes turīgās zemnieku saimniecības naudas nomas perioda sākumā. 1849. g. Annenieku privātmuižas divās apvienotās «Līču» mājās, ko tai gadā izdeva par naudas nomu, pārdošanai bija paredzēti 55 pūri kviešu.²²⁰ Iepriekš minētajos Emburgas «Graužos» 1849. g. rudenī ievāca 56 pūrus un 1/2 sieka kviešu un pārdeva 63 pūrus, tātad kopā ar pagājušā gada atlikumu.²²¹ Pašu saimniecībā arī šī turīgā sēta patērēja nelielu kviešu daudzumu, samaļot un sabīdelējot 5 pūrus kviešu.

Vidzemē kviešus gan godībām, gan pārdošanai audzēja visai nelielos apmēros. 1828. g. Alsviķu muižā un zemnieku saimniecībās kopīgā ziemāju izsēja bija 832 pūri, no tiem kviešu — 4 pūri, bet kaimiņos Rēzaku un Nēķena pagastā kviešus nesēja ne muižas, ne zemnieku tīrumos. Tūjā kvieši satādīja ap 1,2% no kopīgās ziemāju izsējas (6 pūri no 481)²²². Kalnamuižā 1850. gados vasaras kviešus sēja kā muižas, tā zemnieku laukos. Zemnieku laukos no izsētajiem 1125 pūriem vasarāja 15 pūru (1,3%) bija kvieši. Tie ienesa 4.—6. graudu, kamēr muižas laukos — 5.—10. graudu.²²³ Ap Ērgēmi un Lugažiem XIX gs. 50. un 60. gados bija izveidojies rajons, kur zemnieku saimniecības kviešus pārdeva. Zemnieks un tirgotājs Jēkabs Graudiņš šē nodarbojās ar kviešu uzpirkšanu no zemniekiem.²²⁴

Pārdošanai Vidzemē sēja galvenokārt linus. Tirdzniecība ar tiem bija tik izplatīta parādība, ka vārdu «prece» lietoja par sinonīmu linēm.²²⁵ Laikabiedri norāda, ka XIX gs. vidū linu ieguve Vidzemē bija četrkārhojusies, salīdzinot ar gadsimta sākumu. Par līnēm iegūtā nauda bija nepieciešama dažādiem maksājumiem un saimniecības ekonomiskai nostiprināšanai. Muižas turpretim bija galvenokārt ieinteresētas, lai zemnieki ražotu pārtiku kļaušu darbaspēkam un nenoplicinātu zemi, tāpēc ierobežoja zemniekus līnu sēšanā. Kroņa saimnieki, kam bija 10 pūrvietu lieli sējumi katrā laukā, ar līnsēklām drikstēja apsēt 1 pūrvietu.²²⁶

Vidzemes zemnieki centās maksimāli izmantot līnu sēšanas iespējas. Grostonas kroņa zemnieku saimniecībās, kur rudzu izsēja bija 5—7 pūri, līnsēklas izsēja 1/2 pūra, iegūstot 3.—4. graudu, pie

²¹⁹ LCVVA, 971. f., 1. apr., 229. l., 1.—2. lapa.

²²⁰ Turpat, 1724. f., 1. apr., 34. l., 79. lapa.

²²¹ A. M i e r i ņ a. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. 60.—80. gados. Disertācija, 8., 10. tab.

²²² LCVVA, 3783. f., 1. apr., 57. l., 167.—168. lapa.

²²³ Turpat, 4249. f., 1. apr., 5. l., 16. lapa.

²²⁴ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 95. lapa.

²²⁵ Turpat, 939. f., 1. apr., 25. l., 105. lapa (Jaunraunā 1863. g.).

²²⁶ Turpat, 1073. f., 1. apr., 40. l., 15.—16. lapa.

kam XIX gs. 40. un 50. gados 4. grauds linsēklām kļuva par parastu parādību.²²⁷ Kalnamuižas zemnieki 1848. g. iesēja 225 četvertes rudzu un 26 četvertes linsēklu.²²⁸ Plaši bija linu sējumi Skultē un Burtniekos, kur pat kalpiem deva sēt $\frac{1}{3}$ pūra linsēklu.

Turpretim Kurzemē, pirmām kārtām Lejaskurzemē, gadsimta vidū linu sējumi lielākoties nerasniedza kroņa zemniekiem atļauto normu. Šis fakts konstatējams Talsu, Tukuma, Dobeles pilskunga iecirkņos. Sabiles, Valgales, Snapju, Grenču, Bēzmuižas zemnieki parasti izsēja mazāk par 1 pūru linu, iegūstot linsēklām ne vairāk par 2. graudu. Tikai 50. gadu otrajā pusē un 60. gadu sākumā šo pagastu zemnieki sistemātiski sāka sēt pa 1 pūram linsēklu. Cits stāvoklis bija Augškurzemē, kur XIX gs. 80. gados nozīmīgākie linu audzēšanas rajoni bija Jaunjelgavas un Ilūkstes pilskunga iecirkņi.²²⁹ Pamatojoties uz fragmentārām ziņām Daudzevas un Lielzalves pagastu ražas vērtēšanas tabulās, jāsecina, ka tā tas bija arī gadsimta vidū. 1849. g. kā vienā, tā otrā pagastā katrā sētā izsēja $\frac{2}{3}$, 1 vai pat $2\frac{1}{2}$ pūra linsēklu, turklāt neievērojot nekādu proporciju, salīdzinot ar graudaugu sējumiem.²³⁰ 1855. g. Daudzēvā linsēklu ražas visumā vērtētas uz 2 četvertēm (6 pūriem), atsevišķos gadījumos pat uz 4 četvertēm («Upeniekos» un «Igauņos»)²³¹

Linu patēriņu uz pieaugušu cilvēku skaitīja vienu podu gadā;²³² tā bija parastā norma arī meitu un deputātnieku algās. Pēc A. Hika datiem var pieņemt, ka no 1 pūra linsēklu sējuma, kas ienesa 3. graudu, ieguva ap 15 podu linu,²³³ labos gados pat divreiz tik daudz. Aptuveni tādi paši dati atrodami F. Veimarna darbā.²³⁴ Vidzemē, kur līnkopība kā kvalitatīvi, tā kvantitatīvi bija nostādīta daudz labāk nekā Kurzemes lielākajā daļā, pat sīkajās, graudkopības ziņā panīkušajās saimniecībās, kur graudaugiem dažreiz izauga tikai 2. grauds, no linsēklām ieguva 4. graudu. Varam pieņemt, ka Grostonā saimniecībās, kas izsēja $\frac{1}{2}$ pūra linsēklu, ieguva 7—10 podus linu. Ja saimnieks pārdeva 4—5 podus linu un $1\frac{1}{2}$ pūra linsēklu, viņš ieņēma 10—12 rubļu, kas pietika diviem vīriešiem galvasnaudas samaksai un sīkiem izdevumiem par dzelzi, siļķēm un sāli. Gatartas saimnieki XIX gs. 50. gados pārdeva gadā

²²⁷ LCVVA, 903. f., 1. apr., 229. l., 1.—7. lapa.

²²⁸ Turpat, 4249. f., 1. apr., 15. l., 16. lapa.

²²⁹ S. Cimermanis. Laukstrādnieku dzīves veids Kurzemē un Zemgalē XIX gs. otrajā pusē. Rīgā 1959, 115. lpp.

²³⁰ Lielzalves pagasta «Dumpānos» sēja 10 pūru rudzu un $2\frac{1}{2}$ pūra linsēklu, «Uldriķos» — 12 pūru rudzu un $1\frac{1}{2}$ pūra linsēklu, «Kalniešos» — 10 pūru rudzu un $\frac{2}{3}$ pūra linsēklu (LCVVA, 3391. f., 1. apr., 146. l., 1.—9. lapa).

²³¹ LCVVA, 848. f., 1. apr., 196. l., 1.—2. lapa.

²³² [A. Hueck.] Darstellung..., S. 259.

²³³ Turpat, S. 255.

²³⁴ Ф. Веймарн. Лифляндская губерния. (Материалы для географии и статистики России.) СПб. 1864, стр. 37 (pēc Veimarna domām, no 1 pūra linsēklu, ja ražība bija 2,5. grauds, varēja iegūt 14—20 podu linu).

9—10 podus linu,²³⁵ ieņemot 16—17 rubļu. Šos datus par raksturīgiem Vidzemei uzskata I. Leinasare.²³⁶ Mārsnēnu kroņa pagastā linus sēja un pārdeva vēl vairāk. 1852. g. «Žagatu» (20 dālderu vērtībā) saimnieks Grišs Ceriņš pārdeva 23 podus linu.²³⁷ Skultes «Lielpuszemnieku» saimniekam 1859. g. sadega 3 birkavi (1 birkavs — apmēram 160 kg) linu 150 rubļu vērtībā.²³⁸ 1865. g. Mārsnēnu pagasta «Masuļu» saimnieka linus pēc viņa nāves pārdeva par 107 rubļiem.²³⁹ Ļoti plašus linu sējumus varam konstatēt Rīgas apriņķa Kēču privātmuižas zemnieku laukos, kur sētās ar 20—25 pūru vasarāja sējumiem izsēja 4 pūrus linsēklu. 1855. g. «Luķu» un «Drangenu» sētās ienākumus no 4 pūriem linsēklu izsējuma novērtēja uz 200 rubļiem gadā,²⁴⁰ ieskaitot patēriņa linus un sēklu.

Vidzemes zemnieki savus linus veda pārdot uz ostas pilsētām — Rīgu vai Pērnavu, bet visbiežāk atdeva uzpircējam uz vietas. Linus uzpirka no zemnieku vidus nakuši linu tirgotāji, kas strādāja ar komijiem.

XIX gs. 40.—60. gados plašā apkārtnē linus uzpirka Dauguļu pagasta «Beikas» krodzinieks Kārlis Grinbergs. Tā, 1847. g. viņš veda uz Rīgu partiju linu ar 16 vezumiem,²⁴¹ 1865. g. viņš dēvēja sevi par I gūldes tirgotāju.²⁴² Tikpat veiksmīgi, kaut ne tik plašos apmēros, attīstījās Kolbergas Visikuma krodzinieka Jēkaba Rābes veikala lietas. Kopš 1849. g. ir ziņas par to, ka viņš vedis linus uz Rīgu. Par vedējiem Rābe izmantoja ne vien sava, bet arī kaimiņu, piemēram, Lāzberģes pagasta zemniekus²⁴³. Pēc viņa nāves bez mantas un skaidras naudas viņam tika konstatēti arī noguldījumi 1800 rubļu apmērā.²⁴⁴ Vecpiebalgā zināmi vairāki linu uzpircēji. «Kēncu» Pēteris Pakalnitis, «Kubuliņu» Andžs Kazaks, «Taurēnu» Pidrīķis Launags un «Skuķu» Reinis Sīrons 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā uzpirkto linu transportam uz Rīgu līga kaimiņu — Kaives pagasta zemniekus²⁴⁵ un uzpirka linus apkārtejos pagastos (piemēram, Gatartā).²⁴⁶ Jaunraunā 1860. gados linus uzpirka «Kērpju» saimnieks Pēteris Bērziņš. «Rauzas» (5 km no Palsmanes) Ansis Kornets 1862. g. izmantoja Ilzenes pagasta zemnieku «Vēķeļu» Jāni Grāvi par aģentu linu un teļādu uzpirkšanā,²⁴⁷ Lizumā 1840. gadu vidū bija ap 30 linu tirgotāju, kas visi kopā uzpirka gadā 4000—5000 birkavu linu.²⁴⁸

²³⁵ LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 17., 243. lapa.

²³⁶ I. Leinasare. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā, 30. lpp.

²³⁷ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 69. lapa; 1068. f., 1. apr., 178. l., 4. lapa.

²³⁸ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 150.—151. lapa.

²³⁹ Turpat, 1138. f., 1. apr., 71. l., 19. lapa.

²⁴⁰ Turpat, 1059. f., 1. apr., 17. l., 108. lapa.

²⁴¹ 50. gados Kārlis Grinbergs kļuva par «Kuitu» māju saimnieku, no kurām bija jāaiziet Jēkabam Dubavam, 1859. g. viņš jau bija Šarlotes pusmuižas nomnieks, 1863. g. viņa palīgs pieņēma Rīgā Daibes muižas linus (LCVVA, 879. f., 1. apr., 39. l., 5., 64. lapa; 40. l., 103.—104. lapa; 41. l., 146.—147. lapa; 43. l., 43.—44. lapa).

²⁴² LCVVA, 879. f., 43. l., 139. lapa.

²⁴³ Turpat, 3342. f., 1. apr., 104. l., 70. lapa; 105. l., 36. lapa.

²⁴⁴ Turpat, 106. l., 12.—13. lapa.

²⁴⁵ Turpat, 6071. f., 1. apr., 12. l., 18., 119., 148.—149. lapa.

²⁴⁶ Turpat, 929. f., 1. apr., 3. l., 243. lapa.

²⁴⁷ Turpat, 915. f., 1. apr., 2. l., 92. lapa.

²⁴⁸ M. Kozins. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados. Rīgā 1958, 50. lpp.

Laikabiedri (Hiks, Veimarns) ļoti pozitīvi vērtēja linu audzēšanu zemnieku sētās — par spīti izplatītajam uzskatam, ka lini noplicina augsni un tādā veidā grauj zemnieku sētu ekonomiku. Kā Hiks, tā Veimarns atzina, ka Piebalgas, Raunas, Rūjienas, Burtnieku, Skultes, Salacgrīvas un Valmieras apkārtnē zemnieku sētās sastopamā turība ir tieši attīstītās linkopības rezultāts. Muižu īpašnieki šo turību izmantoja, ievērojami palielinot saimniekiem nomas maksu, attīstīta linkopības rajonos pat līdz 10 rubļiem par dālderī.²⁴⁹ Tā, Skultes zemnieks Mārtiņš Timme 1861. g. saņēma «Aģu» mājas (8 dālderī 44 graši) par 10 rubļiem dālderī.²⁵⁰

Kartupeļu audzēšana zemnieku saimniecībās ieviesās XIX gs. pirmajā pusē,²⁵¹ tomēr ar lielām grūtībām, cīnoties pret kartupeļu

37. tabula

Kalnamiužas zemnieku un muižas kartupeļu izsēja un ražas 1840. gados
(četrvertēs)

Gads	Tīrumā			Dārzā			Kopā		
	dēstīts	no-vākts	grauds	dēstīts	no-vākts	grauds	dēstīts	no-vākts	grauds

Zemnieku laukos

1841.	150	1100	7,3.
1842.	60	200	3,3.	90	550	6,1.	150	750	5.
1843.	—	—	—	150	750	5.	150	750	5.
1844.	—	—	—	150	100	0,7.	150	100	0,7.
1847.	106	298	2,8.
1848.	100	500	5.	50	400	8.	150	900	6.
1849.	85	185	2,2.	200	280	1,4.	285	465	1,6.
1850.	20	120	6.	80	400	5.	100	520	5,2.

Muižas laukos

1841.	250	1500	6.
1842.	250	800	3,2.	—	—	—	250	800	3,2.
1843.	194	1100	5,7.	6	50	8,3.	200	1150	5,7.
1844.	194	127	0,6.	6	6	1.	200	133	0,7.
1847.	106	315	3.
1848.	241	1700	7.	9	70	7,7.	250	1770	7,1.
1849.	320	650	2.	12	40	3,3.	332	690	2,1.
1850.	240	1270	5,3.	—	—	—	240	1270	5,3.

²⁴⁹ [A. Hueck.] Darstellung ..., S. 255; Ф. Веймарн. Лифляндская губерния, стр. 361.

²⁵⁰ LCVVA, 3345. f., 1. apr., 36. l., 68. lapa.

²⁵¹ H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākumi Latvijā. — Latv. PSR ZA Vēstis, 1958, Nr. 10, 56. lpp.

slimībām un neražām.²⁵² XIX gs. 40. gados zemnieku saimniecību vairums pārgāja uz kartupeļu audzēšanu tīrumā,²⁵³ lai gan daļa vēl arī šai laikā negribēja atkāpties no vecā paraduma — kartupeļu dēstīšanas dārza zemē, kur parasti ieguva labākas ražas. Kalnamuižas (Vidzemē) zemnieki visus 40. gadus parasti kartupeļus dēstīja dārza zemē (37. tab.²⁵⁴). Kandavas kroņa zemnieki saņēma rājienu par to, ka dēstījuši dārzā lielāku daudzumu kartupeļu nekā tīrumā.²⁵⁵ Turpretim Jaunpils (privātmuiža) zemnieki 1840. gados kartupeļus masveidā stādīja laukā (38. tab.²⁵⁶).

38. tabula

Jaunpils zemnieku un muižas kartupeļu izsēja un ražas XIX gs. vidū
(četrvertēs)

Gads	Tīrumā			Dārzā			Kopā		
	dēstīts	no- vākts	grauds	dēstīts	no- vākts	grauds	dēstīts	no- vākts	grauds

Zemnieku laukos

1843.	400	1600	4.	40	240	6.	440	1850	4,2.
1845.	66	172	2,5.	28	112	4.	94	284	3.
1851.	200	400	2.
1852.	250	500	2.	10	30	3.	260	530	2.
1853.	270	810	3.	15	45	3.	285	855	3.

Muižas laukos

1843.	500	1500	3.	2	16	8.	502	1516	3.
1845.	111	554	5.	1,3	8	6.	112,3	562	5.
1851.	25	25	1.
1852.	13	13	1.	—	—	—	13	13	1.
1853.	33	99	3.	—	—	—	33	99	3.

Pagastu arhīvos nav tiešu ziņu par kartupeļu dēstīšanu pārdošanai. Ražas vērtēšanas tabulās redzams, ka dažu pagastu saimnieki mēģināja paplašināt kartupeļu dēstījumus, bet biežās neražas un kartupeļu slimības kavēja plašāk izvērst to ražošanu pārdo-

²⁵² 1849. g. Iršu kolonijas valde ziņoja bruģu tiesai, ka tur kopš trim gadiem plosās kartupeļu slimība; minētajā gadā bija iegūta tikai puse dēstījuma (LCVVA, 919. f., 1. apr., 236. l., 71. lapa).

²⁵³ H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākumi Latvijā, 65. lpp.

²⁵⁴ LCVVA, 4249. f., 1. apr., 165. l., 52. lapa; 2. apr., 2. l., 26. lapa.

²⁵⁵ Turpat, 1034. f., 1. apr., 442. l., 7. lapa.

²⁵⁶ Turpat, 937. f., 1. apr., 53. l., 36. lapa; 55. l., 21. lapa; 938. f., 1. apr., 60. l., 1. lapa.

šanai. Pēc nesekmīgiem mēģinājumiem kartupeļu audzēšana atkal sašaurinājās.

Valgales kroņa zemnieki XIX gs. 40.—60. gados sistemātiski dēstīja katrā sētā 10 pūru kartupeļu, kā to noteica Kurzemes domēņu valdes 1842. g. 19. maija pavēle.²⁵⁷ Ražas pietika tikai saimes patēriņam. Turpretim Sabiles zemnieki 1847. g. dēstīja 5—6 četvertes (15—18 pūru) kartupeļu. 50. gadu vidū Sabiles saimnieku kartupeļu dēstījumi nedaudz samazinājās, bet ap 1860. g. viņi atkal sistemātiski dēstīja 5—6 četvertes kartupeļu.²⁵⁸

Matkules kroņa mežniecības saimniecībās 40. gadu beigās un 50. gados kartupeļu dēstījumi pieauga caurmērā no 1,5 līdz 3 četvertēm, 60. gadu sākumā tie sasniedza pat 6 četvertes, tā ka varam domāt, ka tad kartupeļus dēstīja pārdošanai. Bet arī šai laikā ražība svārstījās ap 3. un labākā gadījumā — ap 4. graudu.²⁵⁹

Zināma nozīme zemnieku saimniecību naudas apgrozījumos bija arī augļu dārzu ražām. A. Hiks XIX gs. 40. gadu vidū rakstīja, ka Talsu pilskunga iecirkņa zemnieki par dārzaugļiem saņemot pat 80 rubļu.²⁶⁰ Pagastu arhīvos esošās fragmentārās ziņas par tik lieliem ienākumiem gan neliecina. Jaunpils «Dedziņu» saimnieks Rumba 1852. g. izdeva savu ābeļdārzu par 55 rubļiem, bet otrs «Dedziņu» saimnieks Rullis — par 17,5 rubļiem.²⁶¹ Mārsnēnu «Tūra» saimnieks Pēteris Četespura par 16 pūriem ābolu Rīgā saņēma 12 rubļu, ko vajadzēja atdot nomas nomaksai.²⁶²

Par ābeļu skaitu zemnieku sētās samērā daudz ziņu ir Vidzemes pagastu arhīvos. Ievērojami ābeļdārzi jau XIX gs. 20. gados ir bijuši Cēsu un Valmieras apkārtnē. Mārsnēnu pagasta «Kļētniekos» 1826. g. ir atzīmētas 26 ābeles, Stalbes «Mūrniekos» 1828. g. — 55 ābeles, Jaunraunas «Stalī» 1841. g. — 26 ābeles, Priekuļu «Popos» 1846. g. — 17 ābeles. 50. gados Stalbes «Zvejniekos» bija 25 ābeles, Dauguļu «Kaķišos» — 73 potētas un 18 nepotētas ābeles, 17 plūmju koki un 6 ķiršu koki, Ilzenes «Lielšlokās» — 22 ābeles. 60. gados Gatartas «Nauču» Gusta Lāča mājās zināmas 19 ābeles, «Lībiešos» — 12, «Ješkās» — 35, Jaunraunas «Jērilas» — 22.²⁶³

Par Kurzemes zemnieku ābeļdārzu apjomu ziņu ļoti maz. Visā Matkules pagasta tiesas novadā (116 sētu) 1862. g. bija tikai 127 ābeles, 36 bumbieres, 139 ķiršu koki, 269 plūmju koki,²⁶⁴ tāpat augļkopībai šeit bija maza nozīme.

Noslēgumā jāsecina, ka jau kļaušu nomas periodā novērojama zemnieku saimniecību specializēšanās dažādās zemkopības jomās ražošanai tirgum: Vidzemē un Augškurzemē pārdošanai audzēja linus, Zemgalē un Kurzemes pussalā — kviešus. Tomēr sīksaimniecības un noplicinātas videsjas saimniecības tirgū pārdeva tikai nedaudz zemkopības produktu, tām vēl pilnībā bija uzspiests naturālās saimniecības zīmogs. Kurzemē kļaušu saimniecības krīzes

²⁵⁷ H. Strods. Kartupeļu audzēšanas sākumi Latvijā, 55. lpp.

²⁵⁸ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 183., 557., 558., 561., 568. l.

²⁵⁹ Turpat, 477., 489., 554., 558., 567., 570. l.

²⁶⁰ [A. H u e c k.] Darstellung ..., S. 268.

²⁶¹ LCVVA, 937. f., 1. apr., 253. l., 1. lapa.

²⁶² Turpat, 1138. f., 1. apr., 79. l., 9. lapa.

²⁶³ Turpat, 879., 915., 929., 939., 1138., 1158. un 1219. f.

²⁶⁴ Turpat, 1073. f., 1. apr., 742. l.

posmā lielai daļai saimniecību nebija zemkopības produktu pārpalikuma tirgum, kamēr Vidzemē pārdošanai parasti bija nedaudz podu linu. Šīs saimniecības varēja pārdot zemkopības ražojumus vienīgi uz ražotāju patēriņa rēķina. Tomēr tehnisko kultūru un pārdošanai audzēto graudaugu sējumi paplašinājās, it īpaši ekonomiski spēcīgākās saimniecībās. XIX gs. 40. gados un vēlāk pieauga linu sējumi Matkulē, daļa Valgales saimnieku guva labas kviešu ražas, Sabiles saimnieki paplašināja kartupeļu dēstījumus.²⁶⁵ Kļaušu sistēmas krīzes laikā zemniekiem bija jācīnās ar lielām grūtībām, paplašinot šo kultūru sējumus, tomēr pamazām jaunās saimniekošanas metodes nostiprinājās. Katrā pagastā, sevišķi tirdzniecības centriem tuvākajos novados, neliels daudzums spēcīgāko vidējo un lielo saimniecību pārauga kļaušu tipa saimniecības ietvarus. Šo saimniecību ekonomisko stabilitāti atspoguļo spēja kļaušu sistēmas krīzes grūtajos gados saimniekot bez labības aizņēmumiem.

Pāreja uz naudas nomu ievērojami stimulēja zemnieku sētu pārkārtošanos ražošanai tirgum. Kurzemes saimniecības tieši šai laikā divkāršoja linu sējumus, paplašinājās to saimniecību skaits, kas sēja kviešus. Ievērojamus panākumus naudas nomas perioda sākumā guva tieši tās saimniecības, kurās lauksaimnieciskā ražošana zināmā mērā bija progresējusi arī kļaušu sistēmas pastāvēšanas laikā. Spēcīgās saimniecības nedaudz gados pārauga par lauksaimniecības preču ražotājām tirgum visās jomās.

6. ZEMNIEKU BLAKUS PEĻŅAS UN DARBASPEKA KUSTĪBA PĀRI PAGASTA ROBEŽĀM

Tā kā kļaušu laiku apstākļos ar zemkopībā un lopkopībā gūtiem līdzekļiem nebija viegli stabilizēt sabrūkošās zemnieku saimniecības, par kļaušu saimniecību mākslīgu balstu kļaušu sistēmas krīzes posmā kļuva ārpuslauksaimniecības peļņas darbi sīkrūpniecībā, transportā, amatniecībā, lielceļu būvē. Šais peļņas darbos zemnieki plašos apmēros bija iesaistīti arī naudas nomas sākuma periodā, kad daļa zemnieku saimniecību vēl nebija pārkārtojušās uz kapitalisma sliekšņiem.

Kā zemnieku «brīvlaides» likumi, tā arī Vidzemes guberņas valdes 1824. g. 2. aprīļa un Kurzemes guberņas valdes 1824. g. 11. aprīļa patente noteica, ka no dzimtbūšanas atbrīvotajiem zemniekiem jāiesaistās tādās nomas vai darba attiecībās, kas saistītas ar lauksaimniecību un tās nozarēm, un ka zemniekiem nav atļauts atsvešināties no lauksaimniecības, kurai jāpaliek par viņu pamatnodarbošanos. Ar amatniecību zemnieku vajadzībām drīkstēja nodarboties tikai speciāli apmācīti amatnieki, kuriem vaja-

²⁶⁵ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 742. l.

dzēja nodrošināties ar augstāko instanču atļauju. Ja kļaušu saimniecībā trūka ekspluatējamo zemnieku, kļaušu darbaspēka saglabāšanai izmantoja «brīvlaides» likumu vai minēto patentu noteikumus,²⁶⁶ kavējot ar to palīdzību brīva līguma darbaspēka veidošanos.

1824. g. patentēs izteiktie principi Kurzemē tika atkārtoti Kurzemes zemnieku likuma ieviešanas komisijas 1833. g. 19. oktobra un Kurzemes zemnieku likuma lietu komisijas 1861. g. 13. februāra priekšrakstā.²⁶⁷ Arī Vidzemes 1849. g. zemnieku pagaidu likumos 624. un 625. § par aizliegumu zemniekiem dzīvot «uz savu roku» bija pamatoti ar gubernatora 1824. g. patentī.²⁶⁸ Tātad valdošā šķira Vidzemē un Kurzemē līdz pat 1863. g. pasu likuma izdošanai ar ārpusekonomisko spaidu palīdzību²⁶⁹ visādi centās piespiestu kārtā piesaistīt lauksaimniecībai visu lauku iedzīvotāju masu. Pārējās ražošanas nozares laukos veidojās, apejot minētos noteikumus.

Blakus augstāko instanču atļauju saņēmēšiem amatniekiem laukos bija daudz uzņēmēju, kas strādāja ar algādžiem «peļņiniekiem», izvēršot darbību ne tikai savā, bet arī kaimiņu pagastos un plašā apkārtnē. Plaši pazīstams bija Irlavas «Danķēnu» saimnieks Ansis Brunavs, kas 1847. g. uzņēmās būvdarbus Kandavas un Vecsātu baznīcās,²⁷⁰ tāpat arī Jaunraunas būvuzņēmējs «Staļa» saimnieks Jēkabs Pličs, «Gaušas» māju pussaimnieks namdaris Dāvis Gaidiņš, kurš 1853. g. bija uzcēlis sev dzīvojamo māju 207,57 rubļu vērtībā ar 60 logu rūtīm.²⁷¹ Jaunraunas «Mazrubēnu» saimnieki Jēkabs Lamsters un vēlāk Dāvis Jēkabsons bija pazīstami mūrnieki; pēdējais mūrēja krāsni un cepli Meņģeles muižā.²⁷² Pie Jaunraunas «Vāvuļu» saimnieka Kārļa Vāvuļa strādāja peļņinieki no Kauguriem (1858. g.) un no Valmiermuižas (1859. g.). Priekuļu «Pēterēnu» saimnieks namdaris Ērmanis Valtenbergis 1848. g. strādāja Veselauskā, «Lustes» Jānis Roga 1842. g. — Valmiermuižā, «Virskūnu» saimnieks Jānis Virskūns 1846. g. mūrēja Bērzaunē,²⁷³

²⁶⁶ ERAKA, 2054. f., 1. apr., 4. l., 212.—213. lapa; 6. l., 15., 198., 199., 563.—564. lapa (piemēram, 1828. g. Raunas zemniekam Baltvilku Jānim neļāva strādāt par audēju, piespiežot viņu iet par kalpu. Opes (Apes) pagastā 1828. g. kādam bijušajam saimniekam tāpat bija jāiet par kalpu, jo viņam neļāva strādāt par ratnieku).

²⁶⁷ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 936. l., 8.—10. lapa; 726. l., 6.—7. lapa.

²⁶⁸ Likumi par Vidzemes zemnieku zemes turēšanu un dzīvošanu. Rīgā 1850, 161. lpp. — Likumu 630. § pieļāva arī tādas lauku iedzīvotāju kategorijas kā algādžu pastāvēšanu, tomēr algādžiem jau Jurgos bija jāuzrāda, kur viņi nākamo gadu strādās. Bet tas bija grūti izdarāms, jo uzņēmēju, kas varēja algot peļņinieku visam gadam, zemnieku vidū bija maz.

²⁶⁹ 1849. g. likumu 631. un 632. § paredzēja nodot darbā spaidu kārtā vai rekrūšos tās personas, kas nebūs stājušās «likumīgajās darba attiecībās».

²⁷⁰ LCVVA, 971. f., 1. apr., 62. l., 9.—10. lapa.

²⁷¹ Turpat, 939. f., 1. apr., 23. l., 42.—43., 57.—58. lapa; 24. l., 45. lapa; 26. l., 115. lapa.

²⁷² Turpat, 24. l., 132. lapa.

²⁷³ Turpat, 1156. f., 1. apr., 118. l., 89. lapa; 119. l., 18., 78. lapa.

«Lejas Kunču» saimnieks Lauris Kuncis bija pazīstams kā mūrnieks visā apkārtnē.

Lauksaimniecības darbus šo uzņēmēju mājās veica kalpi. Ar blakus peļņās gūtajiem līdzekļiem saimnieki varēja labāk iekārtot savas saimniecības un iegādāties labākus zirgus. Minētā Irlavas «Danķēnu» saimniecība jau 1844. g. pārgāja uz četrlauku sistēmu.²⁷⁴ Priekuļu namdaris Valtenberģis stabilizēja sievas tēva laikā galīgi noplicinātos «Pēterēnus».²⁷⁵ Kaives pagastā 50. gadu sākumā no rokas rokā gāja parādiem apkrautās «Sķeperu» mājas, līdz 1853. g. tās uzņēma no Sausnējas atnākušais kurpnieks Andžs Āzītis (ar brāli), kas šīs mājas noturēja ilgāku laiku.²⁷⁶

Smiltenes zemnieku saimniecībās attīstījās mājrupniecība. Lai gan koka izstrādājumu gatavošana tirgum bija noliegta ar nomas līgumu, zemnieki tur izgatavoja tirgum koka traukus, riteņus, zārkus utt., kā to 15 mājās konstatēja muižas kalpotāji.²⁷⁷ 1842. g. Smiltenes muižkungs pēc ļaužu liecībām un sētas pārmeklēšanas secināja, ka «Kalniņu» saimnieks pārdevis Matīšu tirgū 10 zārkus, viņa kalps Pēteris — 11 zārku, bez tam mājās atrada vēl 11 gatavus zārkus. Saimnieka sievas tēvam bija 2 gatavi un 1 iesākts zārks. Par katru pārdotu zārku «vainīgajam» bija jāsamaksā 37½ kap. soda naudas un visiem trim jāsaņem pēriens.²⁷⁸

1842.—1854. g. Smiltenes zemnieki par neatļautu nodarbošanos ar amatniecību nonāca sadursmē ar muižu 35 reizes, pie kam 18 gadījumos amatu bija piekopusi saimnieki vai viņu ģimenes locekļi, 5 — kalpi, pārējos — dažādas personas.²⁷⁹

Kamēr Smiltenē muiža enerģiski kavēja amatniecības un mājrupniecības attīstību, Stalbes dzimtkungs Bruinings 1853. g. atzinīgi izteicās par «Lielnēķenu» saimnieku Mārci Jērstropu, kas taisot pārdošanai ratus un aužamos stāvus un ar to vairojot savas sētas un līdz ar to muižas labumu.²⁸⁰

Mājrupnieku grupai pieskaitāmi arī Vecpiebalgā, Raunā un tiem piegulošos pagastos sastopamie audēji.

Skaitā neliela bija saimnieku-tirgotāju grupa, kas uzpirka no citiem zemniekiem lauksaimniecības ražojumus un apgādāja viņus ar sāli, silķēm, dzelzi, cepurēm u. c. precēm. Bez tiešās preču apmaiņas šādi tirgotāji veicināja naudas apgrozību ar preču transporta darbiem, kuros piedalījās zemnieku pajūgi. Piebalgas saimnieki tirgotāji linu vešanai līga Kaives un Cesvaines saimniekus,²⁸¹

²⁷⁴ LCVVA, 971. f., 1. apr., 13. l., 9. lapa.

²⁷⁵ Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 100.—101. lapa.

²⁷⁶ Turpat, 6071. f., 1. apr., 11. l., 6.—7., 44., 73. lapa.

²⁷⁷ Turpat, 3358. f., 33. apr., 2. l., 77.—78. lapa; 3. l., 155. lapa.

²⁷⁸ Turpat, 1. l., 70., 74. lapa.

²⁷⁹ Turpat, 1.—3. l.

²⁸⁰ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 140.—141. lapa.

²⁸¹ Turpat, 6071. f., 1. apr., 12. l., 18., 119. lapa; 854. f., 1. apr., 183. l., 18., 61. lapa.

Kolbergas krodzinieks Jēkabs Rābe līga transportam sava pagasta un Lāzberģes saimniekus.²⁸² Kandavas un Matkules saimnieki piedalījās ozolu vešanā par naudu XIX gs. 40. gados,²⁸³ daudz zemnieku pajūgu preču pārvešanai līga Sabiles ebreju tirgotāji,²⁸⁴ Valgales «Briču» kalps (saimnieka pusbrālis) Atis Cikunde organizēja transporta darbus, starp citu 1856. g. pārvadājot Rendas papirdzirnavu produkciju.²⁸⁵ Aizupes Trenču pusmuižas nomnieks Vilis Dambiņš (Vilhelms Demmers) piedalījās Matkules un Aizupes zemnieku līgšanā, lai pārvestu taukus no Rīgas uz Mēmeli, bet sāli — pretējā virzienā.²⁸⁶

Zemnieki strādāja arī lielceļu — šoseju būvē — gan kā fiziska darba strādnieki, retāk kā darbu vadītāji (podrjadčiki).²⁸⁷ 30 Smiltenes zemnieki 1848. g. un 39 zemnieki 1855. g. sūdzējās, ka nav saņēmuši samaksu par zemes rakšanu, akmeņu pievešanu u. c. ceļu būves darbiem.²⁸⁸

Skultes zemnieki plaši iesaistījās jūras transportā. Saimniekiem piederēja laivas, un viņi nodarbināja kalpus «peļņiniekus». Tā, pagasta tiesas priekšsēdētājs «Brūveļu» saimnieks Jānis Zālītis 1860. g. noslēdza līgumu par 41 000 ķieģeļu piegādi uz Rīgu 3 mēnešu laikā par 174,25 rubļiem. Tai pašā gadā Zālītis bija noslēdzis līgumu ar Minskas tirgotāju Marku Kļebanovu par baļķu un sliperu izvešanu no meža.²⁸⁹

Kā darbu uzņēmēji pagasta tiesu protokolos minēti vairāki saimnieki. Ilzenes saimnieks Jānis Melecs 1857. g. organizēja brusu pludināšanu pa Gauju,²⁹⁰ Smiltenes «Sieru» saimnieks Jēkabs Zemītis 1852. g. — koku pievešanu Gaujai.²⁹¹ Plostu pludināšanā pa Gauju dzīvi piedalījās arī Lugažu zemnieki.²⁹² Zemnieki arī dedzināja ogles,²⁹³ lauza un pārdeva kaļķakmeņus.²⁹⁴

Vidējo un trūcīgo zemnieku saimniecībās ienākumi, kas bija gūti peļņas darbos, sastādīja vairāk nekā pusi no visa budžeta. Par to liecina arī Gatartas pagasta tiesas 1855. g. 17. janvāra protokolā saglabājušies dati par «Bedru Zaļkalnu» saimnieka Andrieva

²⁸² LCVVA, 3342. f., 1. apr., 105. l., 36., 113.—114. lapa.

²⁸³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 724. l., 2. lapa; 182. l., 159. lapa; 795. l., 4. lapa.

²⁸⁴ Turpat, 2454. l., 2.—3. lapa; 2455. l., 2. lapa; 911. l., 11.—12. lapa; 909. l., 23.—24. lapa; 908. l., 21., 23. lapa; 2032. l., 1. lapa.

²⁸⁵ Turpat, 1073. f., 1. apr., 908. l., 9.—11. lapa; 2310. l., 2. lapa.

²⁸⁶ Turpat, 908. l., 18.—19. lapa; 2456. l., 5.—15. lapa.

²⁸⁷ Turpat, 3358. f., 33. apr., 3. l., 121. lapa.

²⁸⁸ Turpat, 29.—31., 161. lapa.

²⁸⁹ Turpat, 3345. f., 1. apr., 35. l., 161.—162. lapa.

²⁹⁰ Turpat, 915. f., 1. apr., 2. l., 51.—52. lapa.

²⁹¹ Turpat, 3358. f., 33. apr., 3. l., 107. lapa.

²⁹² Turpat, 1062. f., 1. apr., 67. l., 12.—13. lapa; 69. l., 102.—103. lapa. --- 1841. g. par plostniekiem strādājuši 30 zemnieki no dažādām Lugažu pagasta sētām.

²⁹³ Turpat, 6071. f., 1. apr., 12. l., 27. lapa.

²⁹⁴ Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 18., 20. lapa.

Gatartas pagasta „Bedru Zaļkalnu“ saimniecības gada ienākumi

Ieņemts par lauksaimniecības ražojumiem		Ieņemts par daļu inventāra		Nopelnīts ārpus saimniecības	
produkcijas nosaukums	ienākums (rbļ.)	nosaukums	ienākums (rbļ.)	darba nosaukums	ienākums (rbļ.)
Rudzi	17,00	1 ķēve	8,00	Piebalgā par malkas ciršanu	15,00
Sviests	10,00	1 govs	10,00	Piebalgā par purva tīrīšanu	2,50
9 podi linu	15,17			Piebalgā par darvu	10,00
2 $\frac{1}{2}$ podi kaņepāju	2,125			Par pagraba rakšanu dakterim	5,00
Kāpostu baļļa	1,00			Par Saltupa pļavu tīrīšanu	13,50
				Par baļķu vešanu	5,00
				Par brusliem (brusām?)	9,00
				No vēvera	11,00
	45,295 (33,7%)		18,00 (13,4%)		71,00 (52,9%)

Popeļa naudas ienākumiem saimniecības gadā (39. tab.²⁹⁵). Te vidēja zemnieka ienākumi naudā no lauksaimniecības ražojumiem sastādīja tikai 33,7%; pārdoto lopu vietā viņš nopirka divas govīs par līdzīgu cenu, tā ka par inventāra samazināšanos šai gadījumā nevar runāt. Vispār Popeļa saimniecības naudas apgrozījums atzīstams par diezgan lielu.

Kā redzams, zemnieki meklēja visus iespējamus ceļus, lai iegūtu līdzekļus eksistencei un pasargātu saimniecību no ekonomiska sabrukuma.

Vidzemes zemnieku sētu lielajā daļā zemkopība un lopkopība bija tik zemā attīstības pakāpē un deva tik niecīgus naudas ienākumus, ka saimnieki neizmantoja visu darbaspēku savā saimniecībā, bet daļu gājēju nodarbināja sīkrūpniecībā un amatniecībā. Šādi XIX gs. pirmajā pusē arī izauga Vidzemē pazīstamā parādība, ka saimnieki izdalīja no gājējiem vai arī ģimenes locekļiem «peļņinieku», kas visu gadu vai sezonu strādāja par algādzi peļņas darbos pie sava vai kaimiņu pagasta amatniekiem, uzņēmējiem, sīkajos lauku rūpniecības uzņēmumos, retāk pilsētās. Pēc pagasta tiesu

²⁹⁵ LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 17. lapa.

fondiems spriežot, šī parādība bija plaši izplatīta Priekuļos, Kolbergā, Jaunraunā, Kaivē, Lugažos, Karvā, Mārsnēnos, Skultē.

XIX gs. 30. gadu un arī vēlākos dokumentos vērojams, ka kalpus sūtīja peļņā sakarā ar speciālām saimniecības vajadzībām. Tā, 1835. g. Jaunraunas saimnieks «Tirziežu» Gusts strādāja kalpa vietā muižas un mājas darbus, bet kalpam lika iet peļņā, lai ar tā iegūto naudu atlīdzinātu sētas parādu muižai par sēklu.²⁹⁶ Jāsaka, ka šāda tipa līgumu, kad saimnieka ģimenes locekļi strādāja muižas klaušu darbos un kalps pelnīja skaidru naudu saimniecības vajadzībām, saglabājies maz, tomēr Lugažu pagasta tiesas protokolos tāds sastopams vēl 1853. g.²⁹⁷

Pamazām naudas iegūšana ar kalpa peļņas darbu pārauga īpatnējā ekspluatācijas formā. Saimnieki centās salīgt vairāk gājēju nekā saimniecībai bija vajadzīgs (Vidzemē pieņemtā norma bija 1 darba spējīga persona uz 3 dālderiem) un sūtīt tos dažādos peļņas darbos, saņemot pret naturālijās izsniegto deputāta algu skaidru naudu un tādā veidā pārsūknējot savās saimniecībās topošā proletariāta algas daļu. Tas bija iespējams, pateicoties trim apstākļiem: 1) kā iepriekš norādīts, zemnieku likumi noteica, ka lauksaimniecībai ir pirmtiesības uz lauku iedzīvotāju darbaspēku; 2) atalgojums citās ražošanas nozarēs bija augstāks nekā lauksaimniecībā; 3) sezonas peļņiniekiem ģimenes locekļi bija jāatstāj lauku sētās.²⁹⁸

Par kalpa atlaišanu peļņas darbos tam faktiski bija jāmaksā speciāla nodeva saimnieka labā. XIX gs. 30. un 40. gados tās lielums bija 10—20 rubļu,²⁹⁹ bet 50. gados un 60. gadu sākumā — pat 30 rubļu. Tā, 1852. g. Priekuļu «Kalna Kunču» saimnieks Jānis Kuncis salīga Jēkabu Eicēnu par diezgan solidu deputātu, par ko Kuncim bija jāsaņem pretīm 30 rubļu, pie kam galvasnaudu apņēmas maksāt kalps pats.³⁰⁰

Raunas, Jaunraunas, Vecpiebalgas, Jaunpiebalgas un Mārsnēnu pagastos, kur bija plaši izplatīta tāda mājrupniecības nozare kā aušana, saimnieki izmantoja kalpus ziemas mēnešos aušanas darbos, par ko peļņu guva saimnieks. Šādiem kalpiem bija paredzēta tikai neliela atlīdzība par «lietām un amatu». Tā, Jaunraunas saimniekam Jānim Bērziņam 1856. g. pagasta tiesa uzdeva samaksāt kalpam — audējam Spricim Grundulim, ko Bērziņš «pie cita darba nelicis, tik uz tīru aušanu atlaidis» un par to viņam devis deputātu, vēl arī 2 rubļus par amatu.³⁰¹

²⁹⁶ LCVVA, 939. f., 1. apr., 23. l., 12.—13. lapa.

²⁹⁷ Turpat, 1062. f., 1. apr., 68. l., 40. lapa.

²⁹⁸ M. S v a r ā n e. Kurzemes un Vidzemes kalpu ekonomiskais stāvoklis XIX gs. 40.—50. gados. — Latv. PSR ZA Vēstis, 1965, Nr. 9, 13.—14. lpp.

²⁹⁹ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 77. l., 11., 33. lapa; 939. f., 1. apr., 23. l., 23.—24. lapa; 3342. f., 1. apr., 104. l., 57. lapa.

³⁰⁰ Turpat, 1156. f., 1. apr., 120. l., 19. lapa; 166. l., 14. lapa; 3345. f., 1. apr., 35. l., 22., 58. lapa.

³⁰¹ Turpat, 939. f., 1. apr., 25. l., 4. lapa.

Līgumi par kalpu laišanu peļņā sastopami kā kļaušu laikā, tā arī pirmajos gados pēc naudas nomas ieviešanas. Daži saimnieki sūtīja kalpus pelnīt naudu tieši nomas samaksai (1859. g. Priekuļos).³⁰² Saimnieku līgumi par kalpu nodošanu peļņā sastopami vēl 60. gadu sākumā (1861. g. Kolbergā, 1860. g. Karvā, 1862. g. Priekuļos). Acīm redzot tie izbeidzās līdz ar 1863. g. pasu likuma stāšanos spēkā.

Kurzemē izveidojās citas formas daļas lauku darba roku uzsūkšanai amatniecībā, sīkrūpniecībā, transportā. Te bija novērojams liels skaits vaļinieku (Vidzemē šo vārdu centās nepieminēt) un pusvai ceturtdaļkalpu. Matkules pagasta tiesas novadā par «īstu vaļinieku» uzskatīja daļēji darba spējas zaudējušu zemnieku, kas tikai zināmu laiku strādāja saimnieka darbu lauksaimniecībā, saņemot par to algu — 6 pūrus labības, 1 vezumu siena, tiesības dēstīt $\frac{1}{2}$ pūra kartupeļu un sēt $\frac{1}{8}$ pūra linsēklu.³⁰³

Praksē izrādījās, ka uz šādiem noteikumiem pie saimniekiem līga arī darba spējīgie. No lauksaimniecības darbiem brīvajā laikā darba spējīgie vaļinieki pelnījās citās ražošanas nozarēs.

Ja daļēji darba spējas zaudējušo vaļinieku papilddienākumi ārpuslauksaimniecības darbos bija zināmi pagasta tiesai, tiem nesa-mazināja kroņa nodevas, uz ko viņiem bija tiesības. Tā, kad Matkules vaļinieks Jānis Pūce 1856. g. sūdzējās par lielām kroņa nodevām, pagasta tiesa atbildēja, ka Pūce bez saimnieka maksātās algas pelnoties arī kā galdnieks un ratnieks.³⁰⁴ Kurzemes pagastu zemnieku galvasnaudas maksātāju sarakstos var izsekot, cik pagastā bija vaļinieku vispār un cik no tiem maksāja pilnas nodevas (40. tab.³⁰⁵). Valgalē 1850. gadu beigās pilnas nodevas maksāja apmēram puse no vaļiniekiem, turpretim Jaunpils (privātmuiža) pagastā 1858. g. bija tikai tādi vaļinieki, kas maksāja samazinātas kroņa nodevas. Lielzālvē (privātmuiža) vaļinieku skaits bija uzkrītoši mazs, tāpat kā Vidzemes pagastos.

Lauku darbaspēks aizplūda no Kurzemes kroņa pagastiem ārpuslauksaimniecības darba nozarēs arī sakarā ar jauniešu izpirkšanos no rekrūšiem. Izpērkoties bija jāmaksā 300 sudraba rubļu vai 1000 rubļu asignācijas. Tā kā nodošanai rekrūšos nozīmētie jaunieši zemnieku sabiedrībai bija jāzaudē tā vai tā, tad zināmu skaitu jauniešu katru gadu atlaida uz 10—12 gadiem uz pilsētu peļņā. Uz pilsētām laida galvenokārt saimnieku un pagastu tiesnešu dēlus, jo darbs pilsētās solīja labākas nākotnes perspektīvas nekā lauku kalpa dzīve, kas XIX gs. 30.—40. gados vēl draudēja saimnieku jaunākajiem dēliem (saimniecību inventārs reti bija tik plašs, lai

³⁰² LCVVA, 1156. f., 1. apr., 121. l., 14., 41. lapa.

³⁰³ Turpat, 1073. f., 1. apr., 437. l., 67. lapa.

³⁰⁴ Turpat.

³⁰⁵ Turpat, 937., 957., 971., 1073., 1290. f.

Ziņas par vaļiniekiem dažos Kurzemes pagastos

Pagasts	Gads	Sētu skaits	Vaļinieki	
			kopā	maksā pilnas nodevas
Kandavas (kroņa)	1838.	70	19	12
Talsu (kroņa)	1838.	30	4	3
Libagu (kroņa)	1838.	30	34	28
Daigones (kroņa)	1838.	17	3	3
Kūķu (brūniec.)	1839.	20	6	1
Valgales (kroņa)	1833.	40	47	9
	1845.	41	44	30
	1851.	42	26	9
	1855.	43	32	11
	1856.	44	41	21
	1857.	44	31	18
	1858.	44	31	15
	1859.	44	42	19
Matkules (kroņa)	1855.	53	32	11
	1857.	53	36	8
	1858.	53	26	5
	1859.	53	29	5
Jaunpils (privāt.)	1858.	62	74	—
Lielzalves (privāt.)	1838.	70	3	—

saimnieka jaunākos dēlus varētu iekārtot par saimniekiem). Matkules pagasta tiesas iecirknī 1836. g. pelnīt izpirkšanās naudu bija atlaisti 9 jaunieši,³⁰⁶ 1840. g. — 17 jauniešu,³⁰⁷ Grobiņas pagasta tiesas novadā 1846. g. — 12 jauniešu.³⁰⁸

Kurzemes kroņa pagastos 40. un 50. gados t. s. izpirkušies rekrūši bija izveidojuši speciālu zemnieku nogrupējumu. Izpirkušos rekrūšus varmācīgi nespieda iet par kalpiem, viņi kā pirmie ieguva pases strādāšanai pilsētās vai lauku sīkrūpniecībā un amatniecībā. 1851. g. Valgales kroņa nodevu maksātāju sarakstos minēti 12 izpirkušies rekrūši, no tiem tikai 1 strādāja savā pagastā, 6 strādāja Jelgavā, 3 — Rīgā un 2 — apkārtējos pagastos.³⁰⁹ 50. gados pelnā atlaisto izpirkušos rekrūšu skaits pieauga tāpat kā vispār to personu skaits, kas ar dažādām atļaujām aizgāja no pagasta. 1858. g. Valgales pagastā jau skaitījās 21 izpircies rekrūtis; gandrīz visiem viņiem bija vietējo saimnieku uzvārdi.³¹⁰ Matkules pagasta tiesas novadā 1843. g. izsniedza 52 pases iziešanai no pagasta, pie kam 12 cilvēku bija atlaisti pelnīt izpirkšanās naudu, bet 8 bija jau izpirkušies rekrūši.³¹¹ 1855. g. no septembra līdz decembrim, tātad pusgada laikā, Matkules pa-

³⁰⁶ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 311. l., 1.—23. lapa.

³⁰⁷ Turpat, 177. l., 13.—58. lapa.

³⁰⁸ Turpat, 933. f., 33. apr., 193. l., 1.—4. lapa.

³⁰⁹ Turpat, 1073. f., 1. apr., 442. l., 15.—21. lapa.

³¹⁰ Turpat, 447. l., 51. lapa.

³¹¹ Turpat, 271. l., 1.—18. lapa.

gasta tiesa izsniedza 75 pases, no tām 27 saņēma izpirkušies rekrūši un tikai vienu — izpirkšanās naudas pelnītājs.³¹²

No tiem zemniekiem, kas Kurzemē un Vidzemē saņēma pases iziešanai no pagasta, pilsētās nonāca neliela daļa. No Smiltenes pagasta zemniekiem 1845. g. ārpus pagasta dzīvoja 52 personas, bet tikai 4 no tām strādāja Rīgā.³¹³ No Jaunpils pagasta 1858. g. ar pasēm bija aizgājuši 53 zemnieki, no tiem tikai 6 uz Rīgu vai Jelgavu, bet pārējie palika apkārtējos pagastos.³¹⁴

Apkārtējos pagastos apmetušies zemnieki bija gan mežsargu palīgi, vagari, amatnieki, krodzinieki, gan arī kalpi vai pat saimnieki.³¹⁵ Novēroti gadījumi, kad amatnieki no kroņa pagastiem, kur amatnieku bija vairāk un konkurence lielāka, pārcēlas uz privātmuižu pagastiem. Tā, Matkulē pierakstītais mūrnieks Matiss Matisons 1850. gados pārgāja uz Brinkena Pedvāli,³¹⁶ Valgales «Bungu» saimnieka brālis mūrnieks Jānis Freienbergs 1847. g. dzīvoja Durzupē, Valgales mūrnieks Fricis Freienbergs 1848. g. — Galtenē.³¹⁷

Zemnieki izmantoja visus iespējamus ceļus, lai pamestu nerentablu lauksaimniecību. Noteikumi par «spaidu nodarbēm» radīja atlidzinājuma dažādību lauksaimniecībā un pārējās ražošanas jomās. Ap 1860. g., kad zemnieku sētu vairums Kurzemē jau maksāja naudas nomu, darbaspēks pārslēdzās no lauksaimniecības uz citām ražošanas nozarēm tik plaši, ka lauksaimniecība sāka izjust darba roku trūkumu, it īpaši muižu saimniecības, kas tagad bija spiestas pašas gādāt kalpus. Sakarā ar to administratīvās instances valdošās šķiras uzdevumā centās nedaudz vaļā parautos vārtņus uz ārpusauli atkal aizbultēt. Grobiņas apriņķa tiesas 1861. g. 25. februāra pavēlē lasām, ka pagasta tiesām stingri jāturas pie 1817. g. Kurzemes zemnieku likuma 245. § un tam sekojošām patentēm; jauniešus drīkst atlaist pelnīt izpirkšanās naudu no rekrūšiem tikai tad, ja lauksaimniecība pilnīgi nodrošināta ar darba rokām, tāpat nav atļauts daudz maz darba spējīgiem zemniekiem kļūt par vaļiniekiem, pus- vai ceturtdaļkalpiem un tādā veidā iegūt brīvu laiku «klaiņošanai» par algādžiem ārpus novada un pilsētās, atraujoties no zemkopības.³¹⁸

Šie it kā lauksaimniecības interesēs izdotie noteikumi faktiski kaitēja kā lauksaimniecībai, tā topošajai kapitālistiskajai rūpniecībai pilsētā, konservējot atpalikušas saimniecības formas lauksaimniecībā un kavējot brīva līguma darbaspēka tirgus rašanos citām ražošanas nozarēm. Lauku darbaļaužu pieplūdums pilsētās bija daudz par mazu, lai apmierinātu pieaugošo darba roku pieprasījumu. Rīgas augošajai rūpniecībai bija nepieciešams darbaspēks no Iekšējās guberņām.³¹⁹ No šīm guberņām Rīgā darbaspēku

³¹² LCVA, 1073. f., 1. apr., 272. l., 7.—55. lapa.

³¹³ Turpat, 1216. f., 2. apr., 68. l., 143.—144. lapa.

³¹⁴ Turpat, 937. f., 1. apr., 25. l., 1.—9. lapa.

³¹⁵ Turpat, 1073. f., 1. apr., 820. l., 5.—7. lapa.

³¹⁶ Turpat, 1034. l., 1. lapa.

³¹⁷ Turpat, 183. l., 58. lapa; 184. l., 71.—72. lapa; 795. l., 31. lapa.

³¹⁸ Turpat, 933. f., 9. apr., 23. l., 6.—7. lapa.

³¹⁹ Б. Я. Вилкс. Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX века. Рига 1957, стр. 49.

piegādāja pat varmācīgā kārtā: 1859. g. Cēsu bruģu tiesa meklēja 76 izbēgušus zēnus un 11 meitenes, kas no Vitebskas bijuši atvesti Rīgas fabrikām.³²⁰ Tikai vēl 60. gadu reformas pavēra brīvu ceļu lauku darbaspēka pieplūdumam pilsētās.

7. PĀREJA UZ NAUDAS NOMU

Radikāls pagrieziena algotā darbaspēka tirgus veidošanās procesā un saimniecību pāreja uz lauksaimniecības preču ražošanu tirgum notika ar naudas nomas stāšanos kļaušu nomas vietā. Naudas nomas ieviešana spēja likvidēt pretrunas starp attīstītajiem kapitālisma elementiem un novecojušajām kļaušu sistēmas ražošanas attiecībām.

Muižu saimniecības intensificēšana nebija savienojama ar kļaušu sistēmu, ko tomēr nespēja saprast prāva daļa muižnieku. Toties ļoti labi naudas nomas priekšrocības aptvēra ekonomiski attīstītāko rajonu zemnieki, bez mazākās šaubīšanās uzsākot cīņu par kļaušu sistēmas likvidēšanu. Kuldīgas un Lielcieceres saimnieki jau 1843. g. lūdza viņu pagastos ieviest naudas nomu,³²¹ Sabiles saimnieki to atkārtoti prasīja 1847., 1848. un 1849. g.,³²² Kandavas saimnieki sapulcējās 1849. g. 11. oktobrī delegātu ievēlēšanai braucienam uz Jelgavu, kur tiem vajadzēja lūgt izbeigt kļaušu nomu kandaviešu saimniecībās.³²³ Vidzemes Priekuļu kroņa pagasta 21 saimnieks 1847. g. lūdza atļaut kārtot nomu par mājām naudā.³²⁴ Daudzevas un Lielzalves muižu nomnieks (abas muižas piederēja grāfam Suvalovam) 1850. g. atcēla no amata abu pagastu tiesas locekļus un skrīverī, jo viņi bija uzsākuši tiešas sarunas ar grāfu par kļaušu nomas atcelšanu.³²⁵ Irlavas pagasta tiesai pakļautie sešu muižu saimnieki 1851. g. ievēlēja 2 delegātus — Irlavas «Kāļarāgu» saimnieku Jēkabu Jurgī un Pētertāles «Novadnieku» saimnieku Krišu Straupmani braucienam uz Pēterburgu pie valsts īpašumu ministra P. Kiseļova; delegātiem bija uzdots lūgt aizstāt kļaušu nomu ar naudas nomu pēc tādiem pašiem principiem kā kroņa pagastu. Ģenerālgubernators A. Suvorovs aizliedza izsniegt viņiem pases.³²⁶

Irlavas un kaimiņu pagastu zemnieku sūdzības tomēr aizsniedza Kiseļovu. Tas ievērojami satrauca Kurzemes bruņniecību, jo šo pa-

³²⁰ LCVVA, 929. f., 1. apr., 3. l., 245. lapa.

³²¹ H. Strods. Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairšanas periodā XIX gs. pirmajā pusē. Disertācija, 493. lpp.

³²² LCVVA, 1073. f., 1. apr., 519. l., 7. lapa; 184. l., 69. lapa; 185. l., 38. lapa.

³²³ Turpat, 1034. f., 1. apr., 500. l.

³²⁴ Turpat, 1156. f., 1. apr., 119. l., 45., 55. lapa.

³²⁵ Turpat, 848. f., 1. apr., 5. l., 38. lapa.

³²⁶ Turpat, 971. f., 1. apr., 20. l., 11. lapa.

gastu zemnieki neatlaidīgi cīnījās pret cara 1810. g. janvāra ukazu, ar kuru Kurzemes 6 kroņa muižas — Irlava, Grenči, Degole, Pētertāle, Snapji un Kūķu muiža — tika nodotas Kurzemes bruņniecībai. Nebija aizmirsta arī Grenču pagasta zemnieku atklātā pretošanās 1819. g., kad zemnieku sētu dzelzs inventāru pārņēma muižnieku īpašumā.³²⁷ Zemnieku sūdzības Kiseļovam uzskatīja par tik bīstamu parādību, ka pats ģenerālgubernators Suvorovs 1852. g. 10. oktobrī ieradās jaunajā Irlavas skolā, lai paskaidrotu tur saaicinātiem zemniekiem, ka viņi ir «nepateicīgi nelieši» (undankbare Schurken), tāpēc 3 saimniekus nosūtīs uz Daugavgrīvas cietoksni un pagastā uz laiku novietos karaspēku. Ja zemnieki, piebilda ģenerālgubernators, vēl kaut reiz uzdrošināsies sūdzēties pret minēto cara ukazu, tad 7 saimniekus, kas pazīstami ar savām «nemierīgajām galvām», izmetīs no mājām un nodos cietokšņa darbos, to pašu darīs ar vēl 30 saimniekiem un beidzot it visus saimniekus izliks no mājām un aizvietos ar citiem.³²⁸

Zemnieku cīņa pret kļaušu nomu ievilkās līdz pat 60. gadiem, sevišķi Vidzemē, tāpat arī Kurzemes ekonomiski mazāk attīstītos rajonos. Smiltenes 12 saimnieki 1855. g. lūdza pārvest viņus uz naudas nomu,³²⁹ Jaunraunas 13 saimnieki to darīja vēl 1861. g.³³⁰

Zemnieku sētu pāreja uz naudas nomu bija ilgstošs process. Kurzemē tas iesākās 40. gadu vidū un norisēja samērā vienmērīgi, sasniedzot kulmināciju 50. gadu pirmajā pusē, bet iesniedzoties vēl 60. gados.³³¹ Kas attiecas uz kroņa pagastiem, tad 1842.—1849. g. uz naudas nomu bija pārgājuši 38 (20,8%) pagasti, 1850.—1854. g. — 101 (55,2%), 1855.—1857. g. — atlikušie 44 (24%).³³² Kā redzam, līdz 1855. g. uz naudas nomu bija pārgājuši 76% kroņa pagastu. Nav pamata domāt, ka Zemgales līdzenuma vai Kurzemes pussalas auglīgāko apgabalu privātmuižās šis process būtu norisinājies gausāk. Drīzāk varam pieņemt, ka tais privātmuižās, kur bija veikti pasākumi intensīvas saimniecības izveidošanai, pāreja uz naudas nomu notika vēl straujāk. Padures (privātmuiža Kuldīgas apriņķī) pagastā laikā no 1844. līdz 1847. g. uz naudas nomu pārveda 19 no 23 saimniekiem.³³³ Arī Jaunpils muiža 1844. g. slēdza

³²⁷ J. Zutis. Vidzemes un Kurzemes zemnieku brīvlatīšana XIX gs. 20. gados. Rīgā 1956, 53. lpp.

³²⁸ LCVVA, 971. f., 1. apr., 70. l., 5.—6. lapa.

³²⁹ Turpat, 3358. f., 33. apr., 3. l., 162. lapa.

³³⁰ Turpat, 939. f., 1. apr., 25. l., 81. lapa.

³³¹ Ilūkstes apriņķī vēl 1861. g. 345 zemnieku sētas (12,2% no sētu kopskaita) bija kļaušu nomā; jauktajā nomā bija 78,1% sētu, naudas nomā — 7,4%, pārdotas — 1,3%, bet 1% sētu bija pārvērstas par kalpu mājām (E. Dundorfs. Kļaušu beigu cēliens Kurzemē. — Latvijas Vēstures Institūta Zurnāls, 1938, Nr. 1, 89. lpp.).

³³² Sk. H. Stronds. Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairšanas periodā XIX gs. pirmajā pusē. Disertācija, 506. lpp.

³³³ LCVVA, 955. f., 1. apr., 1. l., 3., 4. lapa.

naudas nomas līgumus ar 10 saimniekiem,³³⁴ bet 1849. g. naudas nomu maksāja jau visi Jaunpils un tās īpašniekam Reķem piederošā Annenieku pagasta saimnieki.³³⁵

Muižu nomnieki kavēja zemnieku pāreju uz naudas nomu, jo viņi negribēja tērēt līdzekļus inventāra iegādei. Mātru³³⁶ un Matkules³³⁷ pagastu zemnieki uz naudas nomu pārgāja 1853. un 1854. g., Grobiņas pagasta — 1855. g.,³³⁸ 6 bruņniecības pagasti ap Irlavu tīru naudas nomu sāka maksāt 1854. g. Jurgos pēc sadursmēm ar muižu.³³⁹ Lutriņu kroņa zemniekiem tikai 1855. g. izdevās atbrīvoties no klausām,³⁴⁰ bet Daudzevas un Lielzalves privātmuižu zemnieki vēl 1857. un 1858. g. cīnījās ar muižu nomnieku par naudas nomas noteikumiem.

Daudz sarežģītāks bija kļaušu nomas likvidēšanas process Vidzemē. Nedaudz lēnāk nekā Kurzemē uz naudas nomu pamazām pārgāja Vidzemes kroņa pagasti.³⁴¹ Turpretim privātmuižu pagastos naudas nomu sāka maksāt ne uzreiz visas zemnieku sētas, bet tikai atsevišķas saimniecības. Tāpēc šie kļaušu nomas likvidēšanas process grūti izsekojams. Dažos gadījumos saimniekiem, kas jau maksāja naudas nomu, spieda atkal pildīt kļaušas.³⁴²

Kā liecina dokumenti, kas saglabājušies pagastu arhīvos, XIX gs. 40. gados jauktos nomas līgumus slēdza daži Kaives un visi 8 tā paša dzimtkunga Briežu muižas saimnieki,³⁴³ bet uz visiem Kaives muižas saimniekiem jauktā noma tika attiecināta tikai 1853. g.³⁴⁴ Stalbes pagastā 1850. g. pat runas nebija par naudas nomu. Muiža šai gadā pēc zemes pārmērīšanas izdalīja zemniekiem jaunās vaku grāmatas; ar 1851. g. bija jāpilda «jaunā klausīšana». ³⁴⁵ Tomēr Stalbes muiža atcerējās naudas nomu, kad 1851. g.

³³⁴ LCVVA, 937. f., 1. apr., 282. l., 1.—21. lapa.

³³⁵ Turpat, 938. f., 1. apr., 58. l., 13.—14. lapa.

³³⁶ Turpat, 933. f., 4. apr., 120. l., 1. lapa.

³³⁷ Turpat, 1073. f., 1. apr., 587. l., 3.—5. lapa. — Matkules saimnieki protestēja pret naudas nomas sadalījumu pa atsevišķām saimniecībām. Tukuma kroņa muižu ekonomijas iecirknis piekrita, ka naudas nomas sadali pa sētām, saglabājot kopsummu, noteiks 5 ievēlēti saimnieki. Pārtraukt kļaušu pildīšanu atļāva 1854. g. 10. aprīlī — tad, kad puse pagastam paredzētās naudas nomas būs iemaksāta pagasta kasē (turpat, 82. l., 268. lapa; 91. l., 1.—21. lapa).

³³⁸ LCVVA, 933. f., 6. apr., 67. l., 1.—2. lapa.

³³⁹ Turpat, 971. f., 1. apr., 72. l., 4.—5. lapa. — Jurgu dienā līdz pusdienai muiža vēl pieprasīja pildīt kļaušas, tomēr saimnieki nesūtīja darbiniekus vai arī tie ieradās kļaušas, bet nestrādāja.

³⁴⁰ LCVVA, 1065. f., 1. apr., 75. l., 34.—35. lapa.

³⁴¹ H. Strods. Kurzemes kroņa muižas kļaušu saimniecības sairšanas periodā XIX gs. pirmajā pusē. Disertācija, 506. lpp.

³⁴² Par 12 Mārsnēnu kroņa pagasta saimniekiem 1852. g. ieprotokolēts: «saimniekiem būs atkal uz klausīšanu pāriet, ne vairs uz naudas nomu būt» (LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 89. lapa). Jaunraunā tas pats teikts 1853. g. par 7 saimniekiem (turpat, 939. f., 1. apr., 24. l., 65. lapa).

³⁴³ LCVVA, 6071. f., 1. apr., 8. l., 4.—5., 9.—11. lapa.

³⁴⁴ Turpat, 11. l., 58.—59. lapa.

³⁴⁵ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 46. lapa.

neviens neņēma kļaušu nomā galīgi noplicinātās «Kalna Mauru» mājas. Arī saimnieka pamestās «Kūkas» 1853. g. izdeva naudas nomā.³⁴⁶ Kā Jānis Smits no «Kalna Mauriem», tā Jānis Zariņš no «Kūkām» izputēja, jo sētas bija pārmērīgi noplicinātas. Astoņi Stalbes saimnieki slēdza naudas nomas līgumus 1852. g. Kad citas šā pagasta zemnieku sētas pārgāja uz naudas nomu, nav zināms, bet dokumentos saglabājies fakts, ka vēl 1856. g. Stalbes nomnieks Krūmiņš 12 kļaušu sētas spieda pāriet uz riežu sistēmu.³⁴⁷ Par Jaunraunas sētu izdošanu naudas nomā ziņas saglabājušās no 1854. un 1855. g. protokolēm.³⁴⁸

Šādu stāvokli atspoguļo Vidzemes ekonomiski attīstītāko, tirdzniecības centriem tuvāko novadu arhīvi. Turpretim tādā ekonomiski atpalikušā nomaļa pagastā kā Kolbergā vēl 1864. g. muiža paziņoja, ka vairāk neviena saimnieka uz naudas nomu nepieņems, naudu maksās tikai tie, kas līdz šim maksājuši, bet tie, kas nav ar to mierā, var savu sētu atsacīt.³⁴⁹ 1865. un 1866. g. muiža atļāva zemniekiem izvēlēties saimniekošanas veidu, nosakot nomas lielumus uz 5—6 rubļiem par dālderī. 1865. g. tīru naudas nomu maksāja 28 saimnieki (39,4%), kļaušu nomu izpildīja 32 saimniecības (45%) un 11 saimniecības skaitījās jauktajā nomā (15,6%). Pieci saimnieki no tiem, kas 1865. g. maksāja naudas nomu, 1866. g. izteica vēlēšanos pāriet uz kļaušām,³⁵⁰ — vienīgais šāda veida zināmais gadījums. Tas izskaidrojams ar augsto nomas maksu un attālumu no tirdzniecības centriem, kas apgrūtināja pāreju uz preču-naudas attiecībām. Ļoti lēni ieviesās naudas noma arī citos Vidzemes nomaļu pagastos (41. tab.³⁵¹).

41. tabula

Dažu Vidzemes nomaļu pagastu zemnieku sētu nomas veids 1860. g.

Pagasti	Visa zemnieku zeme dālderis	Naudas nomā		Kļaušu nomā		Jauktajā nomā	
		dālderis	%	dālderis	%	dālderis	%
Kalnamuižas	1732	124	7,1	887	51,3	721	41,6
Alsviķu	1005	103	10,3	902	89,7	—	—
Tūjas	711	38	5,3	657	92,4	16	2,3
Nēķena	877	55	6,3	822	93,7	—	—

³⁴⁶ LCVVA, 1219. f., 1. apr., 5. l., 58., 65., 102., 106., 155., 209. lapa.

³⁴⁷ Turpat, 80.—81., 195. lapa.

³⁴⁸ Turpat, 939. f., 1. apr., 24. l., 75., 119. lapa.

³⁴⁹ Turpat, 3342. f., 1. apr., 107. l., 102. lapa.

³⁵⁰ Turpat, 108. l., 14.—18., 24., 37.—42. lapa.

³⁵¹ Turpat, 4249. f., 1. apr., 163. l., 133. lapa; 3783. f., 1. apr., 59. l., 188. lapa.

Tā kā, pēc Baltijas vācu ekonomista F. Junga-Štillinga datiem, no Vidzemes privātmuižu zemnieku zemes (dālderis) 1860./61. g. zemnieku dzimtīpašumā bija 2,44%, tīrā naudas nomā — 25,39%, jauktajā nomā — 21,06% un kļaušu nomā — 51,11%,³⁵² tad varam droši pieņemt, ka Vidzemes centrālajos, ekonomiski attīstītākajos novados naudas un jauktās nomas izplatība ievērojami pārsniedza vidējos skaitļus. Atšķirība nomas veidā atspoguļo nevienādību ekonomiskās attīstības ziņā vēl XIX gs. 60. gados.

Sarežģīts ir jautājums par naudas nomas lielumu. Naudas nomu Kurzemē un Vidzemē visai grūti salīdzināt, jo Kurzemē nomu maksāja par desetīnu (kroņa pagastos) vai par pūrvietu ziemāju laukā (privātmuižu pagastos),³⁵³ kamēr Vidzemē — par zemes dālderī. Kroņa pagastos naudas nomas lielumu noteica īpašas regulēšanas komisijas, bet privātmuižu pagastos — pati muiža.

XIX gs. 40. gados un 50. gadu sākumā muižnieki uz naudas nomu skatījās vēl kā uz zināmu eksperimentu, jo, starp citu, nebija droši pārliecināti, ka zemnieku saimniecības, sevišķi to noplicinātā daļa, spēs pārveidoties tā, ka varēs noteiktos termiņos uzlikt galdā paredzēto naudas summu. Tāpēc pirmās naudas nomas nebija pārāk augstas; sava nozīme te bija arī nepietiekamajam pieprasījumam pēc nomas mājām. Nomas apjomu ietekmēja arī šķiru cīņa, sevišķi Vidzemē, kur 40. gadu nemieru ietekmē muižnieki neuzdrošinājās paaugstināt nomu.³⁵⁴

Mārsnēnu kroņa pagastā 50. gados zemnieki maksāja nomā 2 rubļus par dālderī,³⁵⁵ bet privātmuižās — divreiz tik daudz. Kaivē 1849. g. par dālderī zemes bija jāmaksā 3 rubļi un vēl jāpilda kļaušas.³⁵⁶ Stalbē 1851. g. naudas noma bija 4,50 rubļi par dālderī.³⁵⁷ Tas visumā saskan ar F. Junga-Štillinga datiem, ka XIX gs. 50. gadu sākumā Vidzemes latviešu daļā privātmuižās naudas noma svārstījās no 3,50 līdz 4 rubļiem par dālderī, bet Rīgas apriņķī bija 5,25 rubļi.³⁵⁸

Kurzemes kroņa pagastos saimnieki maksāja nomā līdz 2 rubļiem par desetīnu.³⁵⁹ Pagastu arhīvos maz ziņu par Kurzemes privātmuižu zemniekiem uzlikto naudas nomu XIX gs. 50. gadu sā-

³⁵² Fr. v. Jung-Stillling. Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Petersburg 1868, S. 8.

³⁵³ A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. 60.—80. gados. Disertācija, 79. lpp.

³⁵⁴ M. Kozīns. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, 40. lpp.

³⁵⁵ LCVVA, 1086. f., 1. apr., 178. l., 4. lapa.

³⁵⁶ Turpat, 6071. f., 1. apr., 10. l., 8.—9. lapa.

³⁵⁷ Turpat, 1219. f., 1. apr., 5. l., 97.—98. lapa.

³⁵⁸ Fr. v. Jung-Stillling. Statistisches Material..., S. 8.

³⁵⁹ A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. 60.—80. gados. Disertācija, 79. lpp.

kumā. Lielzalves, Neretas un Daudzevas zemniekiem 1858. g. piedāvāja zemi nomā par apmēram 2 rubļiem par pūrvieta tūrumā³⁶⁰ jeb trīsreiz dārgāk nekā kroņa zemniekiem. Nīgrandes muiža 1855. g. piedāvāja saviem zemniekiem zemes gabalus naudas nomā, pieprasot 10 rubļu par 1 pūrvieta ziemāju (jeb 3 pūrvieta tūruma).³⁶¹ Praktiski tas nozīmēja, ka Nīgrandes zemniekiem bija jāmaksā par katru desetīnu 10 rubļu, tāpat piecreiz dārgāk nekā kroņa zemniekiem.

Naudas nomas ieviešanas rezultātā XIX gs. 50. gados saimnieciski attīstītākajos novados strauji padziļinājās mantiskā diferenciacija starp saimniekiem un kalpiem un arī pašu saimnieku vidū. Šai sakarā ļoti zīmīgs 1859. g. Baltijas domēņu valdes dotais vērtējums, mainot līdzšinējo kroņa nodevu maksāšanas kārtību. Tā kā «sētu saimnieku labklājība ir ievērojami cēlusies, jo pēc ekonomiskajām pārmaiņām viņiem ir piekritušas visas priekšrocības, tāpat daudz zemnieku darbojas labos apstākļos par muižu nomniekiem, saimniecību uzraugiem, krodziniekiem un lopu uzraugiem», nepieciešama jauna kārtība kroņa nodevu maksāšanā. Līdz tam saimnieki un pilnie kalpi (kā precētie, tā neprecētie) maksāja vienādas nodevas, atvieglojumi bija tikai daļēji darba spējas zaudējušiem. Turpmāk I kroņa nodevu maksātāju klasē kroņa pagastos iedalīja sētu nomniekus, muižu nomniekus, māju īpašniekus, saimniecību uzraugus (vagarus), krodziniekus, lopu nomniekus utt., II klasē — neprecētos kalpus, III klasē — precētos kalpus, pārējās klasēs ietilpināja darba spējas zaudējušos un jauniešus. Saimniekus paredzēja iedalīt vēl speciālās grupās, vadoties no zemes lieluma.³⁶² Šā rīkojuma rezultātā 1859./60. g., piemēram, Ošnieku kroņa pagastā saimnieki maksāja kroņa nodevas 9 rubļi, kalpi un puīši — 3—4,50 rubļu.³⁶³

Tās zemnieku saimniecības, kas vēl kļaušu sistēmas kundzības laikā, pamatojoties uz izdevīgāku stāvokli un gadījuma priekšrocībām, jau samērā plašos apmēros bija iesaistījušās preču ražošanā, XIX gs. 40. gadu beigās un 50. gados straujos tempos attīstījās par kapitālistiskām saimniecībām, kā tas novērojams Matkules, Jaunpils, Irlavas u. c. pagastos.³⁶⁴ To atspoguļo arī saimnieku atstāto mantojumu pieaugums, saimnieku noguldījumi krājkasēs, viņu

³⁶⁰ LCVVA, 3391. f., 1. apr., 141. l., 11. lapa.

³⁶¹ Turpat, 1111. f., 1. apr., 1. l., 17.—18. lapa.

³⁶² Turpat, 933. f., 33. apr., 25. l., 42.—43. lapa.

³⁶³ Turpat, 1066. f., 1. apr., 36. l., 1.—4. lapa.

³⁶⁴ 1857. g. 10. decembrī Jaunpils «Mazapsauju» saimnieks veda uz Rīgu 4 kautas cūkas un rudzu miltus, bet «Ratu» saimnieks Fricis — 3 cūkas (LCVVA, 937. f., 1. apr., 59. l., 46. lapa). Tai pašā gadā Matkules saimnieks «Sišķu» Jānis Drukis brauca uz Rīgu ar līdzīgu kravu (turpat, 1073. f., 1. apr., 189. l., 2. lapa).

dotie aizdevumi, lielāku summu skaidrā naudā³⁶⁵ un luksa priekšmetu parādīšanās³⁶⁶ zemnieku sētās. Šādās saimniecībās strauji saasinājās pretrunas starp saimniekiem un kalpiem. V. I. Ļeņins par krievu zemnieku diferencēšanos norādīja: «Jo labāks ir «obščinas» stāvoklis, jo lielāka ir zemniecības labklājība vispār, — toties *straujāk* arī notiek... zemniecības sadalīšanās kapitālistiskās lauksaimniecības antagonistiskās šķirās.»³⁶⁷ Kalpu feodālo ekspluatāciju nomainīja kalpu kapitālistiskā ekspluatācija, kas faktiski bija iezīmējusies vēl klaušu nomas laikā, deformējoties klaušu nomai, t. i., gadījumos, kad saimnieki, neskatoties uz klaušu nomu, prata iegūt virsproduktu no kalpiem. Augstās nomas maksas dēļ privātmuižu zemnieki savukārt pastiprināja kalpu ekspluatāciju.

Kapitālisma elementu strauja attīstība bija vērojama tikai daļā zemnieku saimniecību. Liels procents saimniecību tai pašā laikā maksāja naudas nomu ar ārkārtīgu piepūli. Klaušu laikā noplicinātajām saimniecībām bija ļoti grūti pārkārtoties ražošanai tirgum. Ja Vidzemes 20 dālderu saimniecībai bija jāmaksā 4,50 rubļu par dālderī zemes vērtības, tad naudas noma sasniedza 90 rubļu, kas līdzinājās 8—9 govju vērtībai. Lai šo summu nomaksātu, bija jāizlieto visas iespējas — jāpārdod līni, labība, jaunlopi, jāķeras pie peļņas darbiem. Ja Mārsnēnu kroņa saimnieks «Žagatu» Grišs Ceriņš naudas nomu 51,85 rubļus par 20 dālderu 74 grašu saimniecību nomaksāja samērā viegli, pārdodams 23 podus līnu un 10 rubļu nopelnīdams blakus peļņā,³⁶⁸ tad privātmuižas saimniekam tais pašos ekonomiskos apstākļos nomas nomaksai bija jāsaģādā divreiz tik daudz naudas.

Turklāt XIX gs. 50. gadu beigās un 60. gados naudas nomu privātmuižu zemniekiem paaugstināja straujos tempos,³⁶⁹ kamēr kroņa

³⁶⁵ Kaives «Mežriju» saimniekam Jānim Balodim saimniecībā ar 3 zirgiem (2 ļoti labi, 1 vecs) bija 14 govju 112,50 rubļu vērtībā, viņa aizdevumi citām personām sasniedza 98,51 rubli (LCVVA, 6071. f., 1. apr., 11. l., 13.—14. lapa). Tadaiku «Smudu» saimnieks Pēteris Zvirbulis 50. gadu beigās bija aizdevis dažādām personām 315 rubļu (turpat, 933. f., 7. apr., 70. l., 2.—11. lapa). Talses «Kalna Danču» saimniekam bija noguldīts Liepājas krājkasē 200 rubļu, mājās skaidrā naudā — 100 rubļu (turpat, 933. f., 33. apr., 416. l., 3.—5. lapa). Mārsnēnu «Musuļu» saimnieka Pētera Riekstiņa 1865. g. atstātajā mantojumā bija 200 rubļu skaidrā naudā (turpat, 1138. f., 1. apr., 71. l., 19. lapa).

³⁶⁶ Irlavas «Lieleglišu» saimniekam Jānim Steinbergam bija kamanas (slaika) 38,50 rubļu vērtībā, tamborāti 14 rubļu, 8 pulēti krēslī 20 rubļu, galds ar divānu 22,25 rubļu vērtībā; krusta uzlikšanai kapsētā bija paredzēti 30 rubli (LCVVA, 971. f., 1. apr., 342. l., 1.—13. lapa). Atsevišķi šādi luksa priekšmeti bija sastopami diezgan bieži. Parādījās kā sienas, tā kabatas pulksteni, piemēram, Kandavas «Selderos» (turpat 1034. f., 1. apr., 1192. l., 1.—3. lapa).

³⁶⁷ V. I. Ļeņins. Raksti, 13. sēj., 209. lpp.

³⁶⁸ LCVVA, 1138. f., 1. apr., 78. l., 69. lapa.

³⁶⁹ A. Mierīņa. Agrārās attiecības un zemnieku stāvoklis Kurzemē XIX gs. 60.—80. gados. Disertācija, 52.—53. lpp., 1. tab.; M. Kozīns. Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados, 41. lpp.

zemnieku maksātā noma auga ievērojami gausāk.³⁷⁰ Šai laikā naudas un jauktā noma sāka izplatīties arī ekonomiski atpalikušajos novados, kur dominēja zemnieku sīksaimniecības un tirdzniecības centri bija tālu. Nomaksāt nomu, pamatojoties uz blakus peļņām un pastiprinātas kalpu ekspluatācijas, te bija maz iespēju. Nomalēs 60. gados bija vēl tādi pagasti, kur vairoms sētu ļaužu bija saimnieku ģimenes locekļi. Tā, Jaunrozes un Jaunlaicenes pagastā (Vidzemes ziemeļaustrumu stūrī pie Igaunijas robežas) 1863. g. 65 saimniecībās no 172 pieaugušiem vīriešiem tikai 52 (30,2%) nebija piederīgi saimnieka ģimenei.³⁷¹ Šīm saimniecībām nebija viegli iekļauties preču-naudas attiecībās, sevišķi, ja ievērojam arī to apstākli, ka 60. gados muižnieki ievērojami paaugstināja nomu — Kolbergā 1865. g. līdz 5—6 rubļiem par zemes dālderī (sk. 219. lpp.), Lugažos 60. gadu beigās — līdz 5,50 rubļiem, kaut jau iepriekš vairākiem saimniekiem Lugažos vajadzēja apmaksāt lopus par nomas nenokārtošanu.³⁷²

Ekonomisko apstākļu ietekmē XIX gs. 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā atkal ievērojami saasinājās šķiru cīņa. Daļa zemnieku vēl cīnījās par pāreju uz naudas nomu, daļa — pret jaukto nomu, daļa — pret naudas nomas ārkārtējo palielināšanu. Zemnieku cīņa izpaudās māju masveida uzteikumos. Daudzos pagastos zemnieki atteicās pieņemt jaunās nomas noteikumus, sūdzējās tiesu iestādēm, atjaunojās izceļošanas kustība uz Iekšējās guberņām. Tā, Lielzalves 33 saimnieki (no 34) 1857. g. atteicās no jauktās nomas noteikumiem, kategoriski atsakoties turpināt kļaušu darbus.³⁷³ No Karvas 17 saimniekiem jauktās nomas noteikumos 1864. g. bija ar mieru pieņemt tikai 2.³⁷⁴ 16 Ērgemes saimnieku 1860. g. uzteica mājas,³⁷⁵ 14 Alsviķu saimnieku 1862. g. pēc māju uzteikšanas tika izūtrupēti, no tiem puse spēja segt savus parādus, bet septiņiem saimniekiem palika nenomaksāti parādi par 576,60 rubļiem.³⁷⁶ Kolbergas un Lāzberģes saimnieki 1861. g. bija nolēmuši savas līdzšinējās dzīves vietas pamest. Viņi ievēlēja 5 cilvēku delegāciju (no tiem zināmi četri: Lāzberģes pagasta tiesas priekšsēdētājs Jēkabs Stradiņš, tā paša pagasta zemnieks Kārklis, atvaļināts zaldāts Jēkabs Omelka³⁷⁷ un Kolbergas pagasta «Ploskuma»

³⁷⁰ Matkules 51 zemnieku sēta 1854. g. maksāja kopsummā 3150,61 rubli, bet 1861. g. šī summa pieauga līdz 4600 rubļiem. Atsevišķām sētām noma tomēr pieaugusi pat divreiz (LCVVA, 1073. f., 1. apr., 587. l., 3.—5. lapa; 594. l., 61. lapa).

³⁷¹ LCVVA, 941. f., 1. apr., 183. l., 2.—9. lapa.

³⁷² Turpat, 1062. f., 1. apr., 70. l., 62.—63., 139.—140. lapa.

³⁷³ Turpat, 3391. f., 1. apr., 1388. l., 1.—4. lapa.

³⁷⁴ Turpat, 966. f., 1. apr., 4. l., 75.—76. lapa.

³⁷⁵ Turpat, 896. f., 1. apr., 37. l., 90.—91. lapa.

³⁷⁶ Turpat, 3783. f., 1. apr., 51. l., 111.—115. lapa.

³⁷⁷ Turpat, 1134. f., 1. apr., 1220. l., 80.—81. lapa.

saimnieks Pēteris Ūsis³⁷⁸) ar uzdevumu noskaidrot, vai ir iespējams apmesties Krievijas dienvidu guberņās, kas esot ar likumu atļauts. Delegācija pabija pat Samārā, tomēr izceļošana nenotika, taču cīņa pret muižu turpinājās. Mājas uzteica 16 saimnieku, no kuriem 6 arī tiesām aizgāja.³⁷⁹

Latvijas zemnieku cīņa XIX gs. 60. gados plaši analizēta M. Kozina monogrāfijā «Zemnieku kustība Latvijā XIX gs. 60. gados». Pagastu arhīvu dati apstiprina šīs kustības plašo vērienu, dažādās cīņas metodes un objektīvo mērķi — muižnieku ekonomisko un politisko privilēģiju sagraušanu. Divdesmit gadi, no 40. gadu vidus līdz 60. gadu vidum, kuros kļaušu nomas vietā stājās naudas noma, nav jāuzskata par mierīgas evolūcijas laiku. Šis periods bija bagāts asiem šķiru cīņas konfliktiem, kas grāva vecās, feodālās saimniekošanas formas un ievērojami stimulēja kapitālistiskā ražošanas veida uzvaru.

NOSLĒGUMS

Zemnieku «brīvvaldes» likumi kavēja ražošanas spēku straujāku pieaugumu vairākus gadu desmitus, tomēr nespēja to apturēt. Par spīti tam, ka šo likumu paragrāfi un sekojošās patentes bija domātas kļaušu un tām nepieciešamā darbaspēka saglabāšanai, veidojās, kaut arī lēni, algotā darba tirgus, pa daļai nelegālās formās, apejot valdošās šķiras izdotos priekšrakstus. «Brīvie» līgumi, kuru apzīmējumu esam parādusi — pilnīgi pamatoti — likt pēdējās, jo «brīvvaldes» likumi piešķīra muižniekam tiesības šos līgumus vienpusīgi diktēt, tomēr objektīvi veicināja kapitālistisko elementu zināmu pieaugumu. Ekonomiskā dzīve neiekļāvās patvarīgos juridiskos noteikumus. Zemnieku sētas nomniekam bija nepieciešams inventārs, un tieši šī apstākļa dēļ bija jārēķinās ar viņa saimnieciskajām iespējām. Vidzemē muižnieki biežo zemnieku nemieru dēļ nebija arī uzdrošinājušies ekspropriēt zemnieku kustamo mantu.

Zemnieku sīkstais darbs viņu sētās un ārpuslauksaimniecības jomās virzīja uz priekšu ekonomisko attīstību. Kur zemniekiem izdevās paplašināt saimnieciskās darbības sfēru pāri feodālo attiecību robežām, tur saimniecība attīstījās arī dzimtbūšanas (resp. kļaušu) apstākļos.³⁸⁰ Zemnieku saimnieciskā iniciatīva un cīņa par viņu saimniecības pacelšanu un iesaistīšanu ražošanā tirgum objektīvi sakrita ar vēsturiskās attīstības diktēto nepieciešamību.

³⁷⁸ LCVVA, 3342. f., 1. apr., 106. l., 67. lapa.

³⁷⁹ Turpat, kā arī 107. l., 8., 18.—19. lapa.

³⁸⁰ И. Д. Ковальченко. Об изучении мелкотоварного уклада в России XIX века, стр. 80.

Zemnieku saimniecības, kas kļaušu sistēmas apstākļos piepildīja «feodālo čaulu ar kapitālistisku saturu»,³⁸¹ uzsāka cīņu par kļaušu atcelšanu nevis kā lūdzēji, bet sava ekonomiskā spēka apziņā (Irlavā, Sabilē, Kandavā). Tā zemnieku daļa, kas ne tikai ekonomiski, bet dažreiz arī fiziski tika malta kļaušu sistēmas krīzes dzirnavu ratos, cīnījās par šo pašu mērķi, tikai ar draudīgākām metodēm — pāreju pareizticībā, izceļošanu no Baltijas guberņām utt., kas spieda valdošo šķiru izšķirties par kapitālisma attīstību, panākot sev izdevīgāko, t. s. prūšu ceļu.

Kurzemes un Vidzemes zemnieki XIX gs. 40.—60. gados nobeidza gadsimtiem ilgās kļaušu gaitas muižnieku laukos. Zemnieku sētas kļuva par patstāvīgām lauksaimniecības preču ražotājām vienībām. Šo sētu ekonomiskās stabilizēšanas procesā bija ieguldīts kalpu sūrais darbs un dažkārt virknes izputējušu saimnieku pēdējā manta. No šās cīņas kā ieguvēja izgāja mazākā zemnieku daļa — tās ģimenes, kuru rokās atradās nomas sētas tai momentā, kad sākās kļaušu sistēmas krīzes pārvarēšana (Kurzemes un pa daļai Vidzemes centrālajos novados — 40. gados, Vidzemes pārējā teritorijā un Kurzemes nomalē — gadu desmitu vēlāk). Šo sētu nomnieki kļuva par pamatu latviešu lauku buržuāzijai, kurai gan vēl ilgāku laiku bija jācīnās pret feodālisma paliekām — muižnieku ekonomisko un administratīvo varu. Turpretim zemnieku plašākajai masai sākās smagais proletarizēšanās ceļš.

³⁸¹ V. I. L e ņ i n s. Raksti, 13. sēj., 288. lpp.

I. GRASMANE

PREČU PIEGĀDES ORGANIZĀCIJA RĪGAI PA DAUGAVU XVIII GS. BEIGĀS UN XIX GS. PIRMAJĀ PUSĒ

XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē Rīgas un Daugavas tirdzniecisko nozīmi noteica ne tikai latviešu tautas apdzīvotās teritorijas ekonomiskā attīstība, bet vēl daudz lielākā mērā — to Krievijas guberņu ekonomiskā attīstība, kuras bija cieši saistītas ar tirdzniecību pa Daugavu. Rīgas eksportu nodrošināja preču pievedums ne tikai no tuvākajiem novadiem, bet dažkārt no ļoti tālām Iekšējās Krievijas guberņām. Daugavas tirdzniecības rajons, pie kura bez Vidzemes un Kurzemes piederēja Vitebskas, Pleskavas, Smoļenskas (daļēji) un Viļņas guberņas, vēl tika ievērojami paplašināts, savienojot ar kanālu sistēmu Daugavas un Dņepras baseinus (Berezinas kanālu, kas savienoja Daugavas pieteku Ullu ar Dņepras pieteku Berezīnu, sāka rakt 1797. g. un pabeidza 1806. g.¹).

Daugavas grīvas tuvumā izvietotajai Rīgas ostai bija izcila vieta Krievijas ārējā tirdzniecībā, pie kam sevišķa nozīme tai bija lauksaimniecības produktu eksportā. Rīgas tirdzniecība bija aptvērusi plašu rajonu, pie kam ekonomiskie sakari sevišķi nostiprinājās un pieauga feodāli dzimtbūtnieciskās saimniecības sairšanas periodā.²

XIX gs. pirmajā pusē, līdz dzelzceļu tīkla plašākai izbūvei, izdevīgākais un lētākais ceļš preču transportam joprojām bija ūdensceļš. Lai gan tās pieveda arī pa sauszemes ceļiem, tomēr eksportpreču galveno masu Rīga saņēma pa Daugavu. Piemēram, ja 1848. g. pa Daugavu pieveda 141 749 četvertes rudzu (vairāk nekā 20 410 t), tad pa sauszemes ceļiem — tikai 29 249 četvertes (pāri par 4210 t); otrs piemērs: 1849. g. pa Daugavu pieveda

¹ История БССР, т. 1. Минск 1961, стр. 256.

² Latvijas PSR vēsture, I. sēj. Rīgā 1953, 447. lpp.

219 250 četvertu eļļas linsēklu (vairāk nekā 40 780 t), kamēr pa sauszemes ceļiem — tikai 70 000 četvertu (ap 13 000 t).³

Daugava bija kuģojama visā tās garumā (ap 1000 km), tomēr braukšanu ļoti apgrūtināja sēkļi, zemūdens klintis, krāces u. c. šķēršļi. Lielāka izmēra satiksmes līdzekļi varēja braukt pa Daugavu tikai pavasaros tūlīt pēc ledus iešanas vai arī rudenī pēc lieliem lietiem, turklāt tikai lejup. Visu vasaru ūdens līmenis parasti bija tik zems, ka Daugavas ūdensceļu varēja izmantot tikai nelielas plakandibena laivas.

Tā kā Rīgas tirdzniecības uzplaukums bija lielā mērā atkarīgs no Daugavas ūdensceļa stāvokļa, tad pirmie projekti Daugavas gultnes tīrīšanai radās jau XVI gs. beigās. Tomēr līdzekļu trūkuma dēļ toreiz tika veikti tikai daži nenozīmīgi pasākumi.⁴ Vairāk vērības Daugavas gultnes uzturēšanai kārtībā piegrieza XVIII un XIX gs., lai gan šajā laikā tika veikti vienīgi sīki tīrīšanas darbi atsevišķās vietās. Daļu šim nolūkam nepieciešamo līdzekļu valdība ieguva, ievācot nodevas no lejup braucošām strūgām un ploštiem.

Lai padziļinātu Daugavu pie Rīgas, lai padarītu upi straujāku un neļautu izveidoties sēkļiem un lai pasargātu pilsētu no plūdu briesmām, kopš XVII gs. Daugavu centās ierobežot ar dambjiem. Tomēr ledus un straume arvien tos izpostīja, un dambjus nācās daudzkārt atjaunot.⁵

Lielākus panākumus deva akmeņu spridzināšana Daugavas ūdensceļā. 1804. g. 12. decembrī Daugavas ūdensceļa galvenais uzraugs Rudakovs ziņoja, ka pie Stukmaņu muižas, Jēkabpils, Krāslavas, Disnas, Vitebskas, Veļižas u. c. saspridzināti un no ūdens izcelti 34 035 akmeņi.⁶

1797. g. krievu un poļu tirgotāji sūdzējās Rīgas rātei, ka Daugavas krasti pa lielākajai daļai esot aizauguši ar krūmiem, akmeņaini vai arī apsēti un apbūvēti līdz ūdens līmenim. Viņi lūdza zemāko zemes tiesu gādāt, lai zināma josla gar Daugavas krastiem būtu brīva, jo tirgotājiem par nobradātiem sējumiem vai arī par tauvas piesiešanu pie kādas ēkas bija jāmaksā krasta apdzīvotājiem. Traucēja arī tiltu trūkums pār Daugavu un tās pietiekām. Preču transportēšanu stipri apgrūtināja arī daudzās vietās uz Daugavas pietekām (piem., Ullas) uzceltās dzirnavas, pie kurām laivas un plosti bieži cieta avāriju. Bez tam Daugavas

³ Latvijas PSR Centrālajā valsts vēstures arhīvā iekļautie bijušā Rīgas pilsētas vēstures arhīva fondi (LCVVA A), 9. fonds, 1. apraksts, 10644. lieta, 6. lapa; 10645. lieta, 4. lapa. — Rudzu četvertē skaitīja apmēram 144 kg, linsēklu četvertē — apmēram 186 kg.

⁴ Rīgaische Stadt-Blätter für das Jahr 1813, Nr. 11, S. 82—87.

⁵ А. Орановский. Курляндская губерния. (Материалы для географии и статистики России.) СПб. 1862, стр. 82—85.

⁶ LCVVA, 1. f., 2. apr., 808. l., 14.—15. lapa.

krastu iedzīvotāji ar lielu akmeņu palīdzību upes vidū ierīkoja zivju tačus.⁷

Lai gan kopš XVII gs. pirmās puses tika izdoti rīkojumi par netraucētu kuģošanu Daugavā, zvejniecības noteikumi utt., tomēr tie palika parasti uz papīra un preču piegādātāju sūdzības turpinājās.

1787. g. 24. martā tika izdots atkārtots rīkojums par brīvu un netraucētu braukšanu pa Daugavu un par palīdzības sniegšanu lejupnākošajām strūgām un plostiem.⁸ 1796. g. 4. martā šo rīkojumu izsludināja arī Kurzemē sakarā ar tās pievienošanu Krievijai.⁹

Rīkojums noteica visiem Daugavas krastos dzīvojošajiem muižniekiem un zemniekiem nekavējoties sniegt vajadzīgo palīdzību visām strūgām, plostiem u. c. satiksmes līdzekļiem. Par rīkojuma nepildīšanu, šķēršļu ierīkošanu vai par lielas atlīdzības prasīšanu un preču piesavināšanos avārijas gadījumā draudēja stingrs sods.¹⁰ Zivju ķeramās ierīces drīkstēja ielikt tikai pēc kuģniecības laika; pēc to izņemšanas bija jāizceļ arī turpat ieliktie akmeņi un koki. Krasta krūmi un koki bija jāizcērt dažu asu platumā, lai atvieglinātu transporta līdzekļu vilkšanu.¹¹ Rīgas apriņķa policijas priekšniekam un zemākās zemes tiesas locekļiem ik gadus pēc ledus iešanas bija jāapbraukā Daugavas krasti, jāizmērī strau-
mes dziļums, rūpīgi jāatzīmē sēkļi un jāorganizē bistamajās vietās punkti palīdzības sniegšanai lejupnākošajām strūgām un plostiem. Strūgu iešanas laikā Rīgas apriņķa policijas priekšnieka viens palīgs uzturējās Stukmaņos, bet otrs — Salaspilī.¹² Pilsētas robežās par palīdzību bija jā rūpējas pilsētas rātei.

Rīkojumā bija regulēta arī maksa par palīdzību avārijās cietašajiem. Pilnīgas avārijas gadījumā glābēji saņēma $\frac{1}{4}$ vai $\frac{1}{6}$ no izglābtā, bet, ja braucamais līdzeklis bija tikai nedaudz cietis, vai arī par palīdzību krāču pārvarēšanā atlīdzības lielums bija jānosaka, savstarpēji vienojoties. Uzspiest palīdzību bija aizliegts, strūgu vai plostu apkalpei bija pašai jāizlemj — aicināt palīgā vai ne. Krasta apdzīvotāju pienākums bija steigties palīgā pēc pirmā aicinājuma. Neviens nedrīkstēja apķīlāt kādu precī vai kuģošanas līdzekli.¹³

Pēc rīkojuma publicēšanas daudz konfliktu izraisīja glābšanas maksas apjoms avārijas gadījumos. Tā, 1790. g. 6. maijā Doles salas zemnieki Klambaru Jānis, Zagaru Jānis un Kuīļu Miķelis iesniedza prasību pret preču piegādātāju Haimu Hiršu no Polockas. Lai izkrautu viņa avarējušo strūgu, Klambaru Jānis

⁷ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 17.—18. lapa.

⁸ Turpat, 219. f., 1. apr., 26. l., 77.—90. lpp.

⁹ LCVVA, 1. f., 2. apr., 808. l., 9.—11. lapa.

¹⁰ LCVVA A, 219. f., 1. apr., 26. l., 82. lpp.

¹¹ Turpat, 83. lpp.

¹² Turpat, 83.—84. lpp.

¹³ Turpat, 87.—89. lpp.

bija 10 reizu braucis ar savu laivu, par ko viņam jāsaņemot ap 7 dālderiem, Zagaru Jānis braucis 11 reizu (8 dālderī), bet Kuīļu Miķelis — 2 reizes. Lai gan strūgas īpašnieks norādīja, ka viņš esot pieaicinājis tikai vienu zemnieku, Kežu Pēteri, un ka izkraušanas laikā pazudušas 5000 mašas (pimumi — порожи) un 24 audekla maiši, tomēr tiesa apmierināja zemnieku prasību pilnā apmērā.¹⁴

1810. g. atkal izvirzījās jautājums par Daugavas gultnes tīrīšanu. Ūdensceļu ģenerāldirektors pieprasīja no Rīgas tirgotājiem izsmelošas ziņas par Daugavas ūdensceļu, par lejupbraucošajiem satiksmes līdzekļiem, par Iekškrīevijas produktu pieveidumu nozīmi Rīgas tirdzniecībā. Tā kā Rīgas tirgotāji paši labi nepārzināja Daugavas ūdensceļu un tā bīstamākas vietas, tad viņi aicināja izteikties krievu guberņu tirgotājus. Preču piegādātāju ziņojumā Rīgas rātei¹⁵ sīki aprakstīta Daugava un tās kuģojamās pietekas, minot gandrīz vai katru lielāku akmeni, asāku likumu, sekli, dambi vai citu šķērslī, kas traucēja strūgām braukt. Bija atzīmētas arī visas vietas, kur nepieciešams iztīrīt upes gultni, iezīmēt krastus, iztaisnot upi. Sādu vietu bija ļoti daudz — gandrīz pie katra ciema vai pilsētiņas (pie Veļižas, Surāžas, Vitebskas, Bešenkovičiem, Polockas, Disnas, no Drujas līdz Krāslavai, pie Jēkabpils, Jaunjelgavas, Ķegurna u. c.). Preču piegādātāji savā ziņojumā ieteica avāriju novēršanas labad koka plostus aizturēt Daugavas pietekās līdz tam laikam, kamēr visas strūgas būs šķērsojušas krāces Daugavā. Rīgas tirgotāji bija kategoriski pret to, jo ūdens līmenis pietekās pavasaros strauji kritās un aizkavēšanās gadījumā plosti vairs nepeldētu lejup.¹⁶

Arī XIX gs. pirmajā pusē nemitīgi pienāca sūdzības par Vidzemes un Kurzemes krastu muižu īpašniekiem, kuri palīdzības vietā visādi traucēja avarējušo strūgu preču glābšanu, pieprasīja par to augstu atlīdzību, atvīla strūgu strādniekus utt. Bez tam krasta apdzīvotāji izmantoja izdevību, lai strūgu avārijas gadījumā nopirktu preces par nieka naudu.

1827. g. aprīlī savā liecībā Rīgas biržas komitejai Lieljumpravas muižas nomnieks Steingoters ziņoja par preču zādzību, izkraujot avarējušās strūgas. Viņš apgalvoja, ka ik dienas pie Ķegurna notiekot strūgu avārijas, kam sekojot preču zagšana un krāpšana. Kadu preču piegādātāju pēc avārijas krasta apdzīvotāji piespieduši nebojātās, bet tikai izmirkušās auzas pārdot par 15 kap. sudrabā par pūru, kamēr Rīgā pūrs auzu maksāja 67—95 kap. sudrabā.¹⁷ Steingoters ierosināja biržas komitejai noteikt maksu par avarējušo strūgu izkraušanu un rūpēties, lai cietušie strūdzinieki saņemtu palīdzību bez krāpšanas.

1839. g. krievu guberņu tirgotāji atkal rakstīja, ka satiksme un preču transports pa Daugavu starp Beliju, Porečji un Rīgas ostu joprojām esot ļoti neērts un grūts.¹⁸ Tehnisko zinātņu attis-

¹⁴ LCVVA A, 479. f., 1. apr., 6. l., 288.—290. lapa.

¹⁵ Turpat, 2. f., 1. apr., 496. l., 11.—16. lapa.

¹⁶ Turpat, 10. lapa.

¹⁷ Turpat, 316. f., 1. apr., 1956. l., 12. lpp.; sal. 9. f., 1. apr., 10543. l., 1.—105. lapa.

¹⁸ Turpat, 316. f., 1. apr., 2015. l., 21.—28. lpp.

tība pagājušos 100 gadus neesot ne mazākā mērā atspoguļojusies Daugavas kuģniecībā. Šajā gadā uz Rīgu devušās vairāk nekā 1200 strūgu, no tām 50 vairāk vai mazāk cietušas avārijās, bet 40 pilnīgi sadauzītas. Visvairāk nelaimes gadījumu esot bijis Kokneses krācēs, kur neesot arī iekārtots palīdzības punkts. Daugavas krastu apdzīvotāji tišām ievēlot upē lielus akmeņus, lai saņemtu atlīdzību par avārijā cietušo strūgu izglābtajām precēm. Bez sūdībām tirgotāji izvīrēja arī priekšlikumus apstākļu uzlabošanai Daugavas ūdensceļā. Viņi atkal prasīja atstāt brīvu krasta joslu (Lade Ufer), iztīrīt upes gultni, iezīmēt un nostiprināt krastus, ierīkot pie Jēkabpils uzraudzības punktu, likvidēt krāces utt.

Iespējams, ka preču piegādātāji nedaudz pārspīlēja, bet visumā Daugavas tirdzniecības ceļa joprojām bija daudz šķēršļu, kas traucēja preču pievedumu Rīgai. Tomēr par spīti ceļa grūtībām ievērojamā peļņa lika ik gadus pavasaros traukties lejup pa straumi simtiem strūgu un plostu.

Kad 1847. un 1848. g. apsprieda jautājumu par Rīgas tirdzniecības uzlabošanu, vienā no pirmajām vietām tika pieminēts Daugavas tirdzniecības ceļš. Rīgas biržas komitejas pārstāvji izteicās, ka Rīgas eksporttirdzniecību pēdējos gados ievērojami traucējot Daugavas ūdensceļa grūtības. Esot nepieciešams nekavējoties iztīrīt Daugavu, kas bija galvenais Krievijas eksporta preču ceļš caur Rīgu uz ārzemēm.¹⁹ Tomēr, tā kā Daugavas tīrīšana prasītu lielus līdzekļus, tad šos jautājumus gan gadu no gada atkārtoti apsprieda, bet pie darba nekērās. Pat vēl XX gs. sākumā turpinājās projektu izstrādāšana Daugavas gultnes tīrīšanas darbiem, atzīmējot par vissmagāko (klinšainā dibena, sēkļu un krāču dēļ) ceļa posmu no Jēkabpils līdz Rīgas ostai (apmēram 146 verstis).²⁰ Tomēr pēc dzelzeļa līniju izbūves XIX gs. 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā Daugavas ūdensceļš bija zaudējis savu nozīmi. Ja, piemēram, 1848. g. Rīgā pa Daugavu nonāca 1240 strūgu, tad 1866.—1877. g. caurmērā — vairs tikai 327 strūgas.²¹

Strūgas bija galvenais satiksmes līdzeklis pa Daugavu jau kopš XV gs. Savu lielo nozīmi preču pārvadāšanā tās nebija zaudējušas vēl arī XIX gs. pirmajā pusē. Šie liellaivu tipa transporta līdzekļi, neraugoties uz lielajiem izmēriem, bija samērā viegli un spēja arī sekmīgi pretoties ūdens graujošajam spēkam krāču vietās. Ar plakano dibenu un stāvajām malām strūgas pat ar lielu kravu neiegrima dziļi ūdenī. To iegrime ar kravu bija ne vairāk par 18—20 veršokiem (80—90 cm).²²

¹⁹ LCVVA A, 1946. l., 78.—81. lpp.; 282. l., 2.—3. lapa.

²⁰ LCVVA, 7363. f., 4. apr., 267. l., 17.—18. lapa.

²¹ Turpat, 17. lapa.

²² LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 43. lapa; H. S t o r c h. Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs am Ende des 18. Jh. Leipzig 1801, S. 125.

Braucot pa straumi, strūgas vadīja tikai ar diviem gariem ariem, kas bija ierikoti abos strūgas galos. Airi bija domāti tikai stūrēšanai, lai varētu izvairīties no sēkļiem un zemūdens klintīm. Strūgas piekraujot ar precēm, parasti tika ievērots, lai lielākais smagums atrastos vidusdaļā, jo tad pagriezīenos strūgas bija ērtāk vadāmas. Virs strūgas no kārtīm bija uzslēti augsts izliekts jumts, kuru pārsedza ar lūku pinumu (mašām), lai preces lietus laikā nesamirktu.

Parasti strūgas būvēja to piekraušanas vietās — Belijā, Veļižā, Vitebskā u. c., bet it sevišķi Porečjē pie Kaspļas upes, kur taisīja vizitūrīgākās strūgas. Tā kā strūgas darināja no egļu koka, tad bagātīe egļu meži Porečjes apkārtnē ļāva plaši izvērst to būvēšanu. Porečjē taisīja strūgas arī citu preču izkraušanas punktu tirgotāju vajadzībām, jo tur nebija piemērota būvmateriāla.

Bieži tirgotāji jau gadu iepriekš nolīga ar vietējiem zemniekiem vai gar upju krastiem dzīvojošiem amatniekiem par strūgu izgatavošanu. Darbs nebija viegls: 8—10 zemnieku ar saviem zirgiem strādāja 7—8 mēnešus, lai apmēram mēnesi pirms kuģošanas sākuma strūga būtu gatava. XVIII gs. beigās zemnieki par vienu strūgu saņēma 80—100 rubļu, tātad katram zemniekam iznāca pavisam niecīgs atalgojums.²³ Krievu un poļu tirgotāji gan ap šo pašu laiku apgalvoja, ka nolīgtam būvmeistaram par katru darba dienu esot bijis jāmaksā 50 kap., bet katram strādniekam — 25 kap. sudrabā.²⁴ Iespējams, ka arī šie preču piegādātāji faktus pārspīlēja, lai pasvītrotu preču piegādes grūtības. Nav arī izslēgts, ka strūgas būvēja daudz isākos termiņos nekā minētie 7—8 mēneši.

Izdevumi par strūgu bija atkarīgi no tās lieluma, kokmateriāla kvalitātes un darbaspēka dārdzības. Ja strūgu būvēja tirgotāja dzimtļaudis un kokmateriāli nāca no viņa paša mežiem, tad, protams, izdevumi bija daudz mazāki. A. Sapunovs atzīmē, ka XVIII gs. beigās viena strūga izmaksāja 80—120 rubļu, bet XIX gs. strūgu izmaksā pamazām pieauga; 50. gados tā sasniedza jau 250 rubļu, bet vēlāk bija vēl lielāka.²⁵ Zināmā mērā tas izskaidrojams ar piemērota būvmateriāla izsīkšanu iekraušanas punktu tuvumā.

Strūgas un citus satiksmes līdzekļus pēc to lieluma un būves veida varēja iedalīt atsevišķās grupās. Lielāko strūgu garums bija 15—21 ass, bet platums — 6—8 asis (1 ass = 2,133 m). Šādu strūgu celtspēja bija līdz 8 tūkst. pudu²⁶ jeb vairāk nekā 130 t. Mazo strūgu jeb t. s. skutku garums bija 7—15 asu, to celtspēja — 3000—5000 pudu. Nākošā satiksmes līdzekļu grupa bija t. s. čolas (no krievu челнок) — nelielas, šauras, silēm līdzīgas laivas ar smailu priekšgalu, kuru garums bija 4—7 asis un celtspēja — 1000—3000 pudu.²⁷ Vēl mazākas bija poļu vaļējās laivas.

²³ Löffler. Poretschje, Stapelort des Düna-Handels nach Riga. — Monatschrift zur Kenntniss der Geschichte und Geographie des Russischen Reichs (Riga), 1791, 2. Halbjahr, S. 173.

²⁴ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 16. lapa.

²⁵ А. Сапунов. Река Западная Двина. Витебск 1893, стр. 348.

²⁶ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 43. lapa.

²⁷ Turpat.

Labvēlīgos gados Rīgā pienāca 1300—1400 strūgu (piemēram, 1817. g. — 1352, 1839. g. — 1254, 1847. g. — 1349 strūgas), bet parasti to skaits nepārsniedza 500—800.²⁸ Tūlīt jāpiezīmē, ka pēc pienākušo transporta līdzekļu skaita vien, nezinot to lielumu, nevar spriest par atvesto preču daudzumu, jo, kā redzams, strūgu tilpums varēja būt ļoti dažāds.

Galvenās strūgu piekraušanas vietas pie Daugavas un tās pietekām bija Belija pie Obšas, Porečje pie Kaspļas, Veļiža, Vitebska, Bešenkoviči, Ulla, Polocka, Drisa un Disna pie Daugavas. Visvairāk strūgu ik gadus pienāca no Belijas un Porečjes, piedodot $\frac{2}{3}$ no visa preču daudzuma (no Belijas — galvenokārt labību, bet no Porečjes — kaņepājus).²⁹

Kuģošana pa Daugavu ar strūgām sākās pavasarī tūlīt pēc ledus iziešanas, lai izmantotu augsto ūdens līmeni nobraukšanai lejup. Parasti pirmās strūgas parādījās Rīgā aprīlī, un to pienākšana turpinājās līdz jūnija sākumam, bet, ja vasara bija lietaina, tad preces pieveda ar strūgām visu vasaru līdz pat oktobrim.³⁰ Preču pievešanai vasarā mēdza izmantot nelielas laivas.

Parasti strūgu izmantoja tikai vienam braucienam pa strautu lejup līdz Rīgai. Pēc preču pārdošanas tirgotājs pārdeva malkā arī savas strūgas (par 60—80 rubļiem gabalā).³¹ Tikai neliels skaits mazāko un labāk izgatavoto strūgu, piekrautu ar sāli u. c. precēm, gāja atpakaļ, jo braukšana pret straumi bija ļoti grūta. Kā atzīmēja preču piegādātāji, labi izgatavotu strūgu varēja izmantot gadā četriem braucieniem — divas reizes lejup un divas reizes atpakaļ.³²

Ja strūga gāja atpakaļ, tad tās priekšgalā uzvilka mastu, pie kura piestiprināja virvi strūgas vilkšanai pret straumi; dažreiz lietoja arī buras. Strūgas augšup vilka noliģti laudis, pie kam nepieciešamo cilvēku skaitu noteica satiksmes līdzekļa lielums. Krievu un poļu tirgotāji atzīmējuši, ka apmēram 1 lasta sāls vilkšanai esot nepieciešami 4 cilvēki.³³ Augšup velkamo strūgu iegrime nedrīkstēja būt lielāka par $\frac{3}{4}$ aršīnas (ap 53 cm). Seklākās un krācainās vietās strūgas bija pa daļai jāzkrauj, preces bija jāpārkrauj vezumos un bīstamās vietās jāapbrauc. Krasta iedzīvotāji par katru zirgu XVIII gs. beigās prasīja 1—3 rubļus.³⁴ Zemais ūdens līmenis Daugavā bieži vien padarīja atpakaļbraukšanu pilnīgi neiespējamu.

Nepieciešamais braukšanas ilgums no strūgu piekraušanas vietām līdz Rīgai bija atkarīgs no laika apstākļiem un ūdens apstākļiem Daugavā. Vidēji rēķināja, ka ceļam no Belijas līdz Rīgai nepieciešams 14—20 dienu, no Porečjes — 14, no Veļižas — 13, no

²⁸ Sk. Rīgas eksporttirdzniecības pārskatus (LCVVA A, 9. f., 1. apr.).

²⁹ А. Сапунов. Река Западная Двина, стр. 324—325.

³⁰ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 14. lapa.

³¹ Turpat, 17. lapa; J. Chr. Petri. Neuestes Gemälde von Lief- und Ebstland unter Katharina II und Alexander I, Bd. II. Leipzig 1809, S. 242—243.

³² LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 18. lapa.

³³ Turpat, 16. lapa.

³⁴ Turpat, 46. lapa.

Vitebskas — 11, no Polockas — 8—10, no Disnas — 7, no Daugavpils — 4, no Jēkabpils — 2, no Jaunjelgavas — 1 diena. Šāds ātrums bija iespējams, ja ūdens līmenis bija augsts un laika apstākļi — piemēroti. Vētraiņā laikā braukšana ievērojami ieilga. Smagākais ceļa posms bija Daugavas iecirknis no Jēkabpils līdz Jaunjelgavai. Lai veiktu šo ceļa posmu, smagi piekrautu strūgu kravu pie Meņķu muižas pārkrāva mazākās laivās.³⁵

Kas attiecas uz koka plostim, tad tie varēja būt sastādīti no vieglu (malka, kārtis, ķekšu kāti un botsmasti) vai arī smagu (kuģu masti, špīres, balķi, brusas un ozola blūķi) šķirņu kokiem. Plosti gāja tukšā (kā kokmateriāli) vai ar labības, kaņepāju, pelnu u. c. preču kravu. Tie sastāvēja no atsevišķām daļām — plenicām: vieglo koku plosti — parasti no 4, bet mastu un špīru plosti — no 2 plenicām. Plenicu garums atkarībā no koku šķirnes varēja būt dažāds — 4—9 asis, bet platums — 3—8 asis. Vienā plenicā parasti bija ne vairāk par 25—30 špīrēm un 20—25 mastu kokiem.³⁶

Katrā plenicā sasēja pie galiem ūdenī gulošos blakus novietotos stumbrus. Tos savstarpēji sasaistīja ar klūgām vai arī stumbru galus piesēja pie šķērskoka, kas bija novietots virs tiem. Šādi sasiētās plenicās novietoja gareniski citu citai galā un sasēja savā starpā tā, lai plosts varētu «locīties».

Strūgas vadišanai bija nepieciešams apmēram 25—40 vīru, bet skutkas vadišanai — 12—20 vīru. Tos salīga no vietējo iedzīvotāju vidus strūgu piekraušanas vietās. XVIII gs. beigās lielas strūgas pirmajam stūrmanim par nobraukšanu maksāja 80 rubļu, otrajam stūrmanim — 40 rubļu, bet katram strādniekam — 12—14 rubļu. Skutkas pirmais stūrmanis saņēma 30—40 rubļu, bet katrs strādnieks — 8 rubļus. XIX gs. vidū stūrmanim par braucienu no Daugavas augšteces līdz Rīgai maksāja 70—120 rubļu, bet strūgu strādniekiem — 5—9 rubļus.³⁷ Tā kā ceļā no Daugavas augšteces līdz Rīgai bija jāpavada apmēram 20 dienu, tad strūgu strādnieka dienas alga sastādīja 25—45 kap. Strauju un bīstamu vietu pārvarēšanai pēc vajadzības nolīga papildstrādniekus no krasta apdzīvotāju vidus, kuriem maksāja 25—50 kap.³⁸ Salīdzinājumam var atzīmēt, ka fabriku dienasstrādniekiem XIX gs. vidū maksāja 30—40 kap. dienā,³⁹ bet strādniekiem, kurus nolīga darbiem šosejas būvē no Jelgavas līdz Grīvas tiltam, 1848. g. maksāja 25—35 kap. dienā,⁴⁰ tāpat apmēram tikpat daudz.

³⁵ А. Сапунов. Река Западная Двина, стр. 349; А. Орановский. Курляндская губерния, стр. 85—86.

³⁶ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 508. l., 29.—30. lpp.

³⁷ А. Орановский. Курляндская губерния, стр. 86—87; А. Сапунов. Река Западная Двина, стр. 349.

³⁸ LCVVA A, 2. f., 1. apr., 507. l., 17. lapa.

³⁹ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 432. lpp.

⁴⁰ LCVVA, 1073. f., 1. apr., 64. l., 395. lapa.

Tā kā no Jēkabpils līdz Rīgai bija daudz bīstamu vietu, krāču un šim ceļa posmam bieži bija nepieciešami papildu stūrmaņi, tad pie Jēkabpils XIX gs. 50.—60. gados bija ierīkots speciāls loču punkts. Loči teicami pārzināja Daugavas straumi un upes dziļumu.⁴¹ Netālu augšpus Rīgas, kur kaļķakmens klintis Daugavā veidoja krāces, stūrmaņiem bijusi nepieciešama vislielākā prasme un uzmanība, lai sekmīgi pārvadītu pāri krācēm strūgas un plostus. Ūdens troksnis šeit esot noslāpējis katru mutisku pavēli.⁴²

Pēc strādnieku nolīgšanas sākās preču iekraušana. Kopš šī brīža stūrmanis kļuva par attiecīgās strūgas un tās strādnieku saimnieku. Viņa pienākums bija palikt uz strūgas dienu un nakti. Ja braucienā devās arī strūgas īpašnieks, tad uz strūgas uzbūvēja dzīvojamo namiņu. Katrs strūgu īpašnieks brauca ar savu strūgu karavānu atsevišķi, bet, ja kādam bija ļoti daudz strūgu, tad tās sadalīja vairākās grupās.⁴³

Strūgām aizbraucot, krastā sapulcējās ciema ļaudis, lai svinīgi izvadītu savus piederīgos tālajam un grūtajam ceļam uz Rīgu. Par nolīgto samaksu strūgu strādniekiem bija arī jāpārtiek, tādēļ tie ņēma līdž pārtiku, kuras lielāko daļu paslēpa kaut kur krastā apstāšanās vietās, lai, atgriežoties no Rīgas kājām, varētu atrast gatavus pārtikas krājumus. Tikai retais no strūgu strādniekiem esot pārnesis mājās 3 rubļus no darba algas. Daudzi strūgu strādnieki pēc atgriešanās mājās esot bijuši tik novārguši, ka tiem bijis nepieciešams ilgāks laiks spēku atgūšanai.⁴⁴

Pirms dzelzceļa līniju ierīkošanas pirmo strūgu pavasarī Rīgā sagaidīja ar lielgabala šāvieniem. Ar šo brīdi navigācija Daugavā skaitījās atklāta.

Lielu neapmierinātību un uztraukumu preču piegādātāju vidū radīja noteikums, ka strādnieki un plostnieki jāapgādā ar pasēm. Ar 1787. g. 22. marta pavēli⁴⁵ strūgu, skutku un plostu īpašniekiem, ierodoties pavasarī Rīgā, bija jāiesniedz policijai visu to personu saraksti, kas atradās uz braucamajiem līdzekļiem, uzrādot šo ļaužu pases. Ja starp atbraukušajiem bija vīri bez pasēm, tad strūgu un plostu īpašniekiem tie bija jānogādā policijas iestādē, atzīmējot viņu vārdus un vietu, kur viņi bija uzņemti uz satiksmes līdzekļa. Stingri tika noliegts vest uz Rīgu kroplus un ubagus; tos satiksmes līdzekļu īpašniekiem uz sava rēķina bija jānogādā atpakaļ uz dzimteni. Tas apstākļi, ka strādniekiem bez pasēm atļāva uzturēties pilsētā, kaut arī tie bieži vien varēja būt aizbēgušie dzimtļaudis, liecina, ka Rīga bija ieinteresēta darbaspēka

⁴¹ А. Орановский. Курляндская губерния, стр. 86.

⁴² H. Storch. Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs..., S. 124—125.

⁴³ А. Сапунов. Река Западная Двина, стр. 348—350.

⁴⁴ Löffler. Poretschje, Stapelort des Düna-Handels nach Riga, S. 174.

⁴⁵ LCVVA A, 219. f., 1. apr., 26. l., 73.—74. lpp.

iegūšanā. Sākoties navigācijai pa Daugavu, Rīgā katru pavasari ar strūgām un plostiem ieradās liels daudzums zemnieku (10 000—12 000),⁴⁶ kas nolīga par sezonas strādniekiem.

XIX gs. 30. gados kontrole pār strūgu strādniekiem tika ievērojami pastiprināta. 1836. g. 31. decembrī apstiprināja reglamentu par braucamo līdzekļu īpašnieku savstarpējām attiecībām un pienākumiem, kā arī par braucamo līdzekļu strādniekiem.⁴⁷ Pēc reglamenta katram braucamā līdzekļa īpašniekam bija jāiekārto speciāla burtnīca, kurā bija rūpīgi jāieraksta visi darbā pieņemtie strādnieki, jāreģistrē viņu pases un jāatzīmē darba noteikumi. Burtnīca bija jāuzrāda ūdensceļa uzraugiem. Kamēr strūgu un plostu pārbaude nebija notikusi, strūga vai plosts nedrīkstēja atiet no preču iekraušanas vietas.

Kad 1839. g. reglamentu gribēja realizēt, radās lielas domstarpības ūdensceļu pārvaldes, Rīgas biržas komitejas un tirgotāju starpā.⁴⁸ Iekšķrievijas gubernu tirgotāji visādi centās apiet noteikumus un prasīja tos atcelt, jo viņi nevēlējās, lai valsts iestādes iejauktos viņu attiecībās ar noligtajiem strādniekiem un kavētu strūgu aizbraukšanu. Izrādījās, ka strādnieku pārbaude (Abrufen der Arbeiter) uz viena satiksmes līdzekļa un ierakstu pārbaude burtnīcā prasīja $\frac{1}{2}$ —2 stundas. Tādējādi uzraugs Belijā varēja ik dienas pārbaudīt ne vairāk kā 25 braucamos līdzekļus, bet sliktākā gadījumā — tikai 9. Tā kā Obšas un Mežas upēs kuģošanai piemērots ūdens līmenis pavasarī turējās tikai apmēram nedēļu, tad pavasarī varētu nolaist lejup ne vairāk par 150 braucamajiem līdzekļiem, bet sliktākā gadījumā — tikai nedaudz vairāk par 50. Tādēļ jau 1839. g. februārī sākās uztraukums: tirgotāji bija nobažījušies, ka, izpildot reglamentu, nevarēs savlaicīgi piegādāt Rīgai nepieciešamo preču daudzumu un, ūdenslīmenim strauji kritot, cietīs lielus zaudējumus. Pārbaudes pienākumus gan uzdeva vairākiem ūdensceļa ierēdņiem, tomēr stingri piekodinot, lai pārbaude notiktu saskaņā ar reglamentu. Uz braucamajiem līdzekļiem drīkstēja atstāt tikai strādniekus ar pasēm. Pēc pārbaudes ierēdņiem bija jāparaksta braukšanas atļauja. Tajā pašā laikā bija stingri jāseko, lai visi aizbraukšanai paredzētie satiksmes līdzekļi līdz pavasara ūdeņu krišanai būtu izkontrolēti un aizbraukuši. Ja nepaspētu kontroli veikt galapunktos Belijā un Porečjē, tad tā bija jārealizē pie Kasplā un Mežas ietekas Daugavā, kur augsts ūdens līmenis turējās ilgāku laiku.⁴⁹

Tagad preču piegādātāji par darbaspēku nevarēja vairs izmantot aizbēgušos dzimtļaudis, klaidoņus u. c. bezpasniekus, ku-

⁴⁶ Latvijas PSR vēsture, I sēj., 334. lpp.

⁴⁷ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2015. l., 9.—13. lapa.

⁴⁸ Turpat, 17.—18. lapa.

⁴⁹ Turpat, 9.—13. lapa.

riem viņi maksāja ievērojami mazāk. Tāpēc tirgotāji centās visādi izvairīties no reglamenta prasību pildīšanas, atrunājoties ar to, ka strūgu un plostu īpašnieki gan labi pārzinot savus pienākumus, tomēr lielākoties esot analfabēti un burtnīcu iekārtošana prasīšot milzu grūtības. Viņi centās vismaz panākt, lai nenotiktu strādnieku vārdiska izsaukšana, aizbildinoties, ka tie ne visi laikā ierodoties. Tomēr reglamenta atcelšanu tā arī neizdevās panākt.

Kad strūgas un plosti pēc visām garā ceļa grūtībām beidzot tuvojās Rīgai, to vadītājiem arī te bija jāievēro noteikta iebraukšanas un piestāšanās kārtība. Pilsētas robežās Rīgas rātei bija jāseko, lai tiktu ievēroti 1767. g. 21. martā izdotie noteikumi, saskaņā ar kuriem visām lejuobraucošajām strūgām un plostiem bija obligāti jāpiestājas pie Lieljumpravas un no Ķengaraga jāizsauc enkurnieki, kas novadītu satiksmes līdzekļus līdz piestāšanās vietai. Ja straujās straumes dēļ strūgas nevarētu piestāties krastā pie muižas, tad bija jālūdz palīdzība, uzvelkot kārts galā salmu slotu. Ja enkurnieki ierastos arī bez uzaicinājuma un tiktu noraidīti, tad visi zaudējumi, kas rastos tālākā ceļā, bija jāsedz pašiem braucējiem, bet enkurniekiem paredzētā nodeva bija jāsamaksā tik un tā.⁵⁰ Apriņķa policijas priekšnieks un zemākā zemes tiesa stingri raudzījās, lai transporta līdzekļi iebrauktu Rīgā tā, kā to paredzēja noteikumi. Bija jāseko, lai strūgas, braucot pāri krācēm, nedrūzmētos, lai to ieprīme nebūtu lielāka par 10 veršokiem (ap 44 cm), jo pēc pieredzes bija zināms, ka strūgas ar dziļāku ieprīmi uzsēdās uz akmeņiem un aizsprostoja ceļu citām.⁵¹

Tomēr šī kārtība bieži netika ievērota, bet tas izraisīja ķildas un sarežģījumus. Katras preces piegādātāji centās piebraukt iespējami tuvāk vajadzīgajai noliktavai, bet, tā kā bieži vietas bija maz un drūzmēšanās — liela, tad radās konflikti. Iekšķrievijas guberņu tirgotāji bieži sūdzējās tirdzniecības tiesā un lūdza mainīt strūgu izkraušanas vietas. Tā, piemēram, vēl 1867. g. izcēlās strīds par piestāšanās vietu tabakas un eļļas strūgu īpašnieku starpā.⁵²

Jau XVIII gs. pēc ģenerālgubernatora Brauna rīkojuma⁵³ Rīgas rāte izstrādāja un 1786. g. 2. aprīlī paziņoja atbraukušo transporta līdzekļu novietošanās kārtību Rīgas ostā. Pēc noteikumiem⁵⁴ augšpus Daugavas tilta⁵⁵ bija paredzētas stāvvietas kuģiem, kas iekrāva preces, kā arī strūgām, kas iekrāva preces atpakaļvešanai. Šīs vietas atzīmēja ar baltiem karodziņiem. Pārējā teritorijā augšpus tilta ar sarkaniem karodziņiem bija atzīmētas stāvēšanas vietas krievu un baltkrievu strūgām. Bez tam, tā kā šajā rajonā

⁵⁰ LCVVA A, 219. f., 1. apr., 26. l., 85. lpp.

⁵¹ LCVVA, 1. f., 2. apr., 808. l., 17.—20. lapa.

⁵² LCVVA A, 9. f., 1. apr., 10172. l., 1.—8. lapa.

⁵³ Turpat, 3. f., 6. apr., 552. l., 157. lapa.

⁵⁴ Turpat, 160.—161. lapa.

⁵⁵ T. i., Maskavas priekšpilsētas rajonā.

atradās arī pelnu un tabakas noliktavas, tad izkraušanas vieta te bija arī tabakas un pelnu strūgām. Sakarā ar to, ka eļļas trauku tālākā transportēšana varēja radīt nevajadzīgus zaudējumus, tad arī tos izkrāva šajā rajonā. Lejpus Daugavas tilta bija ierādītas vietas (tās atzīmēja ar ziliem karodziņiem) pārcelāju laivām, kuģiem, kas izkrāva atvestās akmeņogles, kārnījumus u. c. preces, kā arī poļu un kurzemnieku strūgām. Plosti piestāja pie salām Daugavā. Izkrautajām strūgām bija norādīta speciāla vieta pie Katrīnas dambja, jo citādi tās tika nevērīgi piesietas pie salām un traucēja plostu piestāšanos vai arī straume tās sadauzīja. Rāte uzdeva enkurnieku amatam stingri sekot noteikumiem un novadīt braucamos līdzekļus noteiktajās vietās.

1786. g. noteikumi nebija visai pārdomāti. Saskaņā ar tiem galvenais princips, novietojot strūgas, bija vieta, no kurienes tās bija ieradušās, un ne to krava. Tomēr šie noteikumi nenoliedzami bija solis uz priekšu, jo līdz tam katra strūga piestājās tur, kur tai šķita visērtāk, aizsprostojot ceļu pārējiem transporta līdzekļiem.

1787. g. 24. martā vietniecības valde pēc Katrīnas II pavēles atgādināja Rīgas rātei, lai tā ik gadus pirms navigācijas sākuma Daugavā izstrādātu transporta novietošanās kārtību Rīgā. Strūgu novietošanās noteikumi rātei savlaicīgi bija jāziņo policijai, noliktavu pārzinim u. c. iestādēm. Noliktavu pārzinim (Ambaren Lieutenant) bija jāatrodas Rumbulā, kur viņš reģistrēja pienākušās strūgas un norādīja katram strūgas un plosta vadītājam, kur jāpiestājas.⁵⁶

Tomēr visumā strūdzinieki nepiegrieza noteikumiem sevišķu vērību. Atsevišķos gados, īpaši tad, kad bija paredzama liela strūgu skaita ierašanās (piemēram, 1817. un 1818. g.⁵⁷), to novietošanās noteikumus pārstrādāja, bet arī tas maz līdzēja. Tā, 1839. g. kāds tirgotājs izteicās, ka pēc visām ceļa grūtībām Rīgā strūgas bieži vien sagaidot vēl lielākas briesmas, jo strūgas ostā stāvot lielā nekārtībā pa visu Daugavu cieši blakus cita citai un preču izkraušanas vietas esot gandrīz vienuviet, kas traucējot preču savlaicīgu izkraušanu. Šādos sastrēgumos strūgas bieži ejot bojā. Briesmas draudot arī no dzīvojamo māju un citu ēku tuvuma, jo ugunsgrēka gadījumā viss izrādoties nolemts iznīcībai, tāpēc ka visa upe no noliktavām līdz plosta tiltam esot pieblīvēta ar strūgām un kuģiem un izveidojot vienu nekustīgu masu.⁵⁸

XIX gs. 40. gados sakarā ar tirdzniecības apgrozības pieaugumu šāda kārtība vairs nebija ciešama. 1840. g. 10. aprīlī rāte noteica,⁵⁹ ka ikvienam kaņepāju strūgu īpašniekam, kas ieradies

⁵⁶ LCVVA A, 219. f., 1. apr., 26. l., 86. lpp.

⁵⁷ Turpat, 316. f., 1. apr., 1962. l., 4.—5. lapa.

⁵⁸ Turpat, 2015. l., 28. lapa.

⁵⁹ Turpat, 9. f., 1. apr., 9987. l., 17. lapa.

Rīgā tikai ar divām strūgām, ir tiesības novietot tās pie kaņepāju noliktavām, bet, ja strūgu skaits bija lielāks, tad pie kaņepāju noliktavām drīkstēja novietot tikai pusi (no trim strūgām divas, no piecām — trīs utt.), bet otra puse bija jānovieto Zaķusalas kreisajā pusē. Rīkojuma nolūks bija atbrīvot pļosta tiltu un fārvatera daļu vismaz trīs kuģu platumā, lai kuģi varētu netraucēti pienākt un atiet.

Arī šie rātes noteikumi izraisīja neapmierinātību strūgu īpašniekos. Krievu kaņepāju tirgotāji vairs nevarēja kaņepājus un pakulas pārdot mazumā, jo arī strūgu stāvēšanas laiks bija ierobežots. Strūgas novietojot vairākās vietās, to īpašniekiem nebija viegli pārraudzīt savu preci un ļaudis. Šajā sakarā 1845. g. cēla iebildumus 4 krievu kaņepāju tirgotāji: Trubčevskas tirgotājs Pēteris Gamovs, Vitebskas tirgotājs Pāvels Krutikovs, Starodubas tirgotājs Antips Gladkovs un Smoļenskas tirgotājs Sizovs.⁶⁰ Rīgas tirdzniecības tiesa noraidīja viņu sūdzību, norādot, ka gadījumā, ja visām kaņepāju strūgām atļautu novietoties pie noliktavām un tirgoties tur mazumā līdz vēlam pavasarim, tiktu traucēta apgrozība, jo vēlāk atbraukušie kaņepāju tirgotāji nevarētu izkraut precies. Tirdzniecības tiesa gan apsoliņa lūgt Smoļenskas guberņas valdi speciāli izziņot Porečjē par Rīgā pastāvošo kaņepāju strūgu novietošanās kārtību, jo Porečjē piekrāva visvairāk strūgu, kas nāca uz Rīgu ar kaņepājiem.⁶¹

1847. g. no Porečjes atbraukušie strūgu tirgotāji lūdza Rīgas rāti, lai tā neatļautu vēlāk pienākošajām labības strūgām tā ielenkt pie Zaķusalas novietotās kaņepāju strūgas, ka tās nevar ne izkustināt, ne izkraut.⁶² Šajā gadā bija paredzams liels labības piedevums un gaidīja pienākam ap 1300—1500 strūgu, no kurām ap 800 — ar labību.⁶³ Rīgā tiešām pienāca 1394 strūgas. Vienlaidīgi bija sagaidāms arī atbilstoši liels kuģu skaits preču eksportēšanai uz ārzemēm. Rāte, biržas komiteja un tirdzniecības tiesa izvēlēja speciālu komisiju, lai izplānotu strūgu, pļosta un kuģu ērtāku, tirdzniecības interesēm vairāk atbilstošu novietošanos Rīgas ostā. 1847. g. 22. februārī to apstiprināja ģenerālgubernators Golovins, un 15. martā to publicēja Rīgas rāte vācu un krievu valodā.⁶⁴ Saskaņā ar šiem noteikumiem vietas strūgām tika ierādītas atkarībā no to kravas.

Porečjes kaņepāju strūgām, kuras gandrīz vienmēr pienāca pirmās, bija jānovietojas pie kaņepāju noliktavām, tomēr ievērojot 1840. g. rīkojumu, pēc kura pusei no tām bija jānovietojas pie Zaķusalas. Strūgas, kas pienāca ar labību

⁶⁰ LCVVA A, 9. f., 1. apr., 9987. l., 3. lapa.

⁶¹ Turpat, l., 5., 14.—16. lapa.

⁶² Turpat, 316. f., 1. apr., 1962. l., 31. lapa.

⁶³ Turpat, 9. f., 1. apr., 9987. l., 22.—23. lapa; H. v. Stein. Der Rigasche Börsen-Comité in den Jahren 1816 bis 1866. Riga 1866, S. 104.

⁶⁴ Turpat, 26.—30. lapa.

un sēklām, bija jānovieto rindas kārtībā pie kaņepāju noliktavām, augšpus tilta pie Zaķusalas, Mūkusalas un Lielās Klīversalas krasta nocietinājumiem un augšpusē pie paša tilta. Tādējādi centās nodrošināt brīvu ūdensceļu strūgām, plostiem, laivām un kuģiem. Strūgas, kas pienāca ar taukiem, eļļu un tabaku, bija jānovieto tāpat kā agrāk pie tauku, eļļas un tabakas noliktavām. Tā saucamās kroņa strūgas, kas pienāca no Smoļenskas guberņas ar pārtiku armijas vajadzībām, bija jānovieto rajonā no zirgu tirgus līdz slūžām. Visas strūgu novietošanas vietas apgādāja ar pājiem strūgu piesiešanai. Lai atvieglotu braukšanu, trijas četrās pirmās navigācijas nedēļās kuģi nedrīkstēja uzņemt koku kravu augšpus tilta. Speciāli noteikumi noteica arī plostu novietošanu Rīgas ostā. Plostiem ar malku stāvēšanas vieta nebija noteikta; ozola blūķu, mastu, špiru, brusu un balķu plostiem bija jāpiestāj kā agrāk pie Zvirgzdu, Koju, Lucavas un Lībiešu salām. Neskatoties uz uzlabojumiem, aprēķināja, ka vēl pietrūka vietas ap 300—400 strūgām, tādēļ ierīkoja jaunu papildu ostu leļpus tilta pie Ilguciema, starp Ķīpsalu un Podragu.⁶⁵

Visumā jāsaprot, ka Rīgas osta apskatāmajā laika posmā bija ļoti neērta, sekla un šaura. Strūgas prasīja daudz telpas, tā ka lielākam to skaitam bija grūti vienlaicīgi te novietoties. Jāņem arī vērā, ka preču izkraušanas un iekraušanas darbi ritēja ļoti gausi. Dažreiz mēnešiem ilgās gaidīšanas dēļ sabojājās strūgās gulošās preces, izcēlās ugunsgrēki. Sablīvētie satiksmes līdzekļi cits citu bojāja, nogremdēja, radot tirgotājiem lielus zaudējumus. Viduslaiku stingrās tradīcijas un preču pieņemšanas kārtības noteikumi Rīgā radīja daudz lieku neērtību, nevajadzīgu laika patēriņu. XIX gs. vidū arvien biežāk pacēlās balsis par neērtās un apgrūtinotās preču pieņemšanas kārtības likvidēšanu vai vienkāršošanu.

Tomēr rātes 1847. g. 15. marta noteikumi tika atkārtoti arī 1856. g. 9. aprīlī.⁶⁶ Tikai vēl 1872. g. 23. maijā Rīgas rāte izdeva jaunus noteikumus,⁶⁷ kuru galvenais mērķis bija pēc iespējas vairāk atbrīvot fārvateru transporta līdzekļu kustībai, atļaujot strūgām piebraukt preču izkraušanas vietās tikai tūlītējai izkraušanai.

* *
*

Eksportpreču piegāde Rīgai notika ar krievu, poļu, ebreju u. c. tirgotāju starpniecību. Starpnieki noslēdza ar Rīgas tirgotājiem un eksportnamiem līgumus jeb kontraktus, apņēmoties piegādāt preces noteiktā laikā, daudzumā un labumā. Piegādes termiņš parasti bija 31. maijs.⁶⁸ Noslēdzot līgumu, starpnieki saņēma avansu preču iepirkšanai un transportam līdz Rīgai.

Krievijas guberņās divus trīs mēnešus pēc ražas novākšanas pieturējās zemas cenas labībai un citiem lauksaimniecības pro-

⁶⁵ H. v. Stein. Der Rigasche Börsen-Comité in den Jahren 1816 bis 1866, S. 105.

⁶⁶ LCVVA A, 9. f., 1. apr., 9987. l., 30. lapa.

⁶⁷ LCVVA, 7363. f., 4. apr., 266. l., 124. lapa.

⁶⁸ LCVVA A, 9. f., 1. apr., 10056. l., 83. lapa; 316. f., 1. apr., 2054. l., 49.—50. lapa.

duktiem. Ja tikai apstākļi nespieda, šajā laikā preču ražotāji nenoslēdza darījumus, bet preču uzpircēji arī necentās tās uzpirkt. Valdīja it kā zināma bezdarbība, kurai cauri bija jūtams liels sasprindzinājums. Beidzot oktobra beigās un novembrī pienāca vēstules no starpniekiem. Viņi ziņoja par tirgus konjunktūru, par preču cenām Rīgā. No šīm ziņām uzpircēji uz vietām sprieda par preču pieprasījumu Rīgā. Ja tad pienāca vēstules no Rīgai tuvākajās gubernās dzīvojošajiem starpniekiem, kurās viņi ziņoja, ka drīz ieradīšoties pēc precēm un ka Rīgas tirdzniecības apstākļi ir iepriecinoši, sākās drudzaina lauksaimniecības preču uzpirkšana. Pa to laiku bija jau pienācis decembris. Jāpiezīmē, ka attālāko Iekškrievijas gubernu tirgotājiem Rīgā nebija sava korespondenta un viņiem bija jāsamierinās ar ziņām, ko piegādāja starpnieki no Rīgai tuvākajām gubernām, kuriem ne vienmēr bija izdevīgi izpaust lietas patiesos apstākļus. Apmēram decembrī Iekškrievijas attālākajās gubernās (Orlas, Kalugas u. c.) ieradās starpnieku komiji, un tad sākās izšķirošā cīņa starp pieprasījumu un piedāvājumu.⁶⁹

Starpniecības darījumos bieži piedalījās daudzi tirgotāji, un tie varēja turpināties arī visu ziemu. Liela daļa uzpircēju devās uz Orlas un Kurskas gubernu labības un sēklu tirgiem. Viens tirgotājs centās izspiest un pārsolīt otru, un preču cenas pacēlās pieprasījumam atbilstošā augstumā. Attiecīgi pacēlās arī maksa par preču transportu līdz strūgu iekraušanas vietām pie Daugavas vai tās pietekām, kur atradās preču noliktavas.

XVIII gs. beigās Iekškrievijas gubernu tirgotāji sūdzējās Rīgas rātei par sliktajiem zemes ceļiem līdz noliktavām. Pāri mazākajām upēm nebija tiltu, purvainajās vietās nebija dambju, bet pievedceļi bija šauri, akmeņaini, aizauguši ar krūmiem un kokiem.⁷⁰ Visi šie apstākļi bieži sadārdzināja lauksaimniecības preces. Bez tam vēl bija jāmaksā algas tirdzniecības palīgdarbiniekiem, noliktavu īre u. c. Ziemas mēnešos nopirktās preces starpnieki uzglabāja noliktavās līdz kuģniecības sākumam pa Daugavu. Daļa noliktavu piederēja upju krastu apdzīvotājiem, parasti muižniekiem, kuri tās pa ziemu izīrēja tirgotājiem, bet daļa noliktavu piederēja pašiem tirgotājiem, piemēram, galvenajā strūgu iekraušanas vietā Porečjē.⁷¹

Starpnieki, kuri bija noslēguši līgumus ar Rīgas tirgotājiem, bieži nepiegādāja preces paši, bet savukārt nolīga par preču piegādi noteiktam Rīgas tirgotājam. Šajos piegādes līgumos bija paredzēti visi preču piegādes noteikumi, bija noteikts, kam jāsedz iespējamie zaudējumi, kā arī noteikti preču piegādes un samaksas

⁶⁹ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 80.—81. lapa.

⁷⁰ Turpat, 2. f., 1. apr., 507. l., 19. lapa.

⁷¹ Löffler. Poretschje, Stapelort des Düna-Handels nach Riga, S. 172.

termiņi.⁷² Šādus preču piegādes līgumus apstiprināja attiecīgas pilsētas maģistrāts.

Ja strūga ceļā uz Rīgu gāja bojā, kas toreiz atkārtojās diezgan bieži, tad lielākos zaudējumus cieta preču piegādātājs un tirgotājs — starpnieks, taču ievērojami cieta arī Rīgas tirgotājs, jo viņš jau gadu iepriekš bija aizdevis naudu, bet pretī nekā nesauņēma. Par spīti tam Rīgas tirgotājs pēc strūgu avārijas bieži nolīga par jaunu preču piegādi nākošajā gadā un atkal aizdeva naudu, lai tikai beidzot varētu saņemt preces.⁷³ Šāda neatlaidība liecina, ka Daugavas tirdzniecība deva milzu peļņu kā vienai, tā otram pusei.

Arī kokmateriālus piegādāja uz noslēgto līgumu pamata. Rīgas tirgotājs, noslēdzot līgumu, samaksāja starpniekam avansu un tad apmēram pēc 2 gadiem gaidīja pienākam koku sūtījumu. Starpnieks saņemto naudu izlietoja, lai kokus nozāģētu, apstrādātu un nogādātu līdz pludināšanas vietām. Nākošajā gadā pēc ledus iešanas tika sasieti plosti, kurus laida pa straumi lejup. Kaut gan ar plostim bija mazāks risks nekā ar strūgām, jo arī izjukušo plostu daļas bija izglābjamas, tomēr bieži ceļā radās sarežģījumi un koku piegādātājs prasīja no Rīgas tirgotāja arvien jaunus un jaunus aizdevumus. Ja tirdzniecības darījums izdevās bez starpgadījumiem, tad peļņa bija ievērojama, jo kokiem, sevišķi mastu kokiem, bija augstas cenas. Lielie mastu koki maksāja Rīgā 60—300 rubļu gabalā.⁷⁴

Aplūkotā preču iepirkšanas un piegādāšanas gaita, protams, nebija obligāta visos gadījumos. No Rīgai tuvākajām guberņām preces varēja nokļūt Rīgā vieglāk, bija mazāk starpnieku un precī biežāk piegādāja paši ražotāji.

Kad preču pārdevējs beidzot ar precēm ieradās Rīgā, viņš ziņoja Rīgas tirgotājam, ka preces piegādātas un tās var saņemt. Ja Rīgas tirgotājs kaut kāda iemesla dēļ precī nevarēja vai negribēja tūlīt pieņemt, viņš pārdevēja iesniegto orderi nodeva tālāk kādam citam tirgotājam, bet tas savukārt varēja to nodot atkal citam. Tādā kārtā varēja gadīties, ka orderis cirkulēja biržā diezgan ilgi un pārdevējs gaidīja uz preču pieņemšanu visu vasaru. Turklāt viņam nebija iespējams iesniegt prasību pret kādu noteiktu personu par zaudējumiem, kas bija radušies sakarā ar preču pieņemšanas novilcināšanu. So apstākli centās novērst ar noteikumu, ka ikviens orderis ir derīgs tikai 14 dienas un pēc šī termiņa notecēšanas pulksten 6 vakarā tirgotājam, kura rokās šajā brīdī atrodas orderis, preces obligāti jāpieņem. Tomēr pirms šī termiņa notecēšanas

⁷² LCVVA A, 9. f., 1. apr., 821. l., 16.—17. lapa; 819. l., 13.—14., 71.—72. lapa.

⁷³ J. Chr. Petri. Neuestes Gemälde von Lief- und Ehistland unter Katharina II und Alexander I, Bd. II, S. 241—242.

⁷⁴ LCVVA A, 9. f., 1. apr., 10644. l., 9. lapa.

varēja noslēgt jaunu līgumu ar preču piegādātāju atkal uz 14 dienām.⁷⁵

Preču piegādes un saņemšanas termiņi, avansa apjoms un samaksas termiņi izraisīja daudzus konfliktus. Abas puses tiecās pēc izdevīgākiem noteikumiem. Kontrakttirdzniecības darījumu nedrošība un bieži zaudējumi ierosināja Rīgas tirgotājus ar biržas komiteju priekšgalā vairākkārt uzstāties pret šādas tirdzniecības trūkumiem. Daži starpnieki, saņēmuši lielāku aizdevumu, Rīgā vairs nerādījās un nepildīja līgumus. Tāpēc diezgan biežas bija Rīgas tirgotāju sūdzības par zaudēto naudu, kuru viņi bija aizdevuši, noslēdzot līgumu. 1822. g. Rīgas tirgotāju iesniegtajā sarakstā minēti 46 starpnieki parādnieki.⁷⁶ Rīgas tirgotāji sūdzējās, ka visi mēģinājumi atgūt izkrāpto naudu bijuši veltīgi, un lūdza biržas komiteju palīdzēt. Viņi ierosināja saukt tiesas priekšā, piemēram, brāļus Semjonovus no Sebežas, kuri iepriekšējā ziemā bija noslēguši līgumu ar Rīgas tirgotāju Ivanu Ignatjeviču Ļisicinu par lina piegādi, bet kontraktu nav izpildījuši, tā ka rezultātā Ļisicins zaudējis ap 320 000 rubļu. Rīgas manufaktūru īpašnieks un tirgotājs Ivans Larionovičs Hļebņikovs šādā veidā zaudēja ap 40 000 rubļu.⁷⁷ 1852. g. plaši tika apspriesta Rīgas tirgotāja Aļifanova lieta pret Polockas tirgotāju Siku, kurš nebija izpildījis līgumu par labības piegādi.⁷⁸ Rīgas tirgotāji pūlējās panākt šādu «negodīgu» tirgotāju tiesāšanu Rīgā, jo Iekšskrievijas guberņu tiesas iestādēs viņiem gandrīz nekad neizdevās panākt savu prasību apmierināšanu.

No otras puses, pilnīgi pamatota bija Iekšskrievijas guberņu tirgotāju neapmierinātība ar Rīgā pastāvošo kārtību. Preču piegādātājam bieži ļoti ilgi bija jāgaida uz atvesto preču pieņemšanu. Rīgas tirgotāji centās katrā gadījumā panākt, lai visi izdevumi, kas bija saistīti ar preču piegādi un saņemšanu, gultos uz piegādātāja pleciem, un negribēja ņemt vērā ne ceļa grūtības, ne arī citus apstākļus, kuru dēļ nokavējās piegāde.

Līdz XIX gs. vidum bija parasts, ka preču piegādes līgumus noslēdza, pircējam un pārdevējam personīgi vienojoties, nepieturoties ne pie kaut kādas noteiktas formas. Kontraktus noslēdza t. s. «labā ticība» («in Treue und gutem Glauben»). Šis līgumu noslēgšanas veids neapmierināja ne vienu, ne otru pusi. XVIII gs. beigās un visu XIX gs. pirmo pusi nemitīgi ienāca sūdzības kā no preču pārdevēju, tā pircēju puses. Līdz XIX gs. vidum parādījās daudzi rīdzinieku interesēs izvirzītie priekšlikumi, kuru mērķis bija panākt lielāku brīvību preču pieņemšanā un izvairīties no atbildības par zaudējumiem, kas radās, novilcinot to. Rīgas tirdzniecības tiesa bija

⁷⁵ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 1956. l., 2.—7. lpp.

⁷⁶ Turpat, 13.—16. lpp.

⁷⁷ Turpat.

⁷⁸ Turpat, 2054. l., 1., 66.—67. lapa.

tomēr spiesta noraidīt šādus priekšlikumus, atzīmējot, ka preču piegādātājs, kas ieradies Rīgā norunātā termiņā ar precēm, ir savas saistības izpildījis un otrai līguma slēdzējai pusei preces laikā jāpieņem. Pēc visām ceļa grūtībām un neērtībām radot Rīgā vēl papildu grūtības, varot izraisīt preču pārdevējos vēlēšanos apmeklēt citas, izdevīgākas preču pārdošanas vietas.⁷⁹

Daudz neskaidrību un strīdu bija par strūgu pienākšanas termiņiem. Rīgas tirgotāji pēkšņi ierosināja, lai tiktu noteikts, ka strūgām jāpieņak ne agrāk par pēdējo aprīļa dienu, jo tad preču piegādātāji ar negaidīti agru piegādi nesagādātu Rīgas tirgotājiem grūtības. Tā kā šāds priekšlikums ļoti apgrūtinātu Rīgas tirdzniecību, tad to nerealizēja: tirdzniecības interesēs taču bija panākt, lai strūgas pienāktu pēc iespējas ātrāk un bez traucējumiem. 1832. g. sakarā ar to, ka strūgu pienākšana bieži novilcinājās, biržas komiteja speciāli izskatīja šo jautājumu. Tā atzina, ka galavārds šajā jautājumā pierodot preču piegādātājiem, bet atzīmēja, ka strūgu pienākšanas un no tā atkarīgais preču piegādes termiņš jānosakot tad, kad esot pienākusi strūgas puse no Belijas noliktavās esošās labības un sēklām, jo Belija bija visattālākais punkts, no kura Rīgā pienāca strūgas. Preču piegādei jānotiekot, negaidot maija pēdējo dienu, tomēr pircējam neesot tiesību ar varu piespiest piegādāt preces pirms pēdējās maija dienas. Ja kaut kādu iemeslu dēļ preču pārdevējs nevarēja piegādāt preces līdz maija beigām, tad jāiesniedz liecinieku parakstīta apliecinība, kurā siki paskaidroti iemesli. Šādā gadījumā pircējs varēja tikai atprasīt aizdoto naudu ar likumīgajiem procentiem. Ja pārdevējs nevarēja laikā piegādāt apliecinību, tad viņš bija atbildīgs par visiem zaudējumiem, kas pircējam radās sakarā ar neizpildīto līgumu.⁸⁰

Minēto un vēl daudzu citu priekšlikumu mērķis bija nodrošināt tirgotājus pret iespējamiem zaudējumiem. Kamēr Rīgas tirgotāji cīnījās par sev labvēlīgāku noteikumu apstiprināšanu, par savu veco privilēģiju saglabāšanu, Iekškrievijas gubernu tirgotāji savukārt ar savām sūdzībām un priekšlikumiem centās likvidēt Rīgas tirgotāju privilēģijas un priekšrocības, kuras tik ļoti ierobežoja krievu pilsētu tirgotāju tiesības Rīgā.

1852. g. jūlijā Rīgas biržas komiteja iesniedza kontrakttirdzniecības noteikumu jaunu siki izstrādātu projektu. To apsprieda komisija, kurā ietilpa Rīgas eksporttirgotāju un Iekškrievijas gubernu tirgotāju pārstāvji. Spriežot pēc daudzajiem projekta variantiem un pēc krievu tirgotāju sūdzībām un iebildumiem, apspriedes bijušas ļoti vētrains. 1852. g. 14. oktobrī beidzot tika publicēti kontrakttirdzniecības noteikumi vācu un krievu valodā (Usancen für den Contrakthandel in Riga).⁸¹ Tie sastāvēja no ievada un

⁷⁹ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 1956. 1., 2.—7. lpp.

⁸⁰ Turpat, 19. lpp.

⁸¹ Turpat, 2054. 1., 46.—57. lapa.

26 pantiem, kuros bija ļoti sīki iztirzāti visi jautājumi par līgumu slēgšanu, preču piegādi, preču saņemšanu, maksāšanas termiņiem u. c.

Noteikumu 1. pants uzsvēra, ka lauksaimniecības ražojumu pirkšana un pārdošana Rīgā notiek ar piegādi uz līgumu pamata. Preču piegāde sākās līdz ar navigācijas sākumu Daugavā, t. i., ar strūgu pienākšanu un ar kaņepāju un eļļas šķirotavu atvēršanu.⁸²

Lai nodrošinātu līgumu izpildi, liela vieta noteikumos bija ierādīta zvērināto biržas tirdzniecības mākleru⁸³ pienākumiem līguma slēgšanā. Māklera obligāts pienākums bija apstiprināt noslēgto līgumu ar t. s. māklera atzīmi (Maklernotiz, маклерская записка). Viņš ierakstīja līguma noteikumus īpašā mākleru grāmatā, atzīmējot pārdevēja un pircēja vārdus, preču nosaukumus, kvalitāti, daudzumu, piegādes un maksāšanas termiņus. Māklera atzīmi parakstīja kā pircējs, tā arī pārdevējs.⁸⁴ Lai gan arī agrāk preču piegādes līgumus noslēdza ar tirdzniecības mākleru starpniecību, tomēr tas nebija obligāti.

Piemēram, 1801. g.⁸⁵ eksportēja 50 879 birkavu I šķiras linu, no kuriem uzpirkti Rīgā ar mākleru starpniecību bija 28 424 birkavi; līdzīgi tika eksportētas 93 389 mucas eļļas sēklu, no kurām caur māklieriem bija uzpirktas 48 539 mucas. Tādējādi 1801. g. caur mākleru rokām gāja nedaudz vairāk par pusi no visām piegādātajām eksportprecēm. Kas attiecas uz kokmateriāliem, tad 1801. g. līdz oktobrim neviens darījums netika noslēgts ar mākleru starpniecību.

Vairāki panti bija veltīti naudas aizdevumiem. Šis jautājums bija kontrakttirdzniecības neatņemama sastāvdaļa. Preču piegāde uz līguma pamata notika, samaksājot vai nu tūlīt visu summu skaidrā naudā, vai arī (parasti) zināmu procentu no preču vērtības. Pēdējā gadījumā pārējo daļu samaksāja tikai pēc preču saņemšanas. Noteikumos bija paredzēts aizdevuma minimālais apjoms — ne mazāk par 25% no visas maksājamās summas par labību un ne mazāk par 10% par citām precēm.⁸⁶

Vislielākie strīdi un nesaskaņas Rīgas un Iekšķrievijas tirgotāju starpā bija par preču piegādes un saņemšanas termiņiem. Tāpēc arī noteikumos šī jautājuma nokārtošanai un precizēšanai bija pievērsta liela vērība. Lai gan pamatā bija noteikums, ka preces jāpiegādā līdz 31. maijam, tomēr ļoti sīki bija aplūkota atkāpšanās no šī termiņa, pie kam visos gadījumos lielas priekšrocības bija paredzētas rīdziniekiem.

Piemēram, ja līgumā bija noteikts, ka precēm jābūt piegādātām līdz ar šķirotavu atvēršanu, bet tās jāpieņem ne vēlāk kā maija pēdējā dienā, tad precēm

⁸² LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 47. lapa.

⁸³ Tirdzniecības māklēri bija speciāli darbinieki biržā, kuri apstiprināja tirdzniecības līgumus, organizēja tirdzniecības darījumus, sastādīja cenu rādītājus utt.

⁸⁴ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 38.—39., 47. lapa.

⁸⁵ Turpat, 2. f., 1. apr., 269. l., 53.—54. lapa.

⁸⁶ Turpat, 316. f., 1. apr., 2054. l., 52. lapa.

gan bija jābūt Rīgā tūlīt pēc attiecīgās šķirotavas atvēršanas, bet pircējs varēja pieņemt preces kaut vai veselu mēnesi līdz maija pēdējai dienai.⁸⁷ Bet, ja ligums būtu noslēgts ar piebildi, ka preces jāpiegādā pēc strūgu pienākšanas un ne vēlāk par maija pēdējo dienu, tad, pēc Rīgas tirgotāju uzskatiem, šāds preču pārdevējs bija spekulants, kurš ar šo piebildi nodrošinājis sev tiesības preču piegādi novācināt līdz pēdējai dienai. Pēc noteikumiem, ja preču piegādātājs kaut kāda iemesla dēļ nevarēja preces piegādāt līdz 21. maijam, t. i., 10 dienas pirms galīgā piegādes termiņa, tūlīt priekšrocības ieguva pircējs, jo viņš varēja preces pieņemt 10 dienas pēc 31. maija.⁸⁸ Ja ligumā paredzētās preces netika piegādātas noteiktā termiņā un paredzēta labumā, tad pircējs, izsakot oficiāli protestu, varēja atstāt preces biržā, lai tās tur uzpirktu par tekošām cenām. Turklāt pārdevējs bija arī atbildīgs par visiem zaudējumiem un izmaksām. Vainīgajam bija tūlīt jāatdod tirā nauda saņemtais aizdevums, par ko viņam bija jāatbild ar savu kustamo un nekustamo mantu.⁸⁹

Sevišķi spēcīgu savīļņojumu izraisīja noteikumu 21. pants. Pēc tā preču piegādātājam, ja preces netiktu pieņemtas, pēc izteiktā protesta 7 dienas bija jāapsargā preces. Pircējam par to bija jāmaksā īpaša atlīdzība. Ja pircējs bija samaksājis šos preču apsargāšanas izdevumus pēc īpaši noteiktas takses, piegādātājam bija jāatbild par precēm 4 nedēļas kopš protesta izteikšanas brīža. Ja arī šai laikā pircējs nepieņēma preces, tikai tad ar otrreizēju protestu piegādātājs atbrīvojās no jebkādas atbildības.

Noteikumi atstāja spēkā arī jau agrāk pastāvošo orderi jeb pilnvaru (Anweisung, ассигнация). Gadījumos, ja preču pārdevējs nepiegādāja preces pats, viņam bija jāiesniedz piegādātājam apstiprināts rakstisks orderis, kurā pircējam tika norādīts piegādātājs.⁹⁰ Atšķirībā no XIX gs. sākuma, kad ordera saņēmējam preces bija jāpieņem 14 dienu laikā, pēc 1852. g. noteikumiem tas bija jādara jau 7 dienās. Pēc šī termiņa notecēšanas ordera saņēmējam bija jāmaksā par precēm un piegādātājs par tām nebija vairs atbildīgs.⁹¹

Tomēr 1852. g. noteikumi nelikvidēja konfliktus. Jau 1853. g. Iekškrīevijas gubernu tirgotāji sūdzējās tirdzniecības tiesā, ka Rīgas tirgotāji neievērojot preču pieņemšanas termiņus un pārdevējiem uz sava riska jāglabājot pārdotā prece pat līdz rudenim.⁹²

Preču piegādātāji enerģiski protestēja pret Rīgas tirgotāju interesēs sastādītajiem noteikumiem un prasīja visu sev nelabvēlīgo noteikumu tūlītēju atcelšanu. Iekškrīevijas gubernu tirgotāji Ņerovs, Pļeņņikovs, Paļčovs un Ņevstrujevs, kas bija uzaicināti piedalīties noteikumu projekta apspriešanā, iesniedza plašu sūdzību, paskaidrojot, ka apspriešanas gaitā viņu iebildumi nav ievēroti un biržas komiteja pūlējusies tikai panākt noteikumu ātrāku publikā-

⁸⁷ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 49. lapa.

⁸⁸ Turpat, 50. lapa.

⁸⁹ Turpat, 51. lapa.

⁹⁰ Turpat, 50. lapa.

⁹¹ Turpat, 52. lapa.

⁹² Turpat, 9. f., 1. apr., 10056. l., 83.—86. lapa.

ciju sev vēlāmā redakcijā. Lai gan noteikumu ievadā biržas komiteja paziņojusi, ka preču piegādātāji lielā vienprātībā piekrituši visiem noteikumu pantiem, faktiski viņi jaunos noteikumus uzlūkojot kā lielu netaisnību un kā tādus, kas radīs daudz šķēršļu kontrakttirdzniecībā ar Rīgu.⁹³ Sakarā ar šo sūdzību ģenerālgubernators pieprasīja no Rīgas biržas komitejas paskaidrojumu. 1853. g. 7. jūlijā iesniegtajā paskaidrojumā⁹⁴ biržas komiteja sīki izklāstīja kontrakttirdzniecības noteikumu tapšanas un apspriešanas gaitu, cenšoties aizstāvēt savu rīcību. Biržas komitejas pienākums esot bijis formulēt laika gaitā izveidojušās un līdz šim pastāvošās un pierastās tirdzniecisko sakaru formas, un katram tirgotājam esot tiesības piemērot minēto noteikumu krājumu pēc apstākļiem. Biržas komiteja nekautrējās pat apgalvot, ka noteikumi esot izdoti galvenokārt preču piegādātāju interesēs, tomēr tā bija arī spiesta atzīt, ka preču piegādātājiem, iespējams, neesot pieņemams noteikumu 21. pants, lai gan tas esot taisnīgs noteikums, jo ne vienmēr Rīgas tirgotājs — vai nu naudas trūkuma dēļ, vai arī kuģa neierašanās gadījumā — varot nekavējoties precī pieņemt.

Biržas komitejas attaisnošanās nebija pamatota, un tās izstrādātie noteikumi neveicināja brivas tirdzniecības attīstību vienas valsts robežās. Gluži otrādi, tie centās iekļaut tirdznieciskos sakarus stingrās viduslaicīgās formās, lai noteicēji būtu neliela Rīgas tirgotāju grupa.

Krievijas ekonomiskā attīstība XIX gs. vidū prasīja likvidēt tirdzniecības organizācijas viduslaiku formas, saskaņā ar kurām citu Krievijas pilsētu tirgotājus Rīgā uzlūkoja kā «svešiniekus», kas paši nedrīkstēja preces eksportēt uz ārzemēm. Šāda kārtība ievērojami traucēja Rīgas kā svarīgas Krievijas ostas attīstību, ierobežojot preču apmaiņu starp Rīgu un Iekšējās Krievijas gubernām. Rezultātā cieta visas valsts tirdzniecība. Tāpēc arī saprotams, ka Krievijas valdība 1852. g. noteikumus neatbalstīja un tie palika nerealizēti. Trieciens noteikumiem bija arī tas, ka jau 1852. g. decembrī, t. i., dažus mēnešus pēc to publikācijas, parādījās lēmums par mākleru starpniecības atcelšanu līgumu noslēgšanā.⁹⁵ 1861. g. 30. martā manufaktūru un iekšējās tirdzniecības departaments paziņoja rātei, ka turpmāk līgumu noslēgšanā mākleru starpniecība nav vajadzīga.⁹⁶

1853. g. 31. decembrī ģenerālgubernators paziņoja tirdzniecības tiesai, ka atcelta arī ik gadus notiekošā formālā kaņepāju šķirotavas atvēršana Rīgā.⁹⁷ Lieta bija tāda, ka ik gadus maija sākumā svinīgi atvēra Rīgas kaņepāju šķirotavu un tikai kopš šī brīža sāka

⁹³ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 59.—61. lapa.

⁹⁴ Turpat, 62.—65. lapa.

⁹⁵ Turpat, 9. f., 1. apr., 10053. l., 37. lapa.

⁹⁶ Turpat, 316. f., 1. apr., 2054. l., 142. lapa.

⁹⁷ Turpat, 9. f., 1. apr., 10056. l., 91. lapa.

pieņemt atvestos kaņepājus. Tas bija liels šķērslis preču piegādē Rīgai un tai pašā laikā viens no 1852. g. noteikumiem, ar kuru iezīmēja atvesto kaņepāju pieņemšanas sākumu Rīgā.

1859. g. 5. septembrī biržas komiteja izdeva cirkulāru visiem tirgotājiem, kas piedalījās kontrakttirdzniecībā. Cirkulārā bija atzīmēts, ka 1852. g. pieņemtie noteikumi esot palikuši tikai uz papīra.⁹⁸ Rīgas biržas komiteja gan gribēja atkal realizēt minētos noteikumus, bet pašu Rīgas tirgotāju vidū jau bija radušās domstarpības un nekas konkrēts no tā neiznāca. Lai gan H. Šteins savā grāmatā⁹⁹ apgalvo, ka 1852. g. noteikumi devuši lielus pozitīvus rezultātus, tam tomēr nevar piekrist, jo, kā redzams, praksē tos nerealizēja.

XIX gs. 50. gadu beigās atkal sāka cilāt kontrakttirdzniecības jautājumu, tikai šoreiz ar citu mērķi — likvidēt starpniecību starp Rīgas tirgotājiem un ražotājiem vispār, jo Rīgas tirgotāji centās paturēt sev starpniecības peļņu. Šajos nolūkos daļa uzņēmīgāko Rīgas tirgotāju plānoja nodibināt tirdzniecības kantori kādā no krievu gubernām. Vieni uzskatīja par lietderīgu nodibināt šādu kantori Mogiļevas, citi — Orlas vai Kurskas gubernā, lai varētu veiksmīgi cīnīties ar Pēterburgas tirgotājiem par ietekmi šajos rajonos.¹⁰⁰ Tomēr arī šie plāni nerealizējās.

Noslēgumā īsi apstāsimies pie lauksaimniecības produktu tirdzniecības pašā Rīgā. Rīgas tirgotāji bez sadalījuma ģildēs dalījās vēl trijās lielās grupās: 1) tirgotājos, kas nodarbojās ar preču eksportu uz ārzemēm (t. s. komisionāri); 2) tirgotājos, kas uzpirka preces no ražotājiem un produktu piegādātājiem un pārdeva tās tālāk komisionāriem (šos tirgotājus sauca par starpniekiem jeb produktu tirgotājiem — Zwischenhändler, Produktenhändler, Waarenhändler); 3) siktirgotājos. Produktu tirgotāji uzpirka preces visu gadu un uzglabāja tās līdz izdevīgai tirgus konjunktūrai; viņi samērā reti paši eksportēja preces un, ja darija to, tad uz sava riska un sava rēķina. Turpretim komisionāri eksportēja preces parasti ne uz sava rēķina, bet uz ārzemju tirgotāju rēķina un pēc to pasūtījuma. Ārzemju tirgotāji aizdeva komisionāriem naudu, lai tie izdevīgā konjunktūrā iepirktu preces no produktu tirgotājiem. Eksporta tirdzniecība deva komisionāriem lielu peļņu. Pēc J. Petri ziņām, ap 1790. g. Rīgā bija ap 100 komisionāru un apmēram tikpat daudz produktu tirgotāju.¹⁰¹

Tā kā līdz pat XIX gs. sākumam komisionāru vidū bija ļoti

⁹⁸ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 136. lapa.

⁹⁹ H. v. Stein. Der Rigasche Börsen-Comité in den Jahren 1816 bis 1866, S. 107.

¹⁰⁰ LCVVA A, 316. f., 1. apr., 2054. l., 70.—72., 83. lapa.

¹⁰¹ J. Chr. Petri. Neuestes Gemälde von Lief- und Ehistland unter Katharina II und Alexander I, Bd. II, S. 201, 235.

daudz ārzemnieku, tad, lai aizsargātu vietējo Rīgas tirgotāju intereses un lai Rīgas tirdzniecība nenonāktu pilnīgi ārzemnieku rokās, Rīgas namniekiem bija piešķirtas privilēģijas lauksaimniecības preču uzpirkšanā no ražotājiem un pārdošanā ārzemniekiem. Bez tam tikai Rīgas namniekiem bija tiesības pārdot patērētājiem no ārzemniekiem nopirktās preces. Šīs Rīgas namnieku tiesības uz tā saucamo «namnieku pārtiku» (Bürgerahrung) izveidojās jau XIV gs. beigās. Tāpēc komisionāriem bija stingri aizliegts preces uzpirkt no ražotājiem, un importētās preces tie varēja pārdot tikai namniekiem, pie kam tikai vairumā. Pēc 1690. un 1765. g. tirdzniecības likumiem šīs namnieku privilēģijas tika vēl vairākkārt apstiprinātas 1824. g. 14. novembra tirdzniecības papildnolikumā (Handels-Ergänzungs-Verordnung, 203., 204. un 207. §), Rīgas rātes 1843. g. 25. septembra rezolūcijā, tirdzniecības tiesas 1842. g. 15. oktobra rīkojumā, Rīgas rātes 1844. g. 3. maija rezolūcijā, Vidzemes guberņas valdes 1846. g. 26. jūnija rezolūcijā u. c.¹⁰²

Neraugoties uz visiem šiem likumiem, rīkojumiem un noteikumiem, aizliegumi nekad netika pilnībā ievēroti. Sevišķi XIX gs. sākumā nebija vairs iespējams saglabāt neskartas vecās privilēģijas, kas ierobežoja tirdzniecības brīvību pretēji valsts interesēm. Viduslaiku noteikumi, kas aizliedza tirgoties savā starpā no dažādām vietām Rīgā iebraukušajiem tirgotājiem (t. s. viesu tirdzniecības aizliegums), bija pārdzīvojuši savu laiku. Arvien biežāk notika tieša preču uzpirkšana bez Rīgas namnieku starpniecības, un arvien lielāks kļuva namnieku sūdzību un lūgumu skaits. Tā, 1830. g. Rīgas namnieki sūdzējās, ka komisionāri cenšoties pakļaut Rīgas tirdzniecību savām interesēm, izslēdzot no saviem darījumiem produktu tirgotājus; tāpēc Rīgā daži produktu tirgotāji tikai vārda pēc tirgojoties patstāvīgi, bet īstenībā esot kļuvuši par lielo eksportnamu komijiem.¹⁰³ Līdzīgas sūdzības bija arī 40. gados. Komisionāri arvien biežāk paši iepērkot preces no ražotājiem, bet produktu tirgotāji spekulējot ar uzpirktajām precēm. Produktu tirgotāji nemītīgi lūdza ar likumu atjaunot atmirstošo starpniecības institūtu.¹⁰⁴

1841. g. 20. jūnijā ar senāta lēmumu Rīgā tika atcelts nokraušanas pienākums (Stapelrecht). Iebraukušie Iekškrīevijas guberņu tirgotāji varēja novietot savas preces jebkurā pilsētas noliktavā un uz sava vārda, bez tam tie varēja arī vest atpakaļ nepārdotās preces, kamēr pēc agrākās kārtības iebrukušajiem tirgotājiem atvestās lauksaimniecības preces bija jānovieto namnieku noliktavās un nebija tiesību tās nepārdotas vest atpakaļ. Tomēr vēlāk atklājās,

¹⁰² LCVVA A, 9. f., 1. apr., 10011. l., 54.—75. lpp.

¹⁰³ LCVVA, 7363. f., 1. apr., 305. l., 265. lapa.

¹⁰⁴ Turpat, 290. lapa.

ka līdz pat 1853. g. Rīgas tirdzniecības iestādes, dažādi attaisnojoties, nebija senāta lēmumu ievērojušas.¹⁰⁵

Jautājumu par starpniecības institūta turpmāko likteni uzdeva izskatīt valdības 1849. g. nodibinātajai speciālajai komisijai Baltijas guberņu tirdzniecības lietu regulēšanai (Allerhöchstverordnete Commission für Regelung der Handelsverhältnisse in den Ostseegouvernements). Rīgas biržas komiteja par dažādiem Rīgas tirgotāju nogrupējumiem 1856. g. 29. martā rakstīja tirdzniecības tiesai, ka jau daudzus gadus netiek vairs ievērotas stingras robežas starp tirgotāju grupām, kas bija noteiktas 1690. un 1765. g. likumos, un ka pienācis beidzot laiks ar likumu noteikt jaunas attiecības starp Rīgas tirgotājiem. Pie vecajiem noteikumiem nevarot pieturēties jau tāpēc vien, ka toreizējos apstākļos uz Rīgu lauksaimniecības produktus esot veduši galvenokārt zemnieki, paši ražotāji, bet tagad tos pievedot galvenokārt Daugavas tirdzniecības apgabala guberņu tirgotāji, pie kam tirdzniecības apjoms ievērojami pieaudzis. Vecie starpniecības noteikumi un paražas esot sabrukuši jaunajos apstākļos paši no sevis. Faktiski noteikumus jau kopš XIX gs. sākuma vairs stingri neievērojot ne viena, ne otra puse. Produktu tirgotāji esot sākuši eksportēt preces paši zem sveša vārda, bet komisiori un eksportnami uzpēkot preces tieši no ražotājiem. Biržas komiteja tāpēc enerģiski uzstājās, lai katram tirgotājam atkarībā no viņa piederības tirgotāju ģildēm (Gildeberechtigting) atļautu brīvi tirgoties un eksportēt uz ārzemēm visas preces. Katrs lieks starpnieks tikai nevajadzīgi sadārdzinot preces, un, pastāvot stiprai Krievijas valsts aizsardzībai, neesot nekādas vajadzības pildīt vecos noteikumus, jo vienam Rīgas namniekam attiecībā pret otru nevarot būt nekādas priekšrocības vai pretenzijas.¹⁰⁶

Arvien vairāk nostiprinoties kapitālistiskajai saimniecībai, cara valdība ar vecajām Rīgas tirdzniecības tiesībām daudz nerēķinājās. Rīgas tirgotājiem nelīdzēja pat atsaukšanās uz 1690. un 1765. g. likumu pantiem. Pakāpeniski izveidojusies tirdzniecības brīvība Rīgā tika beidzot formāli apstiprināta ar senāta 1861. g. 22. novembra ukazu.¹⁰⁷ Līdz ar šo brīdi Rīgas tirgotāji zaudēja starpniecības peļņu tirdzniecībā starp Iekšējās krievijas guberņām un ārzemēm.

1861. g. ukazs bija liels progress Rīgas tirdzniecības attīstībā. Savā laikā attaisnojāmās Rīgas tirgotāju privilēģijas kavēja Rīgas tirdzniecībai atbrīvoties no nedabīgajiem viduslaiku žņaugiem. Senā likumdošana bija novilkusi stingru robežu starp atsevišķu tirgotāju grupu pienākumiem un tiesībām, neļaujot paplašināt tirdzniecisko darījumu apjomu, kā to prasīja piedāvājuma un pieprasījuma palielināšanās. Atceļot starpniecības institūtu, namnieku monopol-

¹⁰⁵ LCVVA A, 9. f., 1. apr., 9996. l., 97.—104. lpp.

¹⁰⁶ Turpat, 10011. l., 20.—31., 110. lpp.

¹⁰⁷ Turpat, 140., 143.—144. lpp.; 316. f., 1. apr., 280. l., 157. lapa.

tiesību vietā stājās kapitālismam raksturīgā «brīvā konkurence». Likvidēja arī ar starpniecību saistītos institūtus, kā, piemēram, preču otrreizējo šķirošanu pirms eksporta (Nachwraake), jo, ja preces varēja uzpirkt bez starpnieka, tad nebija nekāda vajadzība tās divreiz šķirot. Tas ievērojami paātrināja apgrozību.

Namnieku seno privilēģiju likvidēšana veicināja kapitālistisko attiecību tālāku attīstību un kapitāla koncentrēšanos lieltirgotāju rokās. Produktu tirgotāji jeb starpnieki pamazām pilnīgi izzuda, jo viņi nespēja konkurēt ar komisionāriem jēlproduktu uzpirkšanā un izputēja. Norisinājās kapitālistiskās tirdzniecības attīstībai raksturīgs process — tirdzniecības kapitāls arvien vairāk koncentrējās lielajos tirdzniecības uzņēmumos.

SATURS

V. Dorošenko. Lauksaimniecības preču eksports no Rīgas 1562.—1630. g. (statistiski dati)	3
W. Doroschenko. Ausfuhr von landwirtschaftlichen Waren aus Riga in den Jahren 1562—1630 (statistische Angaben)	31
Dz. Liepiņa. Lauksaimnieciskā ražošana Ikšķiles muižā XVII gs.	33
H. Strods. Vidzemes muižnieku cīņa XIX gs. 40. gados pret G. Budenbroka projektu par kļaušu atcelšanu un zemes pārdošanu zemniekiem	53
M. Svarāne. Kurzemes un Vidzemes zemnieku saimniecības XIX gs. 40.—50. gados (pēc pagastu arhīvu materiāliem)	79
I. Gramane. Preču piegādes organizācija Rīgai pa Daugavu XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē	163

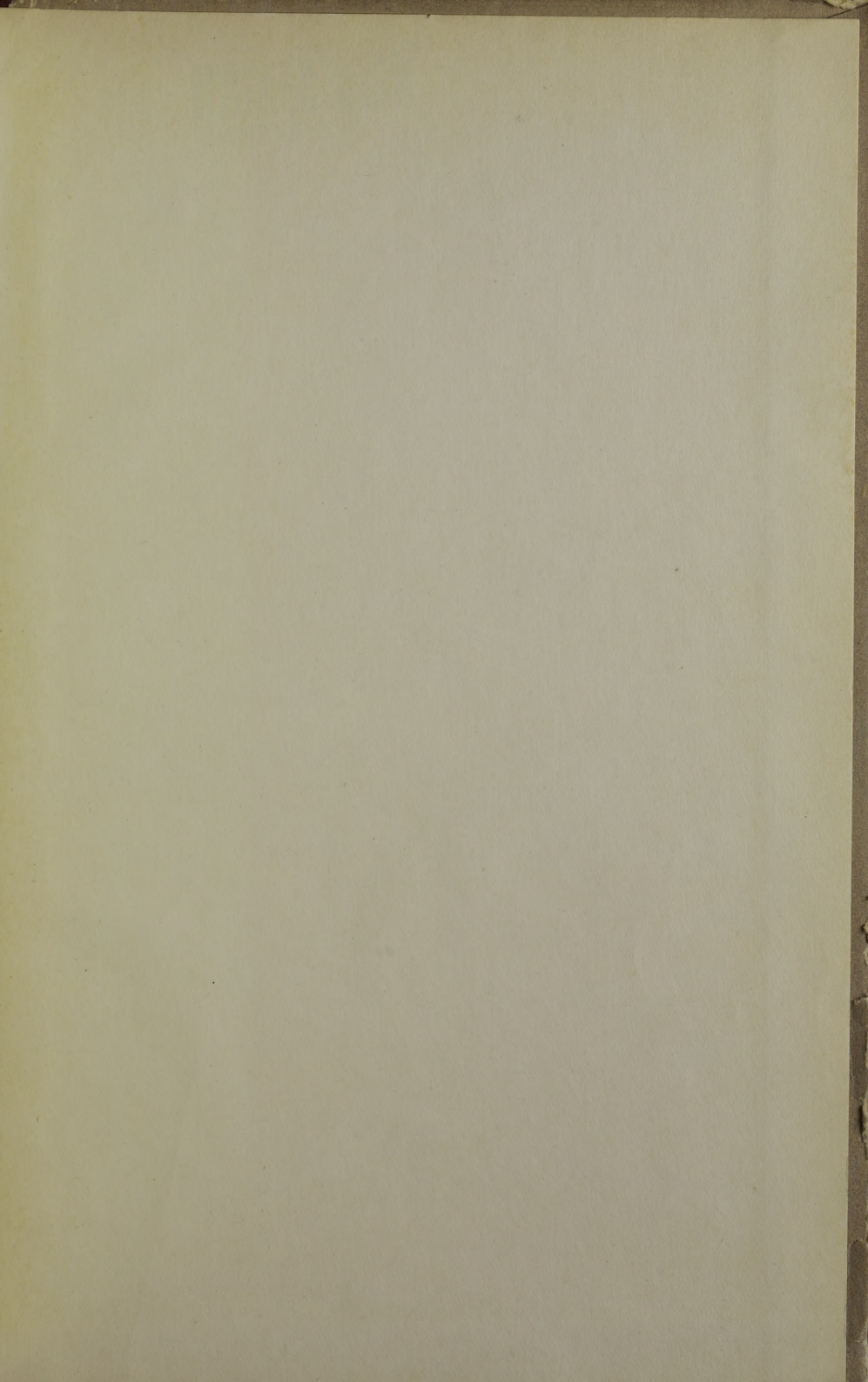
LATVIJAS AGRĀRĀ VESTURE (XVI—XIX GS.)

Lauksaimniecība un tirgus feodālisma laikā

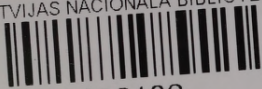
Redaktors S. Levi. Tehn. redaktore Z. Pīlādze. Korektore I. Ozola. Nodota salikšanai 1966. g. 22. februārī. Parakstīta iespiešanai 1966. g. 22. aprīlī. Papīra formāts 60×90^{1/16}. 11,75 fiz. iespiedl.; 11,75 uzsk. iespiedl.; 14,01 izdevn. 1. Metiens 800 eks. JT 17061. Maksā 98 kap.

Izdevniecība «Zinātnē»
Rīgā, Turgeņeva ielā Nr. 19

Iespiesta Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts preses komitejas Poligrāfiskās rūpniecības pārvaldes 6. tipogrāfijā Rīgā, Gorkija ielā Nr 6. Pasūt. Nr. 282.



LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA



0309052182

0,98